

ՅՈՒՆԱՐԳԱՆ ՆԱՅԱՏԱԿ
ՄՏԱԻՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Գիրքը վերատպված է ՀԿԿ Կենտկոմի հրատարակչության տպարանում «Նավասարդ» ամսագրի խմբագրության կողմից ներկայացված նմուշի հիման վրա:

Ներկայիս հրատարակչության առաջաբանը գրված է ակադեմիկոս Գալուստ Գալոյանի կողմից:

«ՆԱԻԱՍԱՐԴ»-Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ, ԹԻՒ 4

ԹԷՈՒԴԻԿ

**ՅՈՒՇԱՐՁԱՆ
ՆԱՀԱՏԱԿ
ՄՏԱԽՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ**

Բ. Տպագրութիւն
Ապրիլ 24, 1985

ՀԿԿ Կենտկոմի հրատարակչություն, 1990 թ.

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄԵԾ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

XIX դարի ամբողջ երկրորդ հիսնամյակը և XX դարի առաջին երկու տասնամյակները հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի պատմության ամենաողբերգական ժամանակաշրջանն են եղել: Այդ ընթացքում մշակվեց և իրագործվեց արևմտահայերի ֆիզիկական բնաւջնջումը: Իրենց ամբողջ մերկությամբ բացահայտվեցին նաև եվրոպական խոշոր տերությունների իմպերիալիստական դիվանագիտության խարդավանքները հայկական հարցում:

Անըմբռնելի, բանակասնությանն անհարիր է, թե թուրքական բարբարոսները ինչպես կարող էին քաղաքակիրթ մարդկության աչքի առջև մի ամբողջ ժողովուրդ ըսպանդի ենթարկել և մնալ անպատիժ: Այս հարցը ցայսօր էլ հուզում է ոչ միայն հայերին, այլ համաշխարհային հասարակական կարծիքը:

Արևմտահայերի ցեղասպանությունը իմպերիալիզմի դարաշրջանի ուղղակի արդյունքն է: Հայկական հարցը Մերձավոր ու Միջին Արևելքում իմպերիալիստական պետությունների հակասությունների կենտրոնական հարցերից է եղել: Այն առնչվել է Թուրքիայի վրա այդ պետությունների զաղութային տիրապետությունը հաստատելու ձգտման հետ և բնավ էլ նպատակ չի հետապնդել բարելավելու հայ ժողովրդի վիճակը Թուրքիայում: Ավելին, եվրոպական պետությունները շահագրգռված են եղել միշտ լարված պահել ազգային հարաբերությունները Թուրքիայում, որպեսզի չզրկվեն նրա ներքին գործերին միջամտելու հնարավորությունից:

Հայերի նկատմամբ վարվող քաղաքականությունը Թուրքիայում բնակվող ազգային մյուս փոքրամասնությունների նկատմամբ կիրառվող ընդհանուր քաղաքականության արտահայտությունն էր: Այդ փոքրամասնությունները միշտ էլ սոցիալական վայրենի շահագործման օբյեկտ են ծառայել Թուրքիայի իշխող խավերի ձեռքում: Ամբողջ կայսրությամբ մեկ ցրված հայկական տարրը մեծ ճարակությամբ ծառայեցվել է Թուրքիայի առևտրի ծավալմանն ու էկոնոմիկայի զարգացմանը: Եզակի չեն եղել հայերին պետական կառավարման մեջ ներգրավելու դեպքերը, հատկապես առևտրի և ֆինանսների ասպարեզում: Հայ գործարար տարրերի ծառայությունից չզրկվելու և հայկական հուզումների դեմն առնելու նպատակով, 1863 թվականին սուլթանը ստիպված եղավ զիջումների դիմել՝ հայերին իրավունք տալով ունենալու իրենց Ազգային սասմբլեան: Դա քաղաքական ինքնավարության երևութականություն էր ստեղծում, քացառելով տերիտորիալ ինքնավարության հնարավորությունը:

1860-ական թվականներից սկսած ուժեղանում է եվրոպական տերությունների միջամտությունը Թուրքիայի ներքին գործերին: Թուրքիայից անկախ իրենց պետականությունն ունենալու արևմտահայերի ձգտումը կատաղի դիմադրության էր հանդիպում սուլթանի կողմից: Այդ ձգտումը ըստ էության պաշտպանություն չէր գտնում նաև եվրոպական պետությունների կողմից, որոնք ոչ առանց հիմքի ենթադրում էին, որ նրան պետության ստեղծումը կհանգեցնի Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդմանը: 1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում արևմտահայերի բացահայտ դիրքորոշումը դեպի Ռուսաստան ունեցավ ճակատագրական հետևանք: Եվրոպական տերությունների թողտվությամբ թուրքերը հրի ու սրի քաշեցին արևմտահայերին: Ուժեղացավ եվրոպական պետությունների ձգտումը՝ թուլացնել Ռուսաստանի ազդեցությունը Թուրքիայի վրա:

Օսմանյան կայսրությունը դարեր շարունակ հայի համար եղել է մի հրեշ-Խարիքա, որն իր մեջ կլանելով հայ ժողովրդի կենսունակ ուժերը՝ նրան քամում, հալում ու մաշում էր, փորձելով ոչնչացնել նրա ազգային ինքնությունը, մսխել նրան, անհիշատակ սեփականել հայոց հողը, լեռներն ու ջրերը: Փոխվում էին օսմանյան կառավարողները, սակայն անփոփոխ էր մնում նրանց հայաջինջ քաղաքականությունը: Ոչ տնտեսական ու քաղաքական ակցիաները, ոչ էլ կեղծ խոստումներն ու խարդավանքները չէին կարողանում ընկնել թուրքական բռնակալական լծից ազատագրվելու արևմտահայերի կամքը:

XIX դարի 30-ական թվականներից սկսած թուրքական սուլթանները ձեռնամուխ եղան հայկական հարցը հայերի բնաջնջման միջոցով լուծելու քաղաքականության մշակմանը, որը դարակեսին բարձրացվեց պետական քաղաքականության մակարդակի և գործողության մեջ դրվեց:

Թուրքիան իշխող դիրք ուներ Մերձավոր և Միջին Արևելքում: Իմպերիալիզմի դարաշրջանում, երբ գաղութների և արտահանման շուկաների համար մղվող պայքարը կատարյալ սրության էր հասել, իմպերիալիստական պետություններից յուրաքանչյուրի համար Թուրքիայում իշխող դիրք գրավելը կենսական խնդիր էր դարձել:

Թուրքիայի ափերը ողողում էր եվրոպական առևտրի զարկերակը հանդիսացող Միջերկրական ծովը, Թուրքիայի ձեռքում էր գտնվում Բոսֆորի և Դարդանելի բանալին, որն օգտագործվում էր եվրոպական պետությունների կողմից Սև ծովից Ռուսաստանին խոցելու համար: Թուրքիան մուսուլմանական աշխարհի կենտրոնն էր, որին շահելով կարելի կլիներ գերիշխանություն հաստատել ամբողջ մուսուլմանական աշխարհում: Եվրոպական պետությունները դեռևս չէին կորցրել Թուրքիայի տերիտորիան որպես Ռուսաստանից Անդրկովկասն անջատելու պլանային օգտագործելու հույսերը: Եվ վերջապես՝ Թուրքիան ոչ միայն հարմար արտահանման շուկա էր, այլև անսահման շահագործման հնարավոր աղբյուր:

Այս գործոնները թուրքիան դարձրել էին միջազգային իմպերիալիզմի հակասությունների կենտրոն:

Արևմտահայերի ազատագրական շարժման գործիչները երկար ժամանակ միամտորեն հավատում էին քրիստոնյա ժողովուրդներին պաշտպանելու եվրոպական պետությունների առաքելությանը և ազատագրական պայքարի հույսերը կապում էին նրանց հետ: Եվրոպական պետությունների կառավարությունները ժառ չէին իրենց խոստումների մեջ: Իսկ թուրքական իշխանությունները շարունակում էին իրենց հայահալած քաղաքականությունը: Թուրքիայում հայերի սոցիալական ու ազգային ճնշումները բառիս բուն իմաստով այլանդակ բնույթ էին կրում: Ազգային կյանք վարելու հնարավորության մասին խոսք անգամ չէր կարող լինել: Փակվում էին դպրոցները, կուլտուրական օջախները. արգելվում էր հայերեն լեզվով գրականություն հրատարակելը, հայերը կրոնական հալածանքների էին ենթարկվում: Նրանց անկաշկանդ կարող էին կողոպտել, բռնի ուժով կրոնափոխ անել, առևանգել կանանց ու աղջիկներին: Հայերն իրավունք չուներին նույնիսկ ինքնապաշտպանության համար զենք կրել. նրանք հավասար չէին օրենքի առաջ: Թուրք ֆեոդալները հայերին քշում էին իրենց հողերից և ստրկական վիճակի մատնում նրանց:

Եվրոպական պետությունները սին պատրանքներով ու կեղծ խոստումներով սընում էին արևմտահայերին, նպատակ հետապնդելով նրանց ազատագրական շարժումներն օգտագործել Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու և վերջինից զիջումներ կորզելու համար:

Հայ ժողովրդի ճակատագիրը, ինչպես ապացուցվում է պատմության զարգացման հետագա ընթացքով, երբեք էլ չի հուզել այդ պետությունների կառավարողներին:

Այն հանգամանքը, որ 1856 թ. Փարիզի կոնֆերանսում եվրոպական տերությունները Ռուսաստանին հավասար իրավունք ստացան միջամտելու Թուրքիայի ներքին գործերին՝ ի նպաստ քրիստոնյա բնակչության, չբարեալվեց, այլ, ընդհակառակը, ավելի վատթարացրեց հայերի վիճակն այնտեղ: Թուրքիայում ազգային փոքրամասնությունների վիճակի հարցը դարձավ Եվրոպական տերությունների դիվանագիտական կոնֆիմացիաների առարկա:

Երբ 1862 թ. ամռանը Ջեյթունում բռնկվեց համաժողովրդական ապստամբություն և լեռնականների հերոսական զավակները կենաց ու մահու պայքար էին մղում իրենց հայրենի հողի անկախությունն ու ժողովրդի պատիվը պաշտպանելու համար, ֆրանսիական կառավարությունը ջանքեր չէր խնայում ամբողջ Կիլիկիայում իր դիրքերն ամրապնդելու և այդ երկրամասն իր գաղութը դարձնելու համար: Սրանով էր պայմանավորվում և սահմանափակվում Նապոլեոն III-ի կառավարության «մտահոգությունը» հայերի նկատմամբ:

Ջեյթունի հերոսական ապստամբությունը թշնամու գերազանցող ուժերի ճնշման տակ վերջին հաշվով պարտվեց, սակայն հայ ժողովրդի պատմության մեջ մնաց որպես մի հերոսական դրվագ և ոգևորության աղբյուր հանդիսացավ հայ ժողովրդի ազատագրական հետագա շարժումներում: Այն գրավեց Միքայել Նալբանդյանի, Հա-

րություն Սվաճյանի և նրանց գաղափարամերձ գործիչների ուշադրությունը, լայն արձագանք գտավ հայ գրականության մեջ՝ Մկրտիչ Պեշիկաշյանի, Սմբատ Ծափագի-զի, Մկրտիչ Փորթուգալյանի և ուրիշների ստեղծագործություններում, դարձավ ժողովրդական բանահյուսության առարկա:

60-ական թվականների սկզբներին ժողովրդական հուզումներն ու ապստամբություններն ընդգրկում են ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը: Զինված ելույթներ տեղի ունեցան Վանում, Մշո գավառում, Էրզրումի վիլայեթում և մի շարք այլ վայրերում, որոնք ճնշվեցին թուրք հրոսակների և ռազմատենչ քուրդ ֆեոդալների կողմից: Հայահալած քաղաքականությունը սաստկացավ:

Արևելահայությունը անտարբեր չէր կարող չինել իր եղբայրների գոյամարտի նկատմամբ: Նրանք ոչ միայն բարոյական, այլև նյութական օգնություն էին կազմակերպում արևմտահայերին: Իսկ ցարական կառավարությունը առիթը բաց չէր թողնում արևմտահայերի նկատմամբ հովանավորողական ակցիաներ կատարելու համար: Թուսական ցարիզմը չէր հրաժարվել Արևմտյան Հայաստանը նվաճելու իր պլանից, որը, անկախ նրա նկրտումներից, ջերմ պաշտպանություն էր գտնում հայերի կողմից:

Այս ամենը միաժամանակ վկայում է, որ դարակեսին արևմտահայերի ազատագրման խնդիրը համազգային նշանակության մակարդակի է բարձրանում, կամրջվում են արևմտահայ և արևելահայ ազատագրական շարժումները, բարձրանում է Ռուսաստանի դերը արևմտահայերի ազատագրման գործում:

Դրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ երբ 1877 թվականին իմպերիալիստական հակասությունները Մերձավոր ու Միջին Արևելքում և Բալկաններում առաջ բերեցին պատերազմ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև՝ թե՛ արևելահայերը, թե՛ արևմտահայերը ընդունեցին այն որպես ազատագրական պատերազմ և ամբողջությամբ հանդես եկան Ռուսաստանի կողմը: Ե՛վ Ռուսաստանում, և՛ Արևմտյան Հայաստանում ստեղծվեցին կամավորական ջոկատներ, որոնք օգնում էին ռուսական զորքերին ինչպես Բալկանյան, այնպես էլ Կովկասյան ռազմաճակատներում:

Արևմտահայերը ոչ առանց հիմքի համոզված էին, որ թուրքերի նկատմամբ հաղթանակ տանելու դեպքում Արևմտյան Հայաստանը ևս կմիացվի Ռուսաստանին և հայ ժողովուրդը հնարավորություն կստանա վերականգնելու իր պետականությունը:

Թուրքական բռնակալները ամենախարդախ միջոցներով փորձում էին ոչ միայն իրենց կողմը գրավել արևմտահայերին, այլև գրգռել հակառուսական ելույթներ Արևելյան Հայաստանում և ամբողջ Անդրկովկասում: Սակայն նրանց չհաջողվեց ոչ մեկը և ոչ էլ մյուսը: Անդրկովկասի ժողովուրդները, ինչպես նաև սուլթանական ռեժիմի տակ հեծող մյուս ժողովուրդները, այդ պատերազմը, անկախ կովող կողմերի քաղաքական նկրտումներից, իրենց համար համարում էին ազատագրական պատերազմ, և ճիշտ էին:

Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական զորքերը, ամուր հենվելով տեղացիների օգնության վրա, մեծ հաջողությունների հասան և գրավեցին Արևմտյան Հայաստանի մի շարք տարածքներ: Սան Ստեֆանոյի ռախնական պայմանագրով Արդահանը, Կարսը, Բաթումը, Բայազետը և մինչև Սողանլուղ ընկած տարածքը պնդապես Ռուսաստանին:

Եթե չլիներ եվրոպական պետությունների, հատկապես Անգլիայի և Ավստրո-Հունգարիայի ճնշումը, որոնք Թուրքիայից զիջումներ ստանալու գնով կանգնեցին վերջինիս պաշտպանության դիրքում, ապա Արևմտյան Հայաստանի այդ տարածքները միացված կմնային Ռուսաստանին և հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի մի զգալի մասը գերծ կմնար այն ահավոր ցեղասպանությունից, որին նա հետագայում ենթարկվեց Թուրքիայում: 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսը, որտեղ այս հարցերը լուծվեցին ի վնաս Ռուսաստանի և հայ ժողովրդի, կանխորոշեց և սանձազերծեց թուրքական բռնակալների հայակոտորած քաղաքականությունը՝ այս շրջանից ի վեր մինչև առաջին համաշխարհային աշխարհամարտը ներառյալ: Արևմտյան Հայաստանում ռեժիմներ անցկացնելու վերաբերյալ եվրոպական պետությունների կոլեկտիվ վերահսկողությունը դարձավ չարիք հայ ժողովրդի այդ հատվածի համար: Արդով Համիդը ձեռնամուխ եղավ վերացնելու Թուրքիայի ներքին գործերին եվրոպական տերությունների միջամտության աղբյուրը:

Այս բացահայտ ճշմարտությունն րմբ էլու ընդունակություն չկարողացան հան

դեռ բերել հայ ազատագրական շարժման որոշ գործիչներ և հատկապես դարա-
վերջին ստեղծված կուսակցությունները, որոնք կուրորեն շարունակեցին հավատալ
եվրոպական իմպերիալիզմի կեղծ խոստովանելիքին և շարունակեցին մնալ լծված նը-
րանց կառքին: Եվ, ինչպես միշտ, խաբվեցին:

Անգլիական դիվանագիտության կարկառուն դեմքերից մեկը՝ Լյոյդ Ջորջը, որն
իր հերթին ոչ մեկ անգամ է, որ հայկական հարցը զոհաբերել է իմպերիալիզմի
զոհասեղանին, քաղաքական ասպարեզից հեռանալուց հետո միայն քաջություն ու-
նեցավ խոստովանելու այդ ճշմարտությունը: «Եթե չլիներ մեր շարաքաասիկ միջա-
մտությունը,— գրում է նա իր հուշերում,— ապա հայերի մեծամասնությունը տակա-
վին 1878 թ. Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով կանցներ ռուսական դրոշի պաշտ-
պանության տակ»: Նա ընդունում է, որ միայն ռուսական դրոշը կարող էր փրկել
հայերին և ընդգծում է, որ «Հայաստանը մեր զոհն է», որ նա «զոհաբերվեց մեր
կողմից կերտած հաղթանակի զոհասեղանին: Ռուսները ստիպված էին հեռանալ.
դժբախտ հայերը նորից ճգմվեցին իրենց հին կեղեքողների կրունկների տակ... Բրի-
տանական կառավարության քաղաքականությունը ճակատագրական անխուսափե-
լիությամբ հանգեցրեց 1895—1897 և 1909 թվականների սարսափելի սպանդներին
և 1915 թվականի զարհուրելի կոտորածին... Հենց մենք տվինք թուրքերին հնարա-
վորություն իրագործելու այդ ոճրագործությունը»¹: Ուշացած, բայց ճշմարտացի խոս-
տովանություն:

Պատմության դատն անողոք է: Այն չի խնայում ոչ կուսակցություններին և ոչ
էլ անհատ գործիչներին և իր վճռով է գնահատում նրանց գործունեությունը: Պատ-
մության գունազարդումը չէ, որ օգուտ է բերում ժողովրդին, այլ այդ պատմությու-
նից ճշմարտացի դասեր քաղելը՝ որքան էլ դա դառն ու տհաճ լինի:

Արևմտահայերին բաժին ընկած դառն ճակատագիրը իմպերիալիզմի կողմից
մարդկության դեմ ուղղված ոճրագործություններից մեկն է: Իմպերիալիստական հա-
կասությունների մթնոլորտը հնարավորություն տվեց թուրքական ազգայնամուլներին՝
անպատիժ մնալու հավատով, ձեռնոց նետել համաշխարհային քաղաքակրթությանը:

1878 թվականին սուլթան Աբդուլ Համիդի առաջին մինիստր Բեմալ փաշան հա-
յերին բնաջնջելու, հայ ազգը իսպառ վերացնելու անաբող կոչ արեց: Եվրոպական
երկրների կառավարությունները Բեռլինի կոնգրեսում, Ռուսաստանին զրկելով Թուր-
քիայում հայերին հովանավորելու իրավունքից, փորձ իսկ չարեցին կանխելու Համի-
դի հրեշավոր պլանների կենսագործումը, դարձան այդ ոճրի մեղսակիցները: 1878 թ.
Բեռլինի համաձայնագրի 61-րդ հոդվածով Թուրքիային էր վերապահվում հայերով
բնակեցված մարզերում ռեֆորմներ անցկացնելը և «այդ նպատակով կիրառված
միջոցների մասին» Բեռլինի վեհաժողովին մասնակցած պետություններին հաղոր-
դում տալը: Ըստ էության Թուրքիան ստացավ մանդատ՝ հայերին բնաջնջելու հա-
մար: Ռուսաստանը զրկվեց նույնիսկ նախատեսվող ռեֆորմների իրականացման
նկատմամբ վերահսկողություն սահմանելու իրավունքից: Եվ Թուրքիան սկսեց «կի-
րառել» իր նախատեսած «միջոցառումները»:

80—90-ական թվականներին Թուրքիայի կառավարող շրջանները «ակտիվ հե-
տախուզության»՝ տարբեր վիլայեթներում կազմակերպած հայերի ջարդերի միջոցով
համոզվեցին, որ «կիրառած միջոցներն» ընդունելի են եվրոպական տերությունների
համար և որ կարող են անպատիժ մնալ, եթե ձեռնամուխ լինեն իրենց պլանների
ամբողջական կենսագործմանը: Այդ տարիներին կոտորվեց ավելի քան 300 հազար
հայ, ավերվեց ավելի քան 2500 բնկավայր:

Հասարակական կարծիքը հանգստացնելու նպատակով 1895 թ. հոկտեմբերի
20-ին Աբդուլ Համիդը հրապարակեց «հայկական ռեֆորմների» մասին դեկրետ, որը
մնաց որպես թղթի կտոր:

Թուրքական յաթաղանից փրկվելու ակնկալությամբ հազարավոր հայեր ապաս-
տան էին փնտրում հայրենիքից դուրս: Այս շրջանում ցարական ինքնակալությունը
շահագրգռվածություն հանդես չէր բերում փախառականներին ապաստան տալու
խնդրում, որոնք, ցարական պահնորդական բաժնի կարծիքով, կարող էին Կովկա-

¹ Ллойд Джордж. Правда о мирных договорах, т. 2. М., 1957, стр. 390.

սում ավելացնել «անհանգիստ տարրերի» թիվը և լրացուցիչ բարդություններ ստեղծել ուսու-թուրքական հարաբերություններում: Ավելին, ցարական իշխանություններն արգելում էին արևմտահայերին ծառայելու սահմանազժային գործատերում և հրաման էին տվել Անդրկովկասում թույլ չտալ կազմակերպելու հայկական լեգեոններ, ինչպես նաև ստեղծելու ռազմամթերքի պահեստներ և այլն¹:

Իսկ Արևմտյան Հայաստանից չէին դադարում տազնապի ահազանգերը: Ահա-վասիկ սրտաճմիկ աղերսանքներից մեկը. 1904 թ. փետրվարին սուլթանի գորքե-րը պաշարել էին Սասունը և կրակի, ցրտի ու սովի օղակով հաշվեհարդար էին տեսնում սասունցիների հետ: Այդ առթիվ դիմելով արևելահայ իրենց եղբայրներին՝ նրանք գրում էին. «Սասունի վիճակը անելանելի է, այս նամակը կարող է վերջինը լինել... Սուլթանը ցանկանում է ամբողջապես կոտորել հայերին և դրանով վերջ տալ հայկական հարցին... Սասունցի ազատ ապստամբ հայերը պատրաստ են ա-ռանց վախի, բաց կրծքով կանգնել սուլթանի կողմից մեզ համար պատրաստված ահավոր կրակի դեմ... Այդ պատճառով մենք աղերսագին խնդրում ենք մեր եղբայ-րակիցներին չմերժել դժբախտ սասունցիներին և օգնել ով ինչով կարող է...»²: Այս և նման խնդրանքները չէին էլ հասնում հայերին, նրանք թաքցվում էին պահնոր-դական բաժնի գրասենյակներում:

Սուլթանի հայաջինջ քաղաքականությունը առաջ էր բերել եվրոպական երկր-ների հասարակայնության գայրույթը: 1906 թ. հունվարի 13-ին այդ երկրների քա-ղաքական ու հասարակական մի խումբ գործիչներ հատուկ նամակով դիմեցին ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Թ. Ռուզվելտին, խնդրելով նրան բողոքի իր ձայնը բարձրացնել: Այն ըստ էության մնաց անպատասխան:

Ի՞նչ էր մնում անել հայերին, եթե ոչ դիմել ինքնապաշտպանության:

Օսմանյան կայսրության դեմ ուղղված արևմտահայերի ազատագրական պայ-քարի ընթացքում ստեղծվում էին հայդուկային ջոկատներ, ձևավորվում էին ազա-տագրական շարժումները ղեկավարող ֆիդայիների ջոկատներ ու կազմակերպու-թյուններ, որոնք արևմտահայության ազատագրման բախտը առնչում էին ժողովրդ-դի զինված ապստամբության և Ռուսաստանի օգնության հետ: Վ. Ի. Լենինը հայ-կական հուզումները Թուրքիայում դասել է առաջադիմական շարժումների շարքը³:

Արևմտահայերի ազատագրական պայքարը, բնականաբար, ջերմ արձագանք ու բազմակողմանի պաշտպանություն էր գտնում արևելահայերի մեջ: Արևելյան Հա-յաստանում ձևավորված քաղաքական հոսանքներն ու կազմակերպությունները, ան-կախ նրանց գաղափարախոսության դասակարգային նպատակադրումներից, իրենց ծրագրերում մեծ տեղ էին հատկացնում արևմտահայության ազատագրման խնդրին, քանզի այն համազգային խնդիր էր:

Սակայն այդ շարժման հաղթանակի ուղիներն ու հեռանկարները դուրս էին գալիս մեր ազգային շրջանակներից, շոշափում ոչ միայն Թուրքիայի ու Ռուսաս-տանի շահերը, այլև Մերձավոր ու Միջին Արևելքում իրենց դիրքերն ամրապնդելու համար պայքարող եվրոպական տերությունների շահերը: Այդ պատճառով էլ հայ-կական հարցը իր ամբողջությամբ միջազգային հարցի նշանակությունն էր ստանում, դառնում իմպերիալիստական երկրների դիվանագիտական մեքենայությունների ա-ռարկա: Այսպես, երբ 1895 թ. հոկտեմբերին թուրքական զորքերը պաշարել էին Ջեյ-թունը և սրի քաշել ավելի քան 6 հազար հայերի, եվրոպական երկրների քաղաքա-կան շրջանները, թուրքական ջարդարարների նկատմամբ ակցիաներ կիրառելու լիոլսարեն, անպատշաճորեն վիճաբանում էին զոհվածների քանակի «վիճակագրա-կան» տվյալների շուրջը: Ե՛վ օբյեկտիվորեն, և՛ սուբյեկտիվորեն եվրոպական պե-տությունների կառավարությունների վարած քաղաքականությունը օգնում էր արև-մըտահայերի բնաջնջման՝ օսման բռնակալների մշակած պլանների կենսագործմանը:

¹ *Տե՛ս*՝ ЦГАОР СССР, ф. 102, оп. 1910, ед. хр. 14, л. 44.

² ЦГАОР СССР, ф. ДПОО, оп. 1904, ед. хр. 9, ч. 25, п. 84.

³ *Տե՛ս* Վ. Ի. Լենին, ԵԼՓ, հ. 26, էջ 172:

1908 թվականի հուլիսին երիտթուրքերին հաջողվեց տապալել սուլթանի իշխանությունը և երկրում հաստատել այսպես կոչված սահմանադրական միապետություն: Հայերը խանդավառված էին, որ իրենք, վերջապես, կազատագրվեն ազգային դաժան հալածանքներից ու կոտորածներից: Դժբախտաբար, այդ օրերին քաղաքական իրավիճակը չկարողացան գնահատել հայ քաղաքական կուսակցությունները, որոնք կարծում էին, թե իսկապես վրա է հասել իրենց ժողովրդի ազատագրության պահը և թե երիտթուրքերը կկատարեն՝ «մուսուլմանների և քրիստոնյաների լիակատար իրավահավասարության» իրենց հռչակած կարգախոսը:

Անդրանիկն այս անգամ ևս դրսևորեց իր քաղաքական հեռատեսությունը, չխաբվեց և չնեւովեց երիտթուրքերի գիրկը: Երբ հայ քաղաքական գործիչներից մեկը նամակով Անդրանիկին հրավիրեց Կ. Պոլիս՝ նրա թեկնածությունը երիտթուրքական պառլամենտում առաջադրելու նպատակով, Անդրանիկը կտրակաճապես մերժեց այդ առաջարկը, պատճառաբանելով, որ «հանցագործների այդ ոհմակին, որ նստած է այնտեղ, ես չեմ հավատում...»: Իզուր չէր Անդրանիկը նրանց զգուշացնում, թե «ձեր այդ իթթիհաս ընկերները օր մը ձեր ալ գլուխը պիտի ուտեն, ձեր ազգին սպ»:

Որդեգրելով հայերի նկատմամբ Աբդուլ Համիդի վարած քաղաքականությունը, երիտթուրքերը, սկզբում քողարկված և ապա առավել բացահայտ ցինիկությամբ, սկսեցին գրգռել թուրք ազգայնամոլ տարրերի շովինիստական մոլեռանդ կրքերը, որոնց բռնկման համար աննշան կայծ էր հարկավոր միայն:

1909 թ. երիտթուրքերը իրենց իշխանության զոլխ գալու տարելիցը «նշեցին» Ադանայում 30 հազար հայերի ջարդով, դրանով իսկ ընդօժեցելով իրենց հավատարմությունը Աբդուլ Համիդի հայաջինջ քաղաքականությանը, իրենց դրոշի վրա գրելով «Թուրքերը բոլոր ազգություններից վեր» ռասայական լոզունգը:

Հայկական հարցի վրա եվրոպական տերությունների ուշադրությունը գրավելու ռուսական կառավարության փորձերը անցան ապարդյուն: 1913 թ. ամռանը ռուսական կառավարության նախաձեռնությամբ հրավիրված եվրոպական տերությունների կոնֆերանսն ընդունակ չգտնվեց Թուրքիայի վրա ճնշում գործ դնելու կոլեկտիվ միջոցներ մշակելու: Գերմանիան ու Ավստրիան դեմ արտահայտվեցին դրան, իսկ Անգլիան ու Ֆրանսիան, որոնք ևս կողմնակից չէին Թուրքիայում Ռուսաստանի դիրքերի ուժեղացմանը, փաս հայտարարեցին: Թուրքիայի հետ անջատ բանակցությունների միջոցով հայկական ռեֆորմների անցկացմանը հասնելու Ռուսաստանի հետագա փորձերը ևս ըստ էության մնացին անհետևանք:

Համաշխարհային պատերազմին իմպերիալիստական տերությունների տենդագին նախապատրաստվելը ոչ ոքի համար գաղտնիք չէր: Այդ պատերազմին նախապատրաստվում էր նաև Թուրքիան, որի զավթողական պլաններում առաջին տեղը գրավում էր Անդրկովկասի և ամբողջ Կովկասի նվաճումը: Երիտթուրքերի գործակալները վխտում էին Ռուսաստանով մեկ և հատկապես Անդրկովկասում: Ահա թե ինչ էր գրում նրանց պլանների մասին Փարիզում լույս տեսնող «Մուսուլման» հանդեսի խմբագիր Մուհամմեդբեկը, որը 1909 թ. վերջերին եղել էր Ռուսաստանում և Կազանում հանդիպել երիտթուրքերի էմիսարներից մեկի հետ. «Հասել է ժամանակը,— ասել էր էմիսարը,— մտածելու Թուրքիան և Պարսկաստանը քաղաքական մի ամբողջության մեջ միավորելու մասին: Այդ սուրբ նախագծի իրագործումից հետո մահմեդական մյուս պետությունները, անշուշտ, կցանկանան կամովին մտնել մահմեդական նոր մեծ կայսրության կազմի մեջ: Այն ժամանակ, ահա, մենք պայքարի մեջ կմտնենք քրիստոնեական պետությունների հետ, հատկապես անիծյալ Ռուսաստանի, և մեր ոխը կհանենք նրանից մեր բոլոր պարտությունների համար (դա գլխավոր նպատակն է), բոլոր ստորացումների համար, ամեն ինչի համար»:

Մուհամմեդբեկը, որը ցարական կառավարության վարձու գործակալն էր, իր կողմից ավելացնում է, «Այն ամենը, ինչ ես լսեցի և տեսա, վկայում է, որ թուրքական նոր կառավարությունը, ճապոնացիների նման աշխատում է ռուս մահմեդականների շրջանում և իր ահռելի պլանը դանդաղ, բայց համառ կերպով իրագործում է...»

Կարելի է սնսխալ ասել, որ երիտթուրքական ոչ մեծ կոմիտեները տարածված են ամբողջ Անդրկովկասում, Կովկասում և Պովոլժիեում...»¹:

Այս տեղեկությունները հաստատվում էին արտաքին գործերի մինիստրությունում ստացվող հաղորդագրություններով: Ավելին, երիտթուրքերի ջանքերի հետևանքով Կովկասում ստեղծվել էր Ռուսաստանից Կովկասի անջատմանը ձգտող «Կավկազ-իստիզլամի» կազմակերպությունը, որի կենտրոնը գտնվում էր Կոստանդնուպոլսում և բաղկացած էր երիտթուրքերից: Կովկասում այդ կազմակերպության պոլիս կանգնած էր թուրքական գործակալ Ջելիմ խանը: Նա իր զենքի պահեստն ուներ և գործակալների մեծ ցանց: 1910 թ. օգոստոսին կովկասյան պահանդակյան բաժինը հաղորդում է կառավարությանը, որ «Ջելիմ խանը, նպատակ դնելով կազմակերպել զինված ապստամբություն, համապատասխան այդ մերձավոր խնդրի կազմակերպում է ավազակների նշանակալից հրոսակախմբեր, որոնց զենք է տալիս և թույլ է տալիս զբաղվել թալանով, դրա մի մասը վերցնելով կազմակերպության կարիքների համար: Նման ավազակային հրոսակախմբեր արդեն կան Ելիզավետապոլի նահանգի լեռներում...»²:

Երիտթուրքերը գնալով սաստկացնում էին իրենց վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ բուն Արևմտյան Հայաստանում: Փակվում էին հայկական թերթերը, դպրոցներն ու կուլտուրական օջախները, արգելվում էր փոստային նամակագրությունը, քաղտնի վերահսկողության տակ էին վերցվում ազգային գործիչները:

Թուրքիայում Ռուսաստանի դեսպան Գիրսը 1912 թ. հունիսի 12-ին հաղորդում էր իր կառավարությանը. «Գույքի և անձի ապահովության բացակայությունը, չդադարող սպանությունները, թալանն ու բռնությունները... կառավարման անարդարացիությունը... ամբողջությամբ ճնշում են հայերին»: Դեսպանը հաղորդում էր նաև, որ հայերի անընդմեջ դիմումները Դոսանը մնում են անհետևանք³: Անհետևանք էին մնում նաև հայ հոգևոր և աշխարհիկ գործիչների դիմումները եվրոպական կառավարություններին: Վերջիններս զբաղված էին ավելի մեծ «գործերով»՝ նոր գաղութներ գազթելու և իրենց երկրների ներսում բանվորական հեղափոխական աճող շարժումները ճնշելու պլաններով:

Երիտթուրքերը հասկանում էին, որ հայերը մեծ խոչընդոտ կարող են հանդիսանալ իրենց իմպերիալիստական պլանների իրագործման ճանապարհին և չեն դավաճանի Ռուսաստանի շահերին: Թուրքիայում հայերի մասսայական բնաջնջման խնամքով մշակած պլանը նրանք ձգտում էին լրացնել Արևելյան Հայաստանում հայերին ռուսների դեմ հանելու իրենց չարանենգ պլանով: Երիտթուրքերի պլանները ամբողջությամբ պաշտպանություն էին գտնում Գերմանիայի կողմից: Վիլհելմ II-ը համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին կարողացել էր երիտթուրքերին կրտրել Անտանտից և վերցնել իր հովանավորության տակ:

1914 թ. ամռանը, երբ արդեն բռնկել էր առաջին ճամաշխարհային պատերազմը, երիտթուրքերը նենգությամբ փորձեցին համոզել հայերին ապստամբական ելույթներ ունենալ Կովկասում՝ ուղղված Ռուսաստանի դեմ: Այդ ժամանակ Էրզրումում դաշնակցականներն իրենց հերթական համագումարն էին անցկացնում: Երիտթուրքերը, կարողում ենք Էրզրումից ցարական կառավարությանն ուղղված մի հաղորդագրության մեջ, «շտապեցին իրենց ներկայացուցիչներն ուղարկել Էրզրում, որպեսզի առաջարկեն կուսակցությանը (դաշնակցական— Գ. Գ.) պարզորոշ հայտնելու Թուրքիային պաշտպանելու և օգնելու իրենց մտադրությունը, ռուս-թուրքական պատերազմ հայտարարելու դեպքում Կովկասում կազմակերպել ապստամբություն»: Երիտթուրքերի նախագծով հայերը պետք է պարտավորվեին «կազմակերպել կամավորական լեգեոններ և նրանց ուղարկել Կովկաս...»: Թուրքերը աշխատում էին համոզել հայերին, որ «Կովկասում ապստամբությունն անխուսափելի է, որ շուտով թափարները (ադրբեջանցիները— Գ. Գ.), վրացիները և լեռնականները ապստամբելու են և որ հայերը ևս պետք է հետևեն նրանց»: Նրանք նույնիսկ հոգացել էին կազմելու Կովկասի ապագա աշխարհագրական նոր քարտեզը⁴:

¹ ЦГАОП СССР, ф. 102, оп. 1910, ед. хр. 74, л. 18—20.

² ЦГАОП СССР, ф. 102, оп. 1910, ед. хр. 42, ч. 6 л Б, л. 2.

³ ЦГАОП СССР, ф. 102, оп. 1912, ед. хр. 14, л. 237.

⁴ ЦГАОП СССР, ф. 102, оп. 1912, ед. хр. 14, л. 37—40.

Դաշնակցականները չէին կարող և չդիմեցին նման քաջի, քանզի քաջ գիտակցում էին, որ հայը ոռոսի դեմ և ոչ մի պարագայում զենք չի վերցնի: Այդ առավել ընդգծված դրսևորվեց պատերազմի հենց առաջին օրերից: «Գերմանիայի և Ավստրիայի կողմից Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելը պեկոծեց հայ մասսաներին», գրում էր ոստիկանական դեպարտամենտի դիրեկտորը իր կառավարությանն ուղղված հաղորդագրության մեջ:

Երբ 1914 թվականի օգոստոսի 1-ին սանձազերծվեց առաջին համաշխարհային պատերազմը, երիտթուրքերը նորից փորձեցին խաբել հայերին, առաջարկելով նրանց ստեղծել կամավորական ջոկատներ Ռուսաստանի դեմ կովելու համար: Արևմտահայությունը և նրա քաղաքական բոլոր ուժերը մերժեցին այդ առաջարկությունը: Արևելահայերի հետ մեկտեղ, նրանք ակնկալում էին, որ պատերազմում Անտանտի պետությունների կողմը հանդես գալով, նրանք կնվաճեն մեծ տերությունների, այդ թվում, Ռուսաստանի, համակրանքը և պատերազմի հաղթական վախճանից հետո կհասնեն հայկական հարցի արդարացի լուծմանը:

Հենց այդ գաղափարներով էր սոգորված Անդրանիկը, երբ մեծ հավատով Բուդարիայից եկավ Կովկաս, նշանակվեց առաջին հայ կամավորական զնդի հրամանատար և անմիջապես ընդգրկվեց Կովկասյան ռազմաճակատի մարտական գործողությունների մեջ:

«Ռուսաստանի բոլոր կողմերից հայ երիտասարդների զանգվածները ողողեցին Կովկասը, ոգևորված իրենց դարավոր թշնամու դեմ ռուսական գորքերի շարքերում կովելու ցանկությամբ»: Դեպի Ռուսաստան էին շտապում նաև արտասահմանում ապրող հայ երիտասարդների հոծ զանգվածներ: Պաշտոնական տեղեկությունների համաձայն միայն 1915 թ. ամռանը Ռուսիանից Ռուսաստան եկավ 900, Բուդարիայից 800, Ամերիկայից 1000 մարդ: Նկատվում էր, որ հայ կամավորների թիվը կարող էր հասնել մինչև 40 հազար մարդու: Կամավորներին զինելու, նրանց հանդերձանքով ու սննդով ապահովելու ծախսերը հայերը հիմնականում իրենց վրա էին վերցնում: Ինքնաբուխ այս ձգտումը վկայում էր ոչ միայն հայերի հայրենասիրական զգացմունքները, այլև Ռուսաստանի նկատմամբ իրենց ունեցած նվիրվածությունն ու հավատը:

Ցարական իշխանությունները հայերի հայրենասիրական այս շարժումը ձգտում էին օգտագործել միայն իրենց ռազմական խնդիրների լուծման համար և երբ կամավորական շարժումը համաժողովրդական շարժման բնույթ ստացավ, նրանք դիմեցին արհեստական միջոցների, նեղացնելու այդ շարժման շրջանակները, վախենալով, որ պատերազմն ավարտվելուց հետո հայերը կարող էին ինքնավարության իրավունք պահանջել: Այդ իսկ պատճառով էլ ցարական կառավարությունն անցավ հայերի «վտանգավոր ցանկությունները սանձահարելու» քաղաքականությանը, ինչպես անպատկառությամբ խոստովանում էր Թիֆլիսի ժանդարմական բաժնանմունքի պետը²:

Այդ տրամադրություններն օգտագործեցին Գերմանիան և Թուրքիան: 1915 թ. մարտին Գերմանիայի թելադրանքով թուրքական կառավարությունը խորամանկ առաջարկություն արեց դաշնակցությանը՝ խոստանալով Հայաստանին տալ լրիվ ինքնավարություն, եթե «Հայերն անցնեն Թուրքիայի կողմը»: Այդ առաջարկին հավատալն անհնար էր, քանի որ այն զուգակցվում էր հայերի նկատմամբ ռեպրեսիաներն ուժեղացնելու և հայ քաղաքական գործիչներին հսկողության տակ վերցնելու քաղաքականությամբ³:

Պատերազմում հայերի դիրքորոշման հարցը պայքարի առարկա դարձավ հայ հասարակական-քաղաքական շրջաններում: Դաշնակցության ղեկավարների մի մասը անվերապահորեն կանգնած էր ցարական Ռուսաստանի հետ լինելու դիրքերի վրա: Մյուս մասը հայկական հարցի լուծումը ակնկալում էր եվրոպական երկրներից: Վերջիններին գոյիս կանգնած էր Յա. Զավրիևը, որը 1915 թ. ամռանը հատուկ առաքելու-

¹ ЦГАОР СССР, ф. 102, оп. 1915, ед. хр. 14, л. 57—58.

² Տե՛ս նույն տեղում, оп. 1915, 245, ед. хр. 14, ч. 92 лБ. л. 5; ф. ДПОО, оп. 1899, д. II, ч. I, лБ. л. 64—67; ф. 102, оп. 1910, д. 14, л. 84 и об.

³ Տե՛ս ЦГАОР СССР, ф. 102, оп. 1915, ед. хр. 14, р. 74.

թյամբ Եվրոպա ժամանեց: Նա եղավ Լոնդոնում և Փարիզում, որտեղ, այսպես կոչված, արմենաֆիլ քաղաքական գործիչները ոչնչով չերաշխավորված խոստումներ տվեցին հայերին օգնելու մասին¹:

Թուրքիայում հայերին «ինքնավարություն» տալու, հայերի շահերը «սաշտոպանելու» վերաբերյալ եվրոպական շահամոլ արքունիքներում արված փարիսեցիական հայտարարությունները երիտթուրքերի կողմից ոչ առանց հիմքի ընկալվում էին որպես «ձեռքերի ազատության» արտոնագիր: Երիտթուրքերը չէին հանդգնի և չէին կարող անկաշկանդ ձեռնամուխ լինել ավելի քան երկու միլիոնանոց մի ժողովրդի զանգվածային բնաջնջմանը այդ ժողովրդի բուն օրրանում, եթե համոզված չլինեին, որ կմնան անպատիժ:

1915 թ. ապրիլի 24-ին թուրքերը ձեռնամուխ եղան վաղուց ի վեր մշակած հայերի ցեղասպանության իրենց ոճրագործ քաղաքականության իրագործմանը: Արևմտյան Հայաստանում նրանք զազանային չարությամբ ոչնչացրին ավելի քան մեկ և կես միլիոն հայերի, ավերեցին բոլոր հայկական դպրոցներն ու եկեղեցիները, ոչընչացրին հազարավոր պատմական ձեռագրեր, ճարտարապետական հուշարձաններ, վառեցին քաղաքներ, գյուղեր: Դա սպանդ էր: Ապրելու համար մեռնելու պատրաստ հայերի ինքնասպանական մարտերը Ծապին-Գարահիսարում, Վանում, Ուրֆայում, Այնթափում, Մուսադաղում, Հանընում, Տարոնում, Մուշում և այլ վայրերում չկարողացան կանխել անկանխելին: Ապրիլի 24-ի սև կիրակին արևմտահայության բարդ ողիմեռության գիշերն էր:

Թուրքական յաթաղանից ընկան Գրիգոր Զոհրապն ու Սիամանթոն, Դանիել Վարուժանն ու Ռուբեն Զարդարյանը, Սևակն ու արևմտահայ պայծառ մտավորականության բազմաթիվ այլ դեմքեր: Եղեռնի զոհը դարձավ մեր անմահ Կոմիտասը: Հազարավոր մանուկներ արյունոտ արցունքներն աչքերին չհասցրին ճանաչել իրենց ծնողներին:

«Քաղաքակիրթ» երկրները սառն ու անտարբեր էին նայում քաղաքակիրթ մի ազգի ցեղասպանության վրա, մի ազգի, որի հայրենի հողը մարդկության բնօրրաններից մեկն է հանդիսացել և որը սուսկ տոգորված է եղել իր հայրենիքում իր ինքնությունը պաշտպանելու ձգտմամբ և չի սպառնացել ոչ մի ժողովրդի, այդ թվում և թուրքերի, բյուռ ազգային շահերին: Ոչ ժամանակները և ոչ էլ թուրքական դիվանագիտական խոհանոցներում թխված կեղծ փաստարկները չեն կարող վերացնել երիտթուրքերի պատասխանատվությունը պատմության առաջ՝ նրանց կատարած ոճրագործությունների համար:

Թուրքական բարբարոսները պատասխանատվություն են կրում Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի մյուս տարածքներում բնակված ավելի քան 2 և կես միլիոն հայերի ճակատագրի համար, ոչ միայն Մեծ եղեռնի զոհերի, այլև ամբողջ XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի առաջին տասնամյակներում հայկական Կիլիկիայում և Արևմտյան Հայաստանում պարբերաբար ձեռնարկած հայերի կոտորածների համար: Եթե չլինեք այդ ցեղասպանությունը, ապա, մարդկության բնական աճի միջին ամենամեծ հաշվարկներով այժմ Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության թիվը կկազմեր առնվազն 5 միլիոն:

Բոլորի կողմից լքված ու խոցված արևմտահայությունը իր հինավուրց հողում պատվով մեռնելու համար անհավասար զոտեմարտի մեջ մտավ թուրքական ենիշերիների հետ: Սիրիայի ու Իրաքի ավազուտներում, Սասունի ու Տարոնի լեռներում, Վանի ու Ծապին-Գարահիսարի պատերի տակ ու Մուսա լեռան վրա ինքնասպանության ելած հայերը մահվան միջոցով վերածնություն էին փնտրում, որպեսզի հավաստեին մայր հայրենիքի անմահությունը, հայ ժողովրդի ապրելու և հարատևելու անասան կամքն ու իրավունքը:

Աշխարհի առաջադեմ գործիչները՝ Անատոլ Ֆրանսն ու Ռոմեն Ռոլանը, Կարլ Լիբկնեխտն ու Ֆրիտյոֆ Նանսենը, Մաքսիմ Գորկին, Վալերի Բրյուսովը, Յուրի Վեսելովսկին և ուրիշներ խոր զայրույթով նշավակեցին երիտթուրքերի ոճրագործությունը: Մատնանշելով «բազմաչար ժողովրդի» կրած աղետները, Վալերի Բրյուսովն ընդգծում էր. «Արդեն վաղուց հին Հայաստանի բախտը կապված է Ռուսա-

¹ ՏՆ՝ ԱՂԱՕՐ ՍՍՍՐ, փ. 102, օտ. 1915, ԷԺ. 14, № 100, 101, 102:

տանի բախտի հետ: Արդեն մի ամբողջ հարյուրամյակ հայ ժողովրդի նշանակալից մասը ապրում է ռուսական կայսրության սահմաններում. հայերը մեր համերկրացիներն են, իսկ մահմեդական լծից դեռևս չազատագրված հայկական մարզերը հատկապես ռուսներից են ակնկալում իրենց ազատագրությունը... Հայերն ավելի բարձր իրավունք ունեն սթամանապու մեր ուշադրությանը և ամբողջ աշխարհի ուշադրությանը. դա այն բարձր կուլտուրան է, որ մշակել է հայ ժողովուրդը իր ինքնուրույն գոյության երկար դարերի ընթացքում, և այն բացառիկ հարուստ գրականությունը, որը Հայաստանի թանկագին ներդրումն է մարդկության ընդհանուր գանձարանը»¹:

Ծանաչելով արևմտահայերի ազատագրական պայքարի օրինաչափությունը և հանդես գալով որպես հայ ժողովրդի ազգային արմատական շահերի իրական պաշտպաններ, Ստեփան Ծախումյանն ու նրա զինակիցները դեռևս առաջին աշխարհամարտին նախորդող տարիներին մատնանշում էին, որ երիտթուրքերը, առավել դաժանությամբ, քան Արդույ Համիդը, ձգտում են հայերին թուրքացնել և որ հայ ժողովրդի ազատագրական ուղին թուրք ազգայնամուլների դեմ պայքարի կազմակերպման ուղին էր: Նրանք դատապարտում էին իմպերիալիստական պետությունների դիվանագիտությանն ապավինելու և ռուսական ցարիզմի կառքին լծվելու անհեռատես քաղաքականությունը: Ստեփան Ծախումյանը կոչ էր անում հայ քաղաքական գործիչներին սթափ նայել «բախտի բերումով... երկու հրեշավոր բռնակալների՝ արյունոտ ցարի ու կարմիր սուլթանի իշխանության տակ» ապրող հայ ժողովրդի ռեալ դրության վրա:

Հայ անհեռատես քաղաքագետները անընդունակ գտնվեցին հասկանալու իմպերիալիստական Եվրոպայի դիվանագիտության խարդավանքները, որոնք հնարավորություն տվեցին երիտթուրքերին իրագործելու հայերի ոչնչացման ռճրագործ պլանները, այն, ինչ միայն տասնամյակներ անց պետք է խոստովաներ Լյոյդ Ջորջը:

Այս հանգամանքը, հասկանալի է, չի թեթևացնում երիտթուրքական կլիկի՝ Թալեաթ, Էնվեր ու Ջեմալ փաշաների վանդալիզմը, նրանց մոլի ռասիզմի մեղքերը: Նրանց անպատիժ մնալը հետագայում խրախուսանքի աղբյուր հանդիսացավ Հիտլերին՝ համաշխարհային քաղաքակրթության դեմ առավել մեծ ու մասսայական ռճրագործություն իրագործելու համար: Արդյոք այդ աղբյուրից չէ՞ն սնվում նաև ժամանակակից ռասիստներն ու սիոնիստները, Սումգայիթում, Կիրովաբադում, Բաքվում հայերի՝ մերօրյա ցեղասպանության կազմակերպիչները:

Ժամանակակից թուրքական ռեակցիոն պատմագրությունը փորձում է հայերի ցեղասպանության հանցավոր քաղաքականությունը արդարացնել կամավորական ջոկատներին հայերի մասնակցության վկայակոչումով: Պատմական գրականության մեջ վավերագրերով մերկացված է հասարակական կարծիքն ապակողմնորոշող այդ թափանցիկ կեղծիքը: Կամավորական շարժումը վշտի ու տառապանքների դատապարտված ժողովրդի ցամառն հուսահատ արտահայտությունն է եղել միայն:

Մարդասպան երիտթուրքերի ռճրագործությունները պատմության անարգանքի այունին են գամել Թուրքիային: Այդ բանը անուղղակի կերպով ընդունում են նրանց գաղափարախոսության արդի ջատագովները: Այլ կերպ չի կարելի բացատրել աշխարհի բոլոր համալսարաններին ուղղված Ստամբուլի համալսարանի սեմստի 1981 թ. ապրիլի 2-ի դեկլարացիան, որում փորձ է արվում ոչ միայն արդարացնել երիտթուրքերի ռճրագործությունները, այլև ինքնապաշտպանական մարտերում նահատակվածներին ներկայացնել որպես «մեր դարի գեներոսիի նախածեղոնողների»: Մարդկության դեմ ուղղված գաղափարական ռճրագործություն է նաև 1980 թ. Ստամբուլում հրատարակած «Փաստեր թուրքահայերից» գրքույկը, որտեղ հավաքված են «դրախտավայր» Թուրքիայում ապրող հերձվածող հայերի «վկայությունները»: Այստեղ փորձ է արվում հայերի ցեղասպանությունը ներկայացնել որպես «անհրաժեշտությամբ» թե-

¹ «Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней, в переводе русских поэтов», под ред. В. Брюсова, Ереван, 1966, стр. 10.

լադրված «տարախանման պլան», որն իրագործվել է «հումանիստական» «սիրալիրությամբ»¹:

Արևմտյան Հայաստանի՝ Թուրքիայի լծից ազատագրվելու ունայ հեռանկարներն էին, որ անհանգստացնում էին թուրքական մոլի շովինիստներին և նրանց դրդում հայկական հարցը հայերի ֆիզիկական բնաջնջման միջոցով լուծելու տասնամյակների ընթացքում մշակված քաղաքականության իրականացմանը: «Պետական անհրաժեշտության» այդ քաղաքականությունը ժպտում էր եվրոպական դիվանագիտությանը, որի սառը հաշիվներով Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը հանգեցնելու էր Ռուսաստանի դիրքերի ուժեղացմանը: Հայկական հարցի լուծման միակ ուղին ամբողջ Հայաստանի նկատմամբ լիակատար ազատության պահանջն էր, որը կարող էր լուծվել միայն ցարիզմի տապալման և Արևմտյան Հայաստանը թուրքական լծից դուրս բերելու միջոցով:

Բայց տարաբախտ երկու և կես միլիոնանոց արևմտահայությունը իմպերիալիստական պետությունների դավերի ու սուլթանական Թուրքիայի խարդավաճքների հետևանքով կորցրեց ինքնակառավարման ղեկը և թուրքական յաթաղանի զոհը դարձավ:

ԳԱԼՈՒՍՏ ԳԱԼՈՅԱՆ

¹ Տե՛ս "Facts from the Turkish Armenians". Published—by Jamanak, Stambul, 1980.

ՈՂՋՈՅՆ ՁԵՁ...

Ողջո՛յն քեզ Հայ ժողովուրդ, — մեղա՛յ, Ողջո՛յն ձեզ Հայութեան մնացորդներ, — հեռուէն, շա՛տ հեռուներէն կու գամ:

Տէր Զօրէն կու գամ՝ որուն կամուրջէն երեք հարիւր հազար հայեր անցան եւ որոնցմէ այսօր մի միայն հազար հինգ հարիւր կիներ ու որք տղաք ողջ մնացին:

Կու գամ Օսմանիէն, ուրկէ տեղատարափ անձրեւով մը վաթսուն հազար հայեր խարազանի հարուածներու տակ քշուեցան լեռնէ լեռ:

Կու գամ Բուզանդիէն դէպի Թարսուս տանող աղետալի ճամբայէն, ուր նորածին հայ մանկիկները եղեիներու ներքեւ իրենց մայրերէն լքուած, մեր աչքերուն առջեւ բորենիներու եւ շուններու կեր կ'ըլլային:

Կու գամ Հալէպէն դէպի Տէր Զօր երկարող այն անհիծեալ անապատներէն, ուր տասնեակ հազարներով հայեր, երեք տարի վրաններու տակ, կոտորուեցան տենդէն, թիֆուէն ու թանջքէն:

Կու գամ Սէպիլի վրաններէն, ուր անօթի ծնողքներ իրենց զաւակները անուրդի հանեցին եւ ուր տասը տարեկան աղջիկներ վաթսուն փարաչի վաճառուեցան:

Կու գամ Սուրիայէն, ուր հարիւր հազարէ աւելի հայեր, բնաջինջ ըլլալու սպառնալիքին տակ, իրենց Աստուածը ուրացան:

Կու գամ Համայէն ու Հոմսէն, Մէսքէնէն, Համմամէն, Միատինգէն, Էլպուսերայէն, Սուլթանիէն ու Գօնիայէն, ուր երեսուն-քառասուն հազար հայ որբուկներ մայրի՛կ մայրի՛կ կը ճրան դեռ, թուրք բնակարաններու խաֆէսներուն ետեւէն:

Կու գամ եղեռնի այն դժոխային վայրերէն, ուր Զօհրապներ, Ակնունիներ, Խաժակներ, Զարդարեաններ, Սիամանթօներ, Վարուժաններ, Սեւակներ, Տաղաւարեաններ, — ամբողջ ազգի մը Ողեղը ջարդ ու փշուր եղաւ, Լէնկթիմուրներու եւ Ճէնկիզ խաներու արժաւատը յաջորդներուն ձեռքով:

Ողջո՛յն ձեզ, Հայութեան խլեակներ:

Կ Ե Ղ Վ Ո Ր Դ Ի Ն Յ Ե Ղ Վ Ո Ր Դ Ի Ն Յ

Հայ ժողովուրդի մարտիրոսագրութիւնը լեցուն է հոգեվարքի ու մահուան ճիշերով :

Բայց հայ մտածումը , սերունդէ սերունդ , կանգ պիտի առնէ , առանձին խռովքով մը , թւականի մը առջեւ , որ կը գերազանցէ բոլորը իր անյուր եղբրականութեամբ . 1915 Ապրիլ տասներմէկի գիշերը :

Այդ գիշերն է , որ բռնակալութիւնը , բռնակալութիւններուն է՛ն փայրազն ու է՛ն արիւնկզակը , դաւադրեց հայ ժողովուրդի մտածող ու գործող ուժերուն դէմ :

Այդ գիշերն է , որ հաւաքւեցան մէկիկ մէկիկ հայ մտաւորականները , ա՛լ անգամ մըն ալ չվերադառնալու համար , ա՛լ անգամ մըն ալ չբաղխելու համար այն դուռը , որ գոցւած էր իրենց ետեւէն ցաւի ու յուսահատութեան անհուն հառաչանքներու մէջէն :

Բռնակալութիւնը կարծեց սպաննել հայ ժողովուրդը , սպաննելով անոր ընտրւած զաւակները :

Բայց հայ ժողովուրդը ողջ՝ ու իր հետապնդած իստիարկներն է այսօր , աւելի քան երբեք , որովհետեւ անմտութիւն է յաւակնել մեռցնել Մարմնին մէջէն Գաղափարը :

Բռնակալներու անարգ փորձը՝ ընկնել Գաղափարը Բռնի Ուժով , ոչ նոր է , աւա՛ղ , եւ ոչ ալ բացառիկ :

Յիշեցէ՛ք ձօրաանօ Պրուսները , Էթիէն Տօլէները , Միջնադարեան խաւարին դէմ ընդվզող սյդ ազատ միտքերը : Հաւատաքննութիւնը յաւակնեցաւ , իր խարոյկներով խորտակել անոնց մտքին ու հոգիին ազատ թռիչքը :

Բայց դուք զիտէք այսօր թէ որո՞նք մնաց յաղթանակը :

Յիշեցէ՛ք նաեւ ամբողջ փաղանգը այն հերոսներուն , որ ծառայան նոյն բռնակալութեան դէմ , փշրելու համար իրենց ժողովուրդին ստրկութեան շղթաները :

Ո՞ւր են անոնք , որ հաւատացած էին թէ կրնան սպաննել Գաղափարը խարոյկներու կամ կախաղաններու վրայ , հրով ու սրով :

Պատմութիւնը ծածկած է անոնց անունները մոռացութեան անարգ քօղով :

Ու մինչդեռ կը լռեն ամօթի մէջ , անարգանքի տակ , դահիճները , գոհերը կը խօսին փառքի մէջ , անմահներու լեզուով :

Մեր Յանձնաժողովը մատուցանելով յարգանքի այս պարզ , բայց սրտազին հարկը մեր նահատակւած գրական ու քաղաքական այն գործիչներուն , որոնց մէջ բռնակալութիւնը յաւակնեցաւ սպաննել հայ ազատագրութեան իստիարկ , առաջնորդեցաւ միակ մտածումով մը . տօնել Գաղափարին յաղթանակը Բիրտ Ուժին վրայ :

Տ . ԶԱԿԻՆ

ԿՆՆԱԿԳՐԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

ՀԱՒԱՔԵՑ ՈՒ ԽՄՐԱԳՐԵՑ

ԹԵՈՒԿ

ՊՕԼՍԷՆ ՏԱՐԱԳԻՐ

Ա. — ՄՏԱԻՈՐԱԿԱՆՆԵՐ

1. ԳՐԻԳՈՐ ԶՕՀՐԱՊ. — Ծնած է Պօլիս 1860ին, Հասքէօյի Շահնա-
զարեան վարժարանի սան, իր ուսումը շարունակած է Կալաթա Սէրայի Լի-

սէն: Իբրեւ փաստաբան՝ վայելած է մի-
ջողգային համբաւ, ստանձնած գրէթէ
բոլոր դատերէն յաղթական ելլելով
դուրս: Ունի նաև ճարտարագէտ-երկ-
րաչափի վկայական: Օժտուած թափան-
ցանց ու պայծառ իմացականութեամբ
մը, չյողքնիր քակելու համար ամէնէն
կնճռոտը հանդոյցներուն, և իր եզրու-
կացութիւնները — ըլլան դատարանը,
հանրային բեմէն՝ բերնուց, կամ լրա-
գրութեան մէջ՝ իր ստորագրութեանը
տակ-կը պահեն դրոշմը անստերիւր
տրամաբանութեան: Թրքահայ գրակա-
նութեան մէջ կարկառուն դէմք մը:
Իր գրիչը իւր հակում ունի իրապաշ-

տութեան, և իր նորակները վիպագրութեան այդ ճիւղին հոյակապ վար-
պետը կը շեշտեն իր մէջ: Իբրեւ հրասլարակագիր, տողորուած է նկարագիրով
մը որ չգիտեր ընկրկիլ և որ ծառանալով պայմանադրականութեան և ծթուած
խորհուրդներու դէմ՝ նշդրակի անողոք հարուածներ կուտայ ընկերութեան
փտախտին, եւ, նոր ու ինքնատիպ գաղափարներու ջրտագով՝ ամենուրեք կը
պատգամէ իր հզօր ձայնը որ պատկառազու է միշտ: — Երիտասարդ հասա-
կէն աշխատակցած է պօլսահայ թերթերու, և Հ. Ասատուրի հետ 1892էն 93
իմբագրած է «Մասիս»ը, — ծերունի այդ թերթին ամենափայլուն շրջանը:
1387ին լոյս ընծայած է իր անդրանիկ վիպակը Անհետացած սերունդ մը, իսկ իր
նորավէպերէն մեծ մասն ամփոփած է 3 հատորներու մէջ. Խղձնանի ձայնէր,
Կեանք ինչպէս որ է, Լուռ ցաւեր: Ուշագրաւ է Ծանօթ դիմֆերու իր շարքն ալ
ուր կը պատկերացուին արեւմտահայ յայտնի գրագէտներ (Արփիար, Եղիա,
Քէչեան, Մրմրեան, Պէրպէրեան, Հ. Ասատուր, Վահան Վրդապտ. և ըն.) : Շահ-
նազարի «Հայրենիք»ը թերթօնած է նադիկ անուն իր մէկ վէպը որ թերա-
ւարտ մնաց սակայն: Ազգային երեսփոխան ընտրուած է Սամաթիայէն, Պօլսէն
ալ մեկտու Օսմ. Բարլամէնթին՝ ուր Վարդգէսի պէս գուռաց շարունակ եւ ընդ-
դիմախօսներ կարկեցուց: — Հեղինակ թուրքերէն եւ ֆրանսերէն պատրաստուած
կարգ մը օրէնսգիտական գործերու: — Համիտեան Ռէժիմի վերջերը հալածանքը
սկսած էր իր դէմ. արգիլուեցաւ նոյն իսկ որ եւ է դատ ստանձնելէ: Ճարահատ՝
Ֆրանսա անցաւ եւ Սահմանադրութեան հուշակումին — ինչ իսաբեպատիր եւ

2. ԵԱՐՈՒԹԻՒՆ ՇԱՀՐԻԿԵԱՆ (ԱՅՈՒՄ). — Ծնած է Շ. Գա-

րահիսար 1860ին, Նիսն. կրթութիւնը հոն ստանալով՝ Պօլիս կուգայ և կը վկայ-

ուի Կալաթա Սէրայի Լիսէէն: Պահ մը ուսուցչութիւն ալ ըրած է իր ծննդա-վայրին մէջ: — Իննսունական թուականներուն՝ աշխատակցած Շահնազարի «Հայրենիք»ին: Ամուսնացած է Տրապիզոն, որուն 1896ի կոտորածին՝ յայտնի ջարդարար Նէմլի Զատէ Հաճի Օսմանի հետապնդումին վրայ կ'ապաստանի Օսմ. Դրամատուն: 3 օր յետոյ դուրս ելլելուն՝ ձերբակալուելով բանտ կը նետուի: Օտար միջամտութեամբ ներման արժանանալով, 13 ամսուան բանտարկութենէ մը վերջ (որու միջոցին՝ ցկեանս բերդարգելութեան վճիռը ստացած էր) ազատ կ'արձակուի: Անգլ. լեզուն սորվիլ ար-

գելափակ կեանքին միակ միսթարութիւնը կ'ըլլայ: Այլ ևս նոյն քաղաքը մնալը վտանգաւոր նկատելով՝ ԾՂի վերջերը կը փախչի Պաթուս, ապա Թիֆլիզ ուր ռուսերէն կ'ուսանի, և քանի մը տարիէն լեզուին հմտանալով՝ քննութիւն կ'անցունէ և փաստաբանութեան վկայական կ'ստանայ: Իր արուեստը բաւական ատեն կիրարկելէ վերջ՝ կը քաշուի այդ ասպարէզէն, Մանթաշէֆի գործերուն իբր վարիչ պաշտօնավարելով: — Դաշնակցութեան կարկառուն դէմքերէն մին, անխոնջ աշխատանքով ձեռք բերած օրէնսգիտական իր հմտութեամբ և իր երկաթէ տրամաբանութեամբ: Կանուխէն նուիրուած է հանրային գործունէութեան և ապրած է միշտ իբրև անհաշտ ազատական: Սահմանադրութեան հըռչակումին կուգայ Պօլիս, և հակառակ իր յառաջացած տարիքին՝ կը ներկայանայ կրկին պայքարի նոյն աննկուն մարդը, թէ՛ ազգ. երեսփոխաններու ժողովատեղին և թէ մամուլին մէջ, ամէնուն ակնսածանքին առարկայ դառնալով: — Հրատարակած է ուշագրաւ յօդուածներու շարք մը «Ազատամարտ»ի մէջ, որուն անստորագիր խմբագրականներէն ոմանք իր գրչէն ելած են: Դաշնակց. բազմաթիւ թերթերու մէջ ունէր աշխատակցութեան իր բաժինը՝ Նիկի, Վաղիակ և Առով ծածկանուններով (այս վերջինը՝ զաւկին անունը): — Ազգ. երեսփոխան ընտրուած Սկիւտարէն: — Անգամ մը՝ իթթիհատէն հրաւիրուած է՝ անդամակցելու Պետական Խորհուրդի, բայց մերժած է: — Երկերը՝ Պեսական նորագոյնքն ու հողային հարցը, Մեր Հաւատամքը, Ազգ. Սահմանադրութիւնը, Բարեկրօններու հարցը, Օսմ. Կայսրութեան անկումն պատմութիւնը, Ամուսնական խնդիրը: Ասոնցմէ զատ կայ Ապագայնացում գիրքն ալ՝ իսկոյն փճացուած: Կը թողու անտիպներ՝ Բերա, Յոյնի մը քով պահ դրուած: — Ա. Անտոնեանի «Կաւէ արձաններ»ը երգիծական հատոր մըն է Շահրիկեանի վրայ:

Մ Ե Ծ Դ Է Մ Ք Ե Ր

Մեծ ազգերու պատմութիւնը անոնց Մեծ Դէմքերուն պատմութիւնն է: Ջնջեցէ՛ք Կեսարներու, Ալեքսանդրներու, Արիստոտէլներու պատմութիւնը, եւ այլ եւս չմնար փայլը Հռոմէական, Մակեդոնական, Յունական մեծութիւններէն ու փառքերէն:

Բայց այս՝ պայմանադրական ճշմարտութիւն մըն է: Այդ մեծութիւնները չէին կրնար դարբնուիլ, եթէ միջավայրը եւ զա-

նոնք ծնող ժողովուրդները ընդունակ չլլային այդ մեծութիւնները ծնելու, սնուցանելու, մէկ խօսքով՝ դարբնելու :

Անհատին դերը մեծ եղած է, ու դեռ երկար դարեր պիտի ունենան անհատները իրենց մեծ կշիռը. գուցէ այդ ծանրութիւնները պիտի կշռեն ցորչափ մարդկութիւնը կ'ապրի, բայց երբևէ անհատները չեն կրցեր ժողովուրդները քաշել իրենց ետեւէն, չէ ստեղծուած ո՛չ մէկ քաղաքակրթութիւն, չէ կատարուած ո՛չ մէկ յեղաշրջում եթէ անոնց պատկանած ժողովուրդներու ձգտումներէն, հոգեբանութենէն չեն արտադրուած, հետեւորդներ չեն ունեցած, բանակներ չեն կազմուած :

Այդ պատճառով է որ կ'ապրին այն ժողովուրդները որոնք անցեալի հպարտութիւնն ունին, ներկային պինդ փարած են իրենց ստեղծագործութիւններով ու իտէալներով, եւ որոնք իրաւամբ վստահաբար կը նային ապագային :

Յ. ՇԱՀՐԻԿԵԱՆ

3. Գ. ԽԱԺԱՆ (ԳԱՐԵԳԻՆ ԶԱԳԱԼՆԱՆ) ԻՅԲՆԱԿԻՆՏԱԳՐՈՒՐԻՆ.— Ծնած եմ Ալեքսանդրապոլ 1867ին, Նիւն. ուսումը հոն աւանելէ

վերջ, մտած եմ Լ. Զմիածնի Գէորգեան ձեռնարանը 1883-6. այնուհետև 7 տարի շարունակաբար ուսուցչական պաշտօն վարած եմ Բագուի, Գանձակի և Ադուլիսի ծխական դպրոցներուն մէջ. Բնատանիքս կը կոչուէր Զախալ Օղլի որ ապա վերածուած է Խաժակի, և պապուս եղբայրը՝ Ստեփան Եսայկն ալ նոյն մականունը կը կրէր. 1893ին անցած եմ ժընէվ և աւարտած տեղւոյն համալսարանին հասարակագիտական (Sciences sociales) բաժինը. Իրև գործիչ՝ մեկնած եմ իսկոյն Ալեքսանդրիա ուր տարի մը մնալով գացած եմ Իզմիր (6 ամիս) և

Պօլիս (2 տարի), ութամսեայ բանտարկութենէ վերջ աքսորուելով հայրենիք, կրկին նետուելու ուսուցչական ասպարէզ. Շուշիի թեմական դպրոցը վարեցի 2 տարի. ամուսնացայ և 1903ին Թիֆլիզ տեղաւորուելով կարգուեցայ խմբագիր «Մշակ»ի և յաջորդ տարի նաև ուսուցիչ Ներսիսեան դպրոցի (պատմութիւն, ֆրանսերէն և քղբ. տնտեսութիւն). 1906ին երբ հնարաւոր դարձաւ ընկերավարական ոգիով թերթեր հրատարակել, Ա. Ահարոնեան, Թօփչեան և ես հիմնեցինք «Յառաջ», «Ալիք» և ըն. թերթերը. 1908ին ձերբակալուեցայ և վեց ամիս բանտը մնալով երաշխաւորութեամբ ազատ արձակուեցայ. ինն ամիս ետք վերստին ձերբակալուեցայ և տարիի մը չափ բանտային կեանք մը բոլորեցի Թիֆլիզ (Մետեխ), Բագու, Ռոստով և Նովօչէրքասք. 1912ի ամիսն էր որ Ահարոնեանի և Իսահակեանի հետ եկայ Պօլիս և 1913ին Սամաթիոյ ազգ. վարժարանի տնօրէնութիւնը ստանձնեցի. — Խօսելու ընդունակութիւնս ժառանգած եմ Իօրմէս, Տիկին Սուլթանէն որ սիրուած դէմք մըն էր և շատերէ կը փնտուէր՝ իր համոզվեր խօսքերով ընտանեկան ինդիւրներ կարգադրելու. — 1887 Մա-

յիսին էր որ առաջին անգամ երեւցայ «Մշակ»ի մէջ Գաւառացի Երիտասարդութիւն յօդուածովս, յետոյ աշխատակցեցայ «Մուրճ»ի և «Տարազ»ի: 1896ին հրատարակեցի Մի բարոյական այլանդակութիւն յեղափոխական մահու գործում և ժողովրդի բանաստեղծը Բաւառ Բարխայ, 1904ին Հարկերի Տանկասանում, Հայրենիք եւ ազգ. շարժումներ, Հայկական շարժման պատմաւորներ, 1905ին Ռուսական Չեմպիօն եւ Կովկասի պահակները, 1907ին Դեպի Ֆեֆերկիա, 1912ին Ի՞նչ է ազգութիւնը, Տառապանի գիշերը, 1913ին Ի՞նչ է դասակարգը, Հին Արեւելք, Հայոց պատմութիւն: Թարգմանած եւ վիճակարտովի Յ հատոր Լ՛նդհ. Ազգաց պատմութիւնը, նաև քղք. և ազգ. ինդիւստրիա մասին խել մը գրքոյկներ՝ Շնիցլէրէ, Տոստոլէվսքիէ, Օսթրովսքիէ և լն. և Թատերական երկեր:

* * Դաշնակցութեան սու սլատկառելի անդամը որ ճանչցուած է մեր մէջ յայտնի բեմբասաց ու դրագէտ՝ կը մոռնայ յիշել գրական իր միւս ծածկանունն ալ — «Պապա Դասպար»:

* * *

Խաժակ Ընճանիֆին մտերիմ Օր. Յ. Սարգիսեան խմբագրութեանս փութացուցած է հետեւեալ նամակը — գրեթէ *fac-simile* մը: Ահա՛ անմուռանալի ախորականին ամենավերջին տղերը, Աղէսալի ճամբուն վրայ մասիտով հել ի հել գրուած:

Սիրելի,

Տանում են ինձ հեռո՞ւ, հեռո՞ւ քեզանից, դէպի Տիզրանակերտ: Ինձ հետ են Այաշի բանտարկեալներից հետեւեալները. — Ակնունի, Զարդար, Սարգիս Մինասեան, Տօրթ. Տաղաւարեան, ճիհանկիւլ:

Երէջիի կայարանում հանդիպել ենք մի Հայու, որ խոստացել է քեզ բերել իմ այս նամակը: Լաւ խնամիր քեզ եւ աղջիկներին, նունուսին եւ Ալոսին:

Չենք իմանում թէ ինչի՞ մեզ տանում են. բայց մեծ յոյս ունիմ որ նորից կը տեսնենք միմեանց:

Դէ՛հ, ցտեսութիւն, համբուրում եմ քեզ եւ կօտաններին(*):

Քո

Մայիս 1915

Գ. ԽԱԺԱԿ

(*) Տե՛ր եւ Տիկին Խաժակի կողմէ տուած փաղափրական մակդիր իրենց երկու աղջիկներուն, Նուարդին եւ Արաֆիին: Այս անուններն ալ այլափոխելով՝ կը կոչուին Նունուս եւ Ալոսա:

ՕՐԻՈՐԴԻ ՄԸ ԱԼՊՕՄԷՆ

Սէրը Աստուծոյ քնարին մէկ արծազանգն է՝ մեր սրտին մէջ կրկնուած:

Անթիպ

Դ. ՎԱՐՈՒԺԱՆ

4. Է. ԱԿՆՈՒՆԻ (ԵԱԶԱՏՈՒՐ ՄԱԼՈՒՄԵԱՆ). — Ծնած է Մեղրի (Զոկիստան). մտավորապէս 50 տարու: Արծրունիի կենդանութեանը,

սնած անոր գաղափարներով, կ'սկսի գրել «Մշակ»ի մէջ: (Հիմնադրին մա՛էն ետք թերթը փոխանցուած է Հ. Առաքել-եանի, Գալանթարի ու Իրենի): Երկար ժամանակ Բեթերսպուրկ մնալով՝ կ'աշխատակցի «Դրօշակ»ի է. Ակնունի ծածկանուամբ, գլխաւոր նիւթ ունենալով ռուս կաւաւարութեան վերաբերումը դէպի Կովկաս և Կովկասահայերը՝ Կովկասեան խապրիկներ իորագործին տակ: Հայ-թիթր. ընդհարումներէն վերջ կ'սկսի գրել Կովկասեան Վեբերը (ապա առանձին հատոր կազմած եւ Ֆրանսերէնի ալ վերածուած ուշագրաւ երկ): Անժխտելի են հրապարակագրի և բեմբասացի իր արժանիքները: — Բարից 1904ին մաս-

նակցած է Ժէօն Թիւրքերու և Հայոց «բօնֆէրանս»ին: 1907ի Հ. Յ. Դ. Ընդհ. ժողովը պատուիրակ կ'որոշէ զինք հայեւթուրք դաշնակցութեան խորհուրդին, և Ակնունի յաջորդ տարին յաջողութեամբ գլուխ կը հանէ այդ գործը, որուն իբր արդիւնք Օսմ. Սահմանադրութիւնը կը վերահրատարակուի: Յետոյ, իբր պատասխանատու անդամ իր պատկանած կուսակցութեան՝ կուգայ Պօլիս և իր ատենախօսութեանց ատեն՝ յաճախ աւարկայ կը դառնայ խանդավառ ցոյցերու: 1912ին կը մեկնի Ամերիկա, և հայ գաղութներու մէջ շրջան մը ընելով՝ կը դառնայ Պօլիս: — Հրատարակած է ուսումնասիրութիւն մը Գր. Արծրունիի վրայ, նաև Դեպի Կոնի. Դեպի Երկիր և Մեծ Իդեալիսը: Ինք կազմած է Յարգանքի Պսակը (Փորթուգալեանի Յորելեանին): և Սգապսակը (Քիյեառի մահուան առթիւ): — «Ազատամարտ»ի անստորագիր խմբագրականներէն մէկ մասն իր գրչէն ելած է:

Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Ք

Ազատագրական արիւնը չէ, — նոյն իսկ այնքան սոսկալի, ինչքան «հայկական կոտորածները» — որ սպանում է մի ազգ, այլ թափառական կեանքը, մուրացկանի պայուսակը, անվերջ տարագրութիւնը: Մի՛ մոռացիր, որ քսան տարուց աւելի է ինչ օսմանեան բռնապետութիւնը ե՛ւ հրդեհածգութեամբ, ե՛ւ սովով, ե՛ւ կոտորածով, ինչպէս ամբողջ Հայաստանում, մի նպատակ միայն ունի. վերացնել, նւագեցնել Հայերին, դարձնել Հայաստանը անհայաբնակ, որպէս զի այդպիսով վերջապէս մի ծանր գերեզմանաքար դրւի այն մեծ, ոգեւորիչ հարցի վրայ, որ զբաղեցնում է ամբողջ Եւրոպան՝ «Հայոց հարց» անունով եւ որը 600 տարուայ ստրուկ ժողովրդի սրտում ծնել է ե՛ւ յոյս, ե՛ւ հերոսութեան ձգտում, ե՛ւ մարդկային մեծ իղէպներ...: Այո՛, իղէպներ որոնց իրագործման համար Հայութիւնը միայն մի վայր ունի, — Հայաստան: Մայր-հայրենիքից դուրս՝ հայ ժողովուրդը ազգ չէ,

այլ փշրանքի, քափքիտի, անպէտ եւ անկարեւոր: Երկիրն է նրա պատմական դերի քեմը, նրա կուլտուրական բաղձանքների հնոցը: Թախառական, շրջիկ կեանքը, տարագրութիւնը՝ սպանեց հրէական տաղանդաւոր ազգը. նա մեզ էլ կը սպանի՝ հասցնելով ազգը հայկական ջիւղոյութեան:

... Մեզանից աւելի հայածական եւ տղէտ նախնիքը՝ տանջանքների բովից անցնելով՝ մեզ թողին մի մեծ ժառանգութիւն — Հայրենիք: Ի՞նչ, միթէ մենք պէտք է մեր ապագայ սերունդին Հայրենիքի փոխարէն թողնենք լոկ հայկական գաղութներ, ցիրուցան ուկէանի այս եւ այն կողմը, չշողկապուած ո՛չ մի զգացմունքով, ժողովրդական ոչ մի գաղափարով . . . :

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

5. ՏԻՐԱՆ ԲԷԼԷԿԱՆ (ԻՅՖՆԱԿԵՆՈՒՅԱՐՈՒՄԻՆ). — Ծնած եմ Կեսարիա 20 Սեպտ. 1862ին և ընտանեօք Պօլիս փոխադրուած՝ երբ 6 ամսու էի դեռ. Նին. կրթութիւնս ստացած եմ Հասքէօյի Ներսէսեան վարժարանը,

յետոյ Մեզպուրեան եւ Սուրէնեան: 1880ին ղրկուելով Մարսիլիա, յաճախած եմ վաճառականական դպրոց. Հետեւած Գիտութեանց Կաճառի. Ուսանողի այդ տարիներուս՝ յօդուածներ ղրկած եմ «Մանգումէի էֆֆեար»ի, որուն խմբագիր եղայ վերադարձիս, և թերթին անկման միջոցներուն՝ 3-4 տարի ես վարեցի զայն. յետոյ հրատարակեցի «Ճիհան» հայատառ-թրքաբարբառ շաբաթաթերթը մէկ տարի. Նոյն ատեմներուն էր որ Համիտ Վէհպի անուն ծանօթ գրագէտը սկսաւ հրատարակել «Սաատէթ» թերթը որուն՝ թարգմանիչն ու

խմբագրականները գրողը եղայ, վերջէն ալ խմբագրապետը: Ծճի դէպքերուն ստիպուեցայ մեկնիլ Յունաստան և Մարսիլիա. կուրծքի հիւանդութենէ՛ ալ կը տառապէի. Հինգ ամիս վերջ Պօլիս դարձիս՝ աշխատակցեցայ «Ճէրիտէի Շարգիէ»ի, «Սաատէթ»ի և «Թարիգ»ի՝ որուն խմբագրապետութիւնը ստանձնեցի: Իզմիրլեան Պատրի որով կարգուեցայ Ա. Թարգման Ազգ. Պատրիարքարանի Զարդերէն յետոյ անցայ Եւրոպա եւ աշխատակցեցայ «Նայնթիսթհ Սէնչըրի»ի (ուր երեւցած է Թուրիա եւ իր վեհապետը յօդուածս) եւ «Քօնթէմբըրըրի Ռըվիու»ի (ուր գրած եմ Կեանքը Երչարգի մէջ): Այս 2 յօդուածներս վերատուած են շատ մը եւրոպ. թերթերէ: Աշխատակից եղայ «Տէյլի Մէյլ»ի (որուն արեւելեան լուրերու բաժնին օժանդակեցի 7 ամսոյ չափ) նաեւ «Տէյլի Կուէֆիք»ի և այլ թերթերու: 1898ին, Եւրոպա գտնուող օսմ. հպատակներու մասին հրատարակուած ներուժէ մը օգտուելով դարձայ Պօլիս և աշխատակցեցայ «Սապահ»ի: Այդ միջոցներուն էր որ կառավարութիւնը որոշեց թուրք թերթերու խմբագիրները. ես ալ խազինէի Խասսաի քարտուղար կարգուեցայ: Քղք. պարագաներու ստիպման տակ՝ Պօլիսը կրկին ձգելով Եգիպտոս անցայ և խըմ-

բազիր եղայ «Ժուռնալ տիւ Գէոռի, ապա խմբագրապետ «Պուռս էժիբսիէն»ի, միաժամանակ թղթակից Վիէննայի «Քոնէսքոնտէնց Պիւռօ»ի և Բարիզու «Բոնէս Ասօսիէ»ի: Հրատարակեցի նախ «Էճիբըըն Կոնֆիք» անգլ. թերթը մէկ տարի, յետոյ «Եէնի Ֆիքիր» թուրք ազատական երկշաբաթաթերթը 2 տարի: Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ Պօլիս եկայ և խմբագրապետ կարգուեցայ «Սապահ»ի, 31 Մարտի վաղորդայինն: Իւր «ամաթէօն» աշխատակցած եմ Զօհրապի «Մասիս»ին, Նամտանձեանի «Դաղիկ»ին ու «Մասիս»ին, «Ժաւահանակ»ի ու «Տարեցոյց»իդ: Գր. Ծածկանունս՝ Գլանիկ զոր Եւրոպա ալ գործածեցի «Վիքօնթ տը Դլանիկ» ձեւին տակ, — բաց ի վեցերկ մը ծածկանուններէ՝ նոյնպէս Եւրոպա: «Սուրհանդակ» օրաթերթին կանոնաւորաբար աշխատակցած եմ Սիրայր Ծածկանունով, և ճուռնալի մը հետեւանօք պահ մը դադրած գրելէ: յետոյ վերստին՝ Տիոնիք Ծածկանունով: — 1879ին երբ պատանի էի դեռ, լոյս ընծայած եմ Անցեալն եւ Ապագայն կամ Ազգ. Վերակազմութիւն վերնագրով տետրակ մը, նաեւ հեղինակած՝ Ֆրես.Կ Թրք. Բառգիտք մը:

* * * Տաղանդաւոր հրապարակագիրը կը պատկանէր Սահմանադր. Ռամկավար կուսակցութեան:

Խ Ր Ա Տ Ն Ե Ր

Անձնական պայքարները հանրային կարծիքին զրգուումին ատեններուն՝ կրնան մեծ շահեկանութիւն ընծայել, բայց զրէթէ միշտ նողկանք կը յաջորդէ այդ հիւանդոտ հետաքրքրութեան: Գաղափարի պայքարն ընդհակառակն երբ հանրութեան շահը կը շօշափէ եւ այն համոզումը կը ներշնչէ թէ անձնական նկատումներէ գերիվեր է, մնայուն ազդեցութիւն մը կը գործէ:

*

Զգացումը մեծ ազդակ մըն է. սակայն պէտք չէ անոր դիմել, եթէ գործունէութեան հետեւանքը պիտի չլաւերացուի միտքին կողմէ:

*

Ճշմարիտէն մի՛ գատուիր, սակայն ճշմարտութիւնը ժողովրդեան գլխուն մի՛ նետեր: Երբ ճշմարտութիւն մը անհաճոյ է ընթերցողին, զայն ներկայացո՛ւր այնպէս՝ ինչպէս բարեկիրթ մարդ մը սրահին մէջ կը ներկայացնէ իր համակրելի ընծայել ուզած մէկ անձանօթը:

ՏԻՐԱՆ ՔԷԼԷԿԵԱՆ

6. ՍԻԱՄԱՆԹՕ (ՍՏՈՄ ԵԱՐՃԱՆԵԱՆ)։ Ծնած է Ակն 1 Յնվր. 1878ին։ 13 տարեկանին Պօլիս գալով՝ կ'աշակերտի Միրիճանեան եւ Պէրպէր-

եան վարժարանները։ Պանքայի դէպ-
քին կը փախչի ժընէվ ու կը խառնուի ուզ-
գային ու գրական գործունէութեան։ —
Դաշնակցական։ — Արտասահմանի թեր-
թեր եւ հանդէսներ (Վաղուան Զայնը,
Անահիտ, Բանբեր, Նիրակ, Դրօշակ,
Ռազմիկ, Ժողովուրդին համար, եւն.)
իրենց էջերը կը բանան Իիւցազներ-
գութեան այս վարպետին, որ, արհա-
մարհելով յանգ ու չափաբերութիւն՝ իր
ցիղին մարտիրոսացումները կ'եղբեր-
դէր, հերոսներու կեանքը կը պանծա-
ցընէր ու վրէժ կը կայծկլտար այնքան
հուժկու եւ սիրալի ոճով մը։ 1908ի
վերջերը Պօլիս գալով աշխատակցած է

«Ազատամարտ»-ը։ — Երկերը. Դիւցազնօրէն, Հայոցիկներէի շարքը, Հոգեվարժի
եւ յոյսի բահեր, Կարմիր լուրեր բարեկամես (Կիլիկիոյ կատարածին առթիւ), Հոյ-
րենի նրաւեր, Սուրբ Մկրտիկ (Մեծ Յոբելեանին), որոնցմէ մեծադոյն մասն
ամփոփուեցաւ Ամբողջական գործին մէջ՝ տպ. Ամերիկա։ Իր քերթուածներէն
մին թարգմանուած է անգլիերէնի։ — Սիամանթօ պիտի տպրի հայ գրականու-
թեան մէջ՝ իբր լաւագոյն ներկայացուցիչը խորհրդավաշտ բանաստեղծութեան,
և գրական այդ սեռին մէջ ո՛չ ոք ունեցած է իրեն հաւասարող։ Եթէ իր եւ
Վարուժանի զուգակշիռն ընել հարկ ըլլայ, կրնանք սապէս ըսել. «Սիամանթօ
գաղափարէն զգացումին կ'երթայ, իսկ Վարուժան զգացումէն ու պատկերէն՝
գաղափարին»։ — Իր երգերէն գլուխ-գործոցը կարելի է նկատել «Հայորդի-
ները»ին մէջ Սովամասները ցորենի դաշտեր։

Ծ Ա Ր Ա Ի

Հոգիս վերջալոյսին մահը մտիկ կ'ընէ .
Զարչարանքի հեռաւոր հողին վրայ ծնրադիր ,
Հոգիս վերջալոյսին ու հողի վէրքերը կը խմէ . . .
եւ իր մէջ , զեւ իր արցունքին անծրեւումը կ'զգայ . . .

Ու ջարդուած կեանքերուն աստղերը համակ՝
Աւրուած աչուրներու ա՛յնչափ նման ,
Սրտիս աւազաններուն մէջ այս իրիկուն՝
Յուսահատութենէ , սպասումէ կ'ոգեվարին . . .

Ու բոլոր մեռածներուն ուրուականներն այս գիշեր
Աչքերուս եւ հոգիիս հետ Արշալոյսը պիտի սպասեն . . .
Որպէս զի , կեանքերնուն ծարաւը յագեցնելու համար՝
Թերեւս վերէն իրենց վրայ՝ կաթիլ մը լոյս իյնայ :

ՍԻԱՄԱՆԹՕ

7. ՀՐԱՆԴ (ՄԵԼԻՔՈՆ ԿԻՐՃԵԱՆ). — Ծնած է 1859 Սեպտ.ին Հաւաւ (Բալու): 1870ին Պօլիս պանդխտելով՝ կը յաճախէ Սկիւտարի ձեռնարանը մինչեւ 1875, դասընկեր ունենալով Միհրան Դուրեանը (յետոյ Եղիշէ Եսլսկ.), ապա Ս. Խաչ — Խ. Միսաքեանի դասերուն: 1878էն մինչեւ 96, անհոռնջ կերպով աւանդած է գրաբառ լեզուն ու հայկական դպրութիւնը զանազան դպրոցներու մէջ (Ռոտոսթօ, Հալաթիոյ Կեդրոնական, Սամաթիոյ Նուսեան-Վարդուհեան, Մեզպուրեան ևն.): 96ի դէպքին Վառնա կը փախչի ուր Օր. Արմ. Մինասեանի հետ կը բանայ Արծրունեան վարժարանն ի յիշատակ Գր. Արծրունիի՝ որուն հիացող մըն էր: 98ի աշնան Պօլիս դարձին բանտ կը նետուի և 6 ամիս վերջ

կ'աքորուի Գասթէմուհի, ուր ապրած է 10 տարի, ուսուցչութեամբ պարապելով:—1883էն սկսեալ անընդհատ աշխատակցած է պօլսահայ թերթերու (Մասիս, Արեւելք, Հայրենիք), լեզուակոն և ազգ. հարցերու շուրջ յօդուածներով՝ որոնցմէ անմոռանալի պիտի մնայ շարքը Պանդուխտի կեանքին խորագրով իր պատկերներուն, կեանքով ու տառապանքով թրթռուն: Վտարանդի կեանքին մէջ — երբ արգիլուած էր իրեն գիրք ու գրիչ — դողնիդող արտադրած է ճախճախուսքին մէջ՝ երկու առանցքի վրայ տոհմային կեանքէ ստուար վէպը, զոր անստորագիր սկսաւ թերթօնել «Սուրհանդակ» եւ զոր 18 թիւ վերջ աւամայ ընդհատեց... գրաքննութեան հոտաւութեան հետեւանօք:—Հրանդ գրաբառի խնդիրներու մէջ երկիցս չափուած է հեղինակաւոր անձերու հետ (Պէրպէրեան ու Դուրեան) եւ ցոյց տուած խոր հետազոտիչ: Վառնա գաղթին, Նաւասպ ծածկանունով աշխատակցած է «Շարժում»ի. իսկ Օսմ. Սահմանադրութեանէն ետք Պօլիս դարձին՝ եռանդեամբ նետուած ուսուցչական ասպարէզ, առանց լքելու գրչի իր պարապումները: Ազգ. երեսփոխան: Դաշնակցական: — Ունի Գրաբար լեզու դասագիրքը, Մետոյ եւ Սահակ անուն հայ նշանագրերու պատմութիւնը, նաև Թե ինչ կը խորհին կիները իրենց ամուսիններու մասին թարգմանութիւնը:

Գ Ի Բ Ո Ւ Գ Ի Բ Ք

... Մենք չենք գտներ բան մը որ այնքան մերը ըլլայ՝ որքան գիր ու գիրք. նոյն իսկ թարգմանութեան մէջ որ հայ գրիչներու առաջին զրական աշխատանքը եղաւ, այնքան փառայից եւ հոյակապ է այդ դրոշմը: Աստուածաշունչի մէջ Եսայի, Երեմիա, Դանիէլ, Յոբ, Դաւիթ միշտ տուած են մեզի անուշ պատրանք մը ազգայնացած մտածումներու: Նոյն հմայքին ներքեւ կը կարդանք Ոսկեբերանը՝ վեհա կանոնաւորութեամբ, իշխանապետ հայերէնով մը, այնպէս որ ան իբրեւ թէ մերը ըլլար: Սկզբնազրին մէջ սովորական ոճով ըսուածը՝ հայ թարգմանութեան մէջ վայելուչ եւ ձեւաւոր խօսք մը կը դառնայ:

... Իբր ու գիրք միայն շօշափելի ու զգալի ձեւեր եւ երեւոյթներ չեն. այլ անոնց մէջ խօսուն է ամբողջ ցեղը, իր մտքի եւ ընդունակութեան պատիւը:

ՀՐԱՆԴ

Յ. ԴԱՆՈՒԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ (ԶԻՊՈՒՔԻՅԱՐԵԱՆ). — Ծնած է հոյ հս ում. ծնողքէ, Սվազի Բրգնիք գիւղը 1884ին. 12 տարեկանին պանդըխտած է Պօլիս և յաճախած Վերնետիկի Միթարեանց վարժարանները Բերա և Դասըքէոյ. 1902ին Միաբանութիւնը կ'ուղարկէ զինք Վերնետիկ. Մուրատ-Ռաֆայէլեանի շրջանը բոլորելով, Դանիէլ կը դրկուի Պելճիքա՝ Կանտի համալսարանը. Ուսողութեան այդ օրերուն է որ կ'սկսի աշխատակցիլ «Բազմալէսի», «Դեղունի», «Անահիտի», «Շիրակի», «Ռազմիկի» եւ «Հայրենիք»ի հրաշալի քերթուածներով՝ որոնցմով Վարուժան յայտնութիւն մը կը դառնայ. Համալսարանէն ուսումնաւարտ ելլելուն, Օսթ. Սահմանադրութիւնն արդէն հրաշակուած, կուգայ մայրաքաղաքս եւ Պօլսահայը բախտը կ'ունենայ բանաստեղծը ճանչնալու իր տաղանդին բարձրութեանը մէջ. Դիւանագիտական ասպարէզին համար պատրաստուած այս երիտասարդը սակայն շեղում մը կ'ընէ եւ ինքզինքը՝ կը նուիրէ ուսուցչութեան, 1909էն 1912 իբր տնօրէն պաշտօնավարելով Սվազի եւ Թօգաթի ազգ. վարժարանները. Կը դառնայ Պօլիս եւ տեսուչ կը կարգուի Բերայի Հս ում. Հայոց Լուսաւորչեան դպրոցին, հասցնելով բազմաթիւ սաներ. — Երկերը. Սարտուներ (Վերնետիկ), Զարդը (Բարիզ), Տրտունջ ե. Տեմիտիպաշեանի (Սվազ), Յեղին Սիրքը, Հերանոս Երգեր (Պօլիս). Կը թողու բանաստեղծութեանց անտիպ հատոր մը՝ Հացին Երգը վերնագրով, զոր Տիկին Վարուժան հազիւ կոցաւ փրկել թուրք բռնապետութեան ձեռքէն. — Սիրոյ, թշուառութեան եւ հայրենիքի անզուգական երգիչն ու հոյակապ քերթողը որ օժտուած էր վառ երեւակայութեամբ և արտադրելու աննախընթաց կարողութեամբ մը, 1914ին Յ. ճ. Սիրունիի հետ լոյս ընծայեց Նաւասարդ անուն շքեղ տարեգիրքը գր. եւ գեղարուեստական. — Ս. Դ. Լ. Ուսումնարանի «Տարեկան տեղեկագիր»ին մէջ երեւցած է իր յուզիչ Հուսկ Բանիլը. — Դաշնակցական:

տած է Պօլիս և յաճախած Վերնետիկի Միթարեանց վարժարանները Բերա և Դասըքէոյ. 1902ին Միաբանութիւնը կ'ուղարկէ զինք Վերնետիկ. Մուրատ-Ռաֆայէլեանի շրջանը բոլորելով, Դանիէլ կը դրկուի Պելճիքա՝ Կանտի համալսարանը. Ուսողութեան այդ օրերուն է որ կ'սկսի աշխատակցիլ «Բազմալէսի», «Դեղունի», «Անահիտի», «Շիրակի», «Ռազմիկի» եւ «Հայրենիք»ի հրաշալի քերթուածներով՝ որոնցմով Վարուժան յայտնութիւն մը կը դառնայ. Համալսարանէն ուսումնաւարտ ելլելուն, Օսթ. Սահմանադրութիւնն արդէն հրաշակուած, կուգայ մայրաքաղաքս եւ Պօլսահայը բախտը կ'ունենայ բանաստեղծը ճանչնալու իր տաղանդին բարձրութեանը մէջ. Դիւանագիտական ասպարէզին համար պատրաստուած այս երիտասարդը սակայն շեղում մը կ'ընէ եւ ինքզինքը՝ կը նուիրէ ուսուցչութեան, 1909էն 1912 իբր տնօրէն պաշտօնավարելով Սվազի եւ Թօգաթի ազգ. վարժարանները. Կը դառնայ Պօլիս եւ տեսուչ կը կարգուի Բերայի Հս ում. Հայոց Լուսաւորչեան դպրոցին, հասցնելով բազմաթիւ սաներ. — Երկերը. Սարտուներ (Վերնետիկ), Զարդը (Բարիզ), Տրտունջ ե. Տեմիտիպաշեանի (Սվազ), Յեղին Սիրքը, Հերանոս Երգեր (Պօլիս). Կը թողու բանաստեղծութեանց անտիպ հատոր մը՝ Հացին Երգը վերնագրով, զոր Տիկին Վարուժան հազիւ կոցաւ փրկել թուրք բռնապետութեան ձեռքէն. — Սիրոյ, թշուառութեան եւ հայրենիքի անզուգական երգիչն ու հոյակապ քերթողը որ օժտուած էր վառ երեւակայութեամբ և արտադրելու աննախընթաց կարողութեամբ մը, 1914ին Յ. ճ. Սիրունիի հետ լոյս ընծայեց Նաւասարդ անուն շքեղ տարեգիրքը գր. եւ գեղարուեստական. — Ս. Դ. Լ. Ուսումնարանի «Տարեկան տեղեկագիր»ին մէջ երեւցած է իր յուզիչ Հուսկ Բանիլը. — Դաշնակցական:

Ո Ր Բ Ո Ւ Հ Ի Ն

Աշնան ծաղիկ մըն եմ, ծաղիկ արցունքի՝
Որ շողերու ըսպասումով կաթոզին՝
Մութ անդունդի մը եզերքին կը ցամբի.
Յամբում մը լուռ, անզգալի և հեշտին:

Արրտիս՝ որբի կըսկիծն ունիմ հիւժող զիս.
Գեղս նախկին ճանկընթեցին զրրկանքներ.
Եւ անհրաժեշտ զրգուանքներ իմ տարիքիս
Ձը ճանչցայ ես եւ չը զրտայ սիրոյս՝ սէր:

Մուխ ու մուրի եւ սարսուռի խըշտեկին,
Ձիս թողուցին անօգնական, մինաւոր.
Ո՛հ, անարգանքը սեմիս վրայ գրրեցին,
Եւ մոռացօնքն՝ որ կը ստուարի օր է օր:

... Ո՛հ, խեղճ ծընողք, ըսէ՛ք, արդեօք ձեր աչքեր
Ո՞ր ամպիկէն, եւ կամ երկրի ո՞ր խորշէն
Ձերին բոկո՛ւտըն հըռզածին են յառեր՝
Ձոր անօթի թափառումներ կը մաշեն:

Է՞ր դու եզերքն հեղեղատի մ'արիւնի
Տընկեցիր քու թոյլ եղեգնիկըդ վախկոտ.
Դու, ո՛վ մըշակ, ո՛վ դու մըշակ եղեռնի,
Դու, ո՛վ մայրիկ յիշատակի մը աղօտ . . .

... Ո՛վ մարդեր, դուք որ ինձ զութով կը նայիք,
Մի՛ տաք ինձի ձերին պատառը՝ զոր է
Թըրած օտար աշխատութեան մը քրտինք,
Եթէ նոյն իսկ զանի սէրն ալ խըմորէ:

Մի՛ տաք, մի՛ տաք ինձի ձեր ծածքը ջերմին՝
Ուր եւ սակայն բընիկ ոգին չի շընչեր.
Մի՛ տաք ինձի մախրերը ձեր կըրակին,
Կամ հանգրըւան մը ոտքերուս կարեւէր:

Մի՛ կըտրատէք ձեր խնդութիւնն ինձ համար.
Թողէ՛ք որ իր մացառուտին մէջ խեղդի
Կեանքիս ծաղիկը վայրահակ, դալկահար.
Հոգ չէ թ'ըլլամ թօշնած, լալկան, կամ նօթի:

Այլ — սա բոլոր դաշտերուն մէջ խանձոտած՝
Ուր շուշանին ցամքած է սերմն իսկ վերջին,
Սա վերիվար բըլուրներուն սրգազգեաց՝
Ուր սոսկ եղիճը ու բաղրըջո՛ւկը կ'անին,

Արաքսի սա սեւ փրփուրներն արցունքոտ՝
Ուր անընդհատ կը ծըփան ցուրտ դիակներ,
Եւ յօշոտուած քրդամիդի մահահոտ
Պատուըւածքները խութերու են կառչեր.

Սա լեռներուն արիւն հագած, վարդագոյն,
Կամ բերնին քով քարայրներու՝ որք եղան
Մարդ զիշատող անգըղ-մարդու մը սեւ բոյն,
Եւ թաքըստոյ հափափումի մը դաժան.

Փըլուզին մէջ հիւղակներու, տուներու՝
Ուր տեղ թաղուած գանկեր երկա՛ր կը նընջեն,
Եւ կը մաշին կուրծքեր, թեւեր ահարկու,
Ուր կ'իջնայ սոսկ լուսնին արցունքն ուղխօրէն.

Վերջապէս սեւ ու սուգ ամէն այն տեղիք
Ուր վանդալի մ'կը տեսնըլի երթեւեկ,
Ո՛վ մարդեր, դուք որ ինձ գութով կը նայիք,
Մօրըս միայն գերեզմանն ինձ ցոյց տըլէք . . .

9. **ՌՈՒՐԷՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ.** — Ծնած է Խարբերդ 1874ին, Նիւն. կրթութիւնը ստացած հոն, յետոյ ուսուցչութեամբ պարապած եւ յեղափո-

խականի իր հակուժներուն պատճառաւ ձերբակալուած: 1904ին կ'անցնի Իլվիր, Մանիսայի մէջ կը մնայ ուսուցչ. պաշտօնով, և երբ հալածանքը կ'սկսի նորէն՝ յաջորդ տարին կը փախչի Ֆիլիպէ եւ կ'սկսի հրատարակել Ռազմիկ թերթը, մինչեւ Սահմանադրութեան հռչակուիլը: Ծածկանունները՝ «Հրաչեայ» եւ «Էփտէհար»: Թուրք Դաշնակցական: Ունի գրական ջղուտ, յղկուած եւ պատկերալից ոճ մը, եւ իր նիւթերը քաղած է գաւառիկ տեսարաններէ, հէքեաթներէ եւ մարտաշունչ ըմբոստ կեանքերէ, որոնցմով շինած է վարպետ արձակագիրի աչքառու անուն մը: Զա-

նագան լրագիրներու եւ պարբերականներու մէջ հրատարակած իր արձակ էջերը 1910ին խմբած է Յայդալոյս հատորին մէջ: Իր գրուածքներէն ուշագրաւ են «Սարերու տղան» (Մասիս 1902), «Վախ ես մեռնէի» (Ա. Մամուլ), «Սեւ հաւը կանչեց» (Բանբեր գրականութեան եւ արուեստի), «Պահակները արթուն են» ևլն.: Պօլիս գալուէն, պահ մը «Ժամանակ»ի աշխատակցելէ վերջ՝ 10 Յնս. 1909ին հիմնեց Ազատամարտ օրաթերթը, զոր մինչեւ իր տարագրուիլը շարունակեց ձեռնհասօրէն, իր շուրջ խմբելով յայտնի գրագէտներ ու հրապարակագիրներ եւ օրը օրին հրատարակելով օրուան հարցերու մասին կուռ խմբագրականներ՝ անստորագիր: Ատենախօսած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան կազմակերպած զանազան միթիւններուն, եւ ազգ. երեսփոխան ընտրուած: — Հրատարակած է Մեղրագէտներու շարքը, — գր. հաւաքածոնէր՝ դասագիրք 1911-4ին, — նաեւ «Յաւելուած Ազատամարտի» եւ «Բագին» շաբաթաթերթերը: — «Հայ աքսորականը» ծածկանունով Ֆիլիպէ տպուած Առիւծի ժանիֆէն իր գրքովը բանտի իր յուշերը կը բովանդակէ:

Ա Ր Ի Ի Ն Ե Ի Ա Ր Ց Ո Ի Ն Ք

Ժողովուրդներու արիւնը այնքան առատ ու անհաշիւ հոսած է՝ որքան անօրինակ, աննախընթաց ու հազուադէպ եղած է խրդճահարութիւնը Բռնաւորին մուկ հոգիին մէջ: Բայց Բռնաւորին Արցունքը չէ կաթած երբեք պատմութեան մէջ:

... Ահա թէ ինչո՞ւ համար վշտակիր մարդկութեան Տառապանքն ու Արիւնը՝ իբրեւ նախատինք ու վրէժխնայրութիւն պիտի շարունակեն պղպղալ ու վեր ժայթքել միշտ բռնաւորներու պալատներուն սեմին վրայ եւ բազմատեսակ բռնութեանց ընդդէմ, մինչև որ ընկերական արդարութեան ու ազատութեան մեծ Գաղափարը գայ վերջ դնելու մարդկային ստրկութեան եւ շահագործութեան, լսնայելով Բռնաւորներուն պղնծէ աչքերը՝ կարեկցութեան արցունքներէ, և մարդկութիւնը՝ իր ծով արիւնէն:

Ռ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

10. Ռ. ՍԵՒԱԿ (ՏՕԻԹ. ՌՈՒՐԻՆ ԶԻՆԻՆԿԻՐԵԱՆ). — Ծնած է Սեպտեմբերի 15 ֆետր. 1885ին, Հոն իր նախնական կրթութիւնը ստանալով կ'անց-

նի Պարտիզակ, յետոյ Պէրպէրեան՝ ուր կէ ընթացաւարտ 1905ին: Գր. կարողութենէն զատ ունենալով խոր հակում գիտութեանց, ուսուցչապետին խորհուրդով և օժանդակութեամբ կը մեկնի Լօզան՝ որուն բժշկանոցէն հազիւ վկայուած, կը ծառայէ հիւանդանոցներ եւ դարմանատուններ, հմտանալով արուեստին թագնութեանց:— Երազողն ու գիտունը կ'ապրէին իր մէջ: Զկրցաւ լքել Քնարը՝ Հիբոքրատի արուեստին սիրոյն, եւ երգեց Մարդկութիւնը, Հայրենիքն ու Սէրը:— 1910ին լոյս կ'ընծայէր Կարմիր Գիրքը՝ Կեանքի կոտորածէն ազդուած: Վերջին Հայերը

ընդարձակ իր քերթուածը մարգարէութիւն մըն է կարծես՝ Հայկ. վերջին մարտիրոսագրութեան, իսկ իր գլուխ-գործոցն է — իբր բանաստեղծութիւն — Լեւանի յիմը:— 1914ին գերման կնոջը հետ կուգայ հաստատուիլ Բերա՝ իր արուեստը կիրարկելով: «Ազատամարտի մէջ սկսած է Բժիշկին գիրքն փրցուած էջեր յօդուածաշարքը զոր լսիելով կարդաց ամէն ոք: Պատերազմի վաղորդայնին՝ երբ Պօլսոյ մէջ հիւանդապահութեան դասընթացք մը կ'սկսէր հայ բժշկ. դասուն կողմէ, Սեւակ ծափեր խլեց՝ իր յանկուցիչ եւ օգտաշատ բանախօսութիւններով: Իբր բժիշկ Մագրիքէօի բանակին՝ զին. ծառայութիւնը կատարած միջոցին էր որ առանձին տարագրուեցաւ Զանդըրի:

Բ Ա Ս Թ Ի Լ

Դաշտանըկար մըն է հոգիս Բասթէլի ,
Ուր ոչինչ կայ աչքի խօսող , ոչինչ վառ ,
Ուր ամէն ինչ մըշուշի մէջ կը հայի :

Կապոյտ սարի մը կատարին ամայի՝
Բաղեղապատ խարխուլ գմբէթն Հաւատքիս
Տարակոյսին անդունդն ՚ի վար կը նայի :

Բըլուրն ՚ի վեր , բըլուրն ՚ի վար , իմ կեանքիս
Խոպան ճամբան է որ կ'երթայ մինաւոր . . . :

Բասթէլի մութ դաշտանըկար մ'է հոգիս :

Խոպան ճամբուն եզերքն ՚ի վար իմ մոլոր
Բագիններուս ու մեղքերուս , վէրքերուս
Կըրանիթէ մահարձաններն են բոլոր :

Պուրակ , առու իր դաշտերուն մէջ չի կան .
Իր ձորերուն մէջ ո՛չ լելակ , ո՛չ նարկիս ,
Որ քաղէի իմ սիրտիս բո՛յր աղջրկան :

Մտացուած ա՛րի մը ջուրի վրայ հեռաւոր,
Աչքէ հեռու, սէգերու մէջ կը սահի
Անուրջներուս վայրի կարապը ալուոր . . . :

Ու այս բոլո՛րը կը դողայ, կը հալի
Մըշուշի մը տարտամութեանը մէջ ուր
Լացող դէմքի մ'ստուերը կայ պաշտելի . . . :

Հոգիս նիհա՛ր նրկար մըն է Բասթէլի :

Անտիպ

Ռ. ՍԵՒԱԿ

11. **ՍԱՐԳԻՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ.** — Ինծ է Ձէնկիէր (Եալովա) 1873ին, Պարտիզակի բարձրագոյն վարժարանէն անցնելով Կեդրոնական՝ կ'աւարտէ անոր շրջանը:

Յոյց տուած իր արտակարգ կարողութեան շնորհիւ և Հրանդի աջակցութեամբ կը մեկնի ժընէվ, 1894էն մինչեւ 1903 Տոն մտալով եւ հետեւելով քղք. եւ ընկերային դիտութեանց, Երկարատեան կ'աշխատակցի «Դրօշակ»ի եւ կը գրէ Թուրքիոյ շուրջ շահեկան յօդուածներ: Այնուհետեւ կ'անցնի Ամերիկա՝ վարելու համար Պոսթընի «Հայրենիք» թերթի խորագրութիւնը: 1905ին կը վերադառնայ ժընէվ ուր կը մտայ մինչեւ 1909: Յետոյ Պօլիս գալով կը զբաղի ուսուցչութեամբ եւ գրականութեամբ: — Ազգ. երեսփոխան Բերա՝ Գասըմ Փաշայէն: — Բնդհ. Պատերազմին սկիզբները երբ առողջապահական բա-

նախօսութիւններ տեղի ունեցան Բերա՝ հայ բժիշկներու կողմէ, «Ազատամարտի մէջ սրամիտ ու կծու քննադատականներու շարք մը կ'սկսի ատոնց մասին: Ունի նաեւ բարացուցական գիտելի քրոնիկներ միեւնոյն թերթին մէջ՝ լեզուի ինքնատպութեամբ եւ նկարէն ոճով մը: Քանիցս բանախօսած է Բերա, իսպան վարժարանի սրահը, նիւթ ունենալով մեր ժողովրդական լեզուին գանձերը, ուրիշ անգամ ալ ընելով լուրջ տեսութիւն մը հին փիլիսոփայական դպրոցներու մասին: Քաջ հիւստ ֆրանս. լիզուի, Պօլիս դարձէն ի վեր անընդհատ կ'աշխատէր՝ աւարտելու համար Յրանս.է հայ. քառարան մը, ընթացիկ յատկաբանութիւններու, նորաբանութեանց եւ գաւառիկ բառերու հարուստ ընդելուզումով մը: Այս գործը՝ գրէթէ ամբողջացած՝ ձեռագիր կը մնայ տարաբախտ իր մօրը քով: Ժընէվ անանուն հրատարակած է կենսագրութիւնն Աղբիւր Սերոբի: — Գրական ծածկանունն էր «Արամ Աշոտ»:

Ի Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ե Ի Ի Տ Է Ա Լ

Իրականութիւն և իսկապ. առանց այդ երկերուսակ ըմբռնումներուն՝ ազգ մը միշտ ենթակայ է անկումներու եւ դառն յուսախաբութեանց: Մէկով միշտ կեանքին շփումը կ'ունենանք, միւսով՝ մեր աչքերը հեռանալու աստղին կը յառենք:

ՍԱՐԳԻՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

12. **ՏՐԹ. ԿԱԶԱՐԻԹ ՏԱՂԱՒԱՐԵԱՆ** (Իր ընդարձակ անտիպիքնակինսագրութիւնի համաւառութեամբ). — Ծնած եմ Ավագ 25 Դեկտ.

1862ին, 7 տարու Պօլիս գալով՝ աշակերտած Ամենակրկէան վարժարանի, ուրկէ շրջանաւարտ 1878ին եւ մեկնած Ֆրանսա: Տարի մը աւարակներու մէջ գործն. երկրագործութեան ընտելանալէ վերջ՝ յաճախեցի Մէօրսի երկր. վարժարանը, ուրկէ ուսումնասարտ՝ 81ին մրցմամբ Բարիզի երկր. վարժարանը մտայ եւ 2 տարիէն ելայ երկրագործական ճարտարագէտի աստիճանով. այդ միջոցին էր որ աշակերտ էի նաև Մաւրաբուժական եւ Այգեբանական վարժարաններու: Դառնալով Պօլիս 1883ին, քանի մը ամիս երկր. նախարարութեան մէջ ծառայելէ վերջ՝ ծննդավայրիս դըպ-

րոցին տնօրէն կարգուեցայ, հաստատելով հոն լսարան, չափահասներու կիրակնօրեայ կրթարան, եւ պօլսահայ թերթերու ղրկելով յօդուածներ: 1885-6, տնօրէն Գաւրքէօյի Արամեան վարժարանի: 87ի սկիզբները կրկին Բարիզ անցնելով՝ հետեւեցայ Սօնպօնի եւ Բժշկանոցի դասերուն, շարունակելով 85ին Պօլիս հաստատած Գիտ. Շարժումիս հրատարակութիւնը: Վկայականներս ստացած՝ եկայ Բերա բնակիլ: 97ին՝ Ֆրնս. Հիւանդանոցի օժանդակ բժիշկ եւ 99ին բժշկապետ Ազգ. Հիւանդանոցի.—Համիտեան խոովայոյզ շրջանն էր. քանիցս բնակարանս խուզարկեցին և հարցաքննեցին զիս: 96ին բանտ մտայ եւ 4 ամիս վերջ աղատ արձակուեցայ ընդհ. ներումին: 1900ին կրկին բանտարկուեցայ, բայց ֆրանս. դեսպանատունն ազատեց զիս: Հիւանդանոցը բժշկ. բանախօսութիւններ ըրի ամենազգի ուսանողներու՝ գործնականին մէջ ղանոնք մարդերու նպատակով. այս պարագան օստիկանութիւնը չար մեկնելով՝ արգիլեց հիւանդանոց այցելելս: Հսկողութիւնը չէր դադրած. որոշեցի երկրէն դուրս ելլել, եւ մինչ կը պատրաստուէի մեկնիլ՝ իմացայ որ կը փնտուռէի...: Իբր հիւանդ՝ ապաստանեցայ ֆրնս. հիւանդանոց, որ պաշարման տակ առնուեցաւ եւ ուրկէ 4 ամիս վերջ միայն կարելի եղաւ ինձ Մարսիլիա փախչիլ: 1905ի վերջերը հաստատուեցայ Գահիրէ: Մղում տուի կրթ. գործին, եւ քանի մը ընկերներով Պօղոս Փաշայի հովանաւորութեամբ հիմնուեցաւ «Հայկ. Բարեգործ. Ընդհ. Միութիւնը», որուն ատենադպիրն ու վարիչը եղայ՝ մինչեւ եգիպտոսէ մեկնումս: —Սահմանադրութեան հռչակումին՝ ընտանեօք Պօլիս դարձայ եւ ընտրուեցայ ազգ. երեսփոխան, ապա մէկուս Ավագէն, երբ կաթող. ընտրութեան իբր պատուիրակ՝ Կովկաս կը գտնուէի: Թունդ ազգայնական, Բաւլամէնթին մէջ վիճեցայ մանաւանդ հողային հարցի եւ ազգ. իրաւունց պահպանումին ի նպատ. Յվերջ հակառակեցայ եւ ազգակից ընկերներէս ե՛ս եղայ իթիլաֆի հիմնադիր:—Վարած պաշտօններս. Քննիչ ազգ. հիւանդանոցի (1895), անդամ Ուսուցչ. Քննիչ Յանձնաժողովի (1895-7), Բերայի դպրոցներուն հոգաբարձու (1894-6), անդամ Քղք. Ժողովի (1910-2), եւ Իզմիրեանցի (1912-5). Օգնական (1912), ապա Ընդհ. Քննիչ Բաղաքապետութեան 1913).— Երկերս. Բնական Պատմութիւն, Ուսումնասիրութիւն միգայիլի խտերու եւն. (ֆրնս.) Ծագումն հայ ջառից, Մանրեաբանութիւն (նաեւ թրք.), Տիեզերք եւ իր կազմութիւնը նաեւ ֆրնս.), Գրիգոր Աղաբուն, Առեկիւն առողջապահութիւն, Ենկղական գործարան, Մարդկային աղմուսիւսութիւն, Բաւաքուցակ պիսակուանց, Տարուիականութիւն, Հայոց հիւն կրօնները, Մարդկ. կազմաիւսութիւն, Առողջապահութիւն, Ուրուագիծ Պատմ. Հայոց, Մանրեք, Քրիստ. Բողոքականութիւն եւ

կարգ մը գրքոյկներ, Անտիպներէս յիշեմ միայն՝ ՅՅին սկսուած եւ 18 տարիէն աւարտած 10 հատոր կենդանաբուծութիւն մը, զոր Խրիմեանի թելադրութեամբ պատրաստած եմ:— նածկանուններու. Արարչահիւթ, Բորակածին, Տիուն, * * *, Ազնակ Բանասէր, Ս. Բ.:

* * Բազմադիւն Բանասէր-բժիշկը համեստօրէն զանց կ'ընէ յիշատակել որ Ֆրնս. կոտավարութենէն ունէր 1902էն ի վեր Officier d'Académie, իսկ 1910ին արժանացած էր Mérite agricole պատուանշանին:

Հ Ա Յ Ա Ձ Գ Ը

Արեւմտեան Ասիան իր աշխարհագրական դիրքով եղած է ճանապարհ անցուդարձից աշխարհակալաց, ու իր սիրելի բերրութեան աղազաւ՝ պատճառ նախանձու դրացի մեծագոր տէրութեանց . . . որով եւ անդ անոյ բազմաթիւ փոքր ազգութիւններն այս շարունակական հարուածներուն հետեւանօք տկարանալով՝ ժամանակաւոր գոյութիւն եւ փայլ մը միայն կրցած են ունենալ:

. . . Անոնցմէ Հայը կայ ու կը մնայ, կառչած իր Մայր Հայրենիքին, խօսելով իր նախահարց բարբառը, պահելով իր տոհմային պատմութիւնն ու անանդութիւնները. եւ այս ամէնը՝ շնորհիւ իր բարոյական յատկութեանց ուժին. այսինքն հայրենասիրութեան, քաջութեան, չարքաշութեան, խնայողութեան եւ ընտանեկան յարկի սրբութեան նախանձախնդրութեան. որով եւ տիրուն ազգ կոչուած է պատմագիրներէ:

Քրիստոնէական տեսակէտով Հայը մեծ դեր մը կատարած է. ո՛չ միայն Յիսուսի կրօնը պաշտօնապէս ընդունող ազգը եղած է, այլ եւ նազովրեցւոյն վարդապետութիւնն անդ ա՛յնչափ զօրացած է որ այդ երկիրը եղած է զօրաւոր թումբ մը Արեւելքի Մաղղէականութեան եւ Հարաւի Իսլամութեան դէմ:

Ասիոյ այս միակ կարեւոր Քրիստոնեայ ազգը պաշտպան կանգնած է դրացի փոքր եկեղեցիներու, եւ միջին դարուն՝ իբր առաջնորդ ու օժանդակ՝ ծառայած է Արեւմուտքի Խաչակրաց, Ս. Երկիրն ազատագրելու գործին մէջ, եւ որու հետեւանօք՝ վրայ տուած է իր կիլիկեան թագաւորութիւնը: Իբր Քրիստոնեայ իր այս դերն արժանի ըրած է զայն՝ բազմաց կողմանէ անհասակ ազգ անուանուամին:

ՏԳԹ. Ն. ՏԱՂԱՒԱՐԵԱՆ

13. ՏՐԹ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՓԱՇԱՅԵԱՆ ԽԱՆ. — Ծնած է Կէտիկ Փաշա 1864ին, 1888ին Պօլսոյ բժշկանոցէն վկայուելով՝ կը պաշտօնավարէ Բալու

եւ Մալաթիա, իբր թղպտ. բժիշկ. 1889ին կը հաստատուի Տիվրիկ եւ իր արուեստով կը պարապի, մասնակցելով ազգ. գործերու: Յաջորդ տարին Բագաուիճի մէջ (Կամախ) կը ձեռքակալուի իբր յեղ. իսումբեր կազմակերպող, հոսակ ուրեմս կը նետուի Սվազի բանտը՝ մահուան դատապարտութեամբ եւ 1891 Մարտին անպարտ կ'արձակուի՝ դատաւորին աչքը դարմանելուն ի վարձ: Այնուհետեւ Շ. Գարահիսար կը մնայ եւ բժշկութիւնը կը շարունակէ, մինչեւ իր վերջին ձեռքակալուելը 1892 Սեպտ.ին, եւ բանտէ լանտ թափառելով 3 տարուան դատաւարութեան մը արդիւնքը կ'ըլլայ

մահապարտութեան վճիռ: Պօլսէն իր նշանածին՝ Օր. Թորգոմեանի ողորդումներէն ազդուած՝ անգլ. դեսպանուհի Ֆ. Բըրրի կ'յաջողի իր ներումն ապահովել: Անցնելով Պարսկաստան, 7 տարի կը մնայ Դաւրէթ. կը կարգուի Շահին Պալատան բժիշկ եւ չղաղրիբը զարկ տալէ բարեգործ. ու կրթ. գործերու: 1903-6, զինքը կը տեսնենք Ազեքսանդրիա, ուր Լ. Յ. Դաշնակցութեան լսարանը, նաեւ «Կամալէթթա» անուն տպարան մը կը բանայ ուրկէ լոյս կ'ընծայէ Հորիզոն թերթը: Առողջապահական եւ այլ պաշտօններով կը հրաւիրուի Պարսկաստան եւ 6 տարի Պէնտէր Կէզ քաղաքը կը հաստատուի, արժանանալով տիտղոսի եւ պատուանշաններու:—Սահմ. հռչակումէն վերջ Պօլիս դալուն՝ միշտու կ'ընտրուի Սվազէն, եւ սզգ. երեսփոխան իարբերդէն 1912ին, — Երկոտանեակ մը իր երկերէն յիշենք Ժողովրդի քարեկամները, Աղջկան մը յիշասակարանը, Վիպ. հաւաքածոյ, Դպրոցական առողջապահորիւն, Երեխաների սնունդը եւն.: Աշխատակցած է Թըքահայ եւ արտասահմանեան թերթերու, Եւրոպ. հանդէսներու եւ գիտական երկարաշունչ գիրքերու՝ Ֆրանսերէն:

14. ԼԵՒՈՆ ԼԱՐՍԵՆՅ (ԳԻՐԻՇԱՅԱՆ). — Ծնած է Սամաթիա

1875ին: Նըջանաւարտ Ռօպէրթ Գօլէճէ: Պահ մը «Իլլաւանդիոն»ի խմբագրատունը պաշտօն վարելէ վերջ՝ քղք. պատճառներով կը մեկնի Ամերիկա և Վեր. Հընչակեան իր ընկերներուն հետ Պօսթըն կ'սկսի հրատարակել Չայն Հայրենեաց թերթը: Կ'անցնի Եգիպտոս և Օրօզտի Պաքի մէջ գրագրութիւն կ'ընէ: Արփիարի սպանութենէն ետք՝ կ'ուղեւորի Աթէնք, ուրկէ Պօլիս՝ Սահմանադրութեան հռչակումին: — Հեղինակ Դրախի Երգեր բանաստեղծական հատորին: 23 Հոկտ. 1908ին կը վարէ խմբագրութիւնն «Չայն Հայրենեաց»ի Ա. տարիին, իսկ 1912ի սկիզբէն՝ «Մուրճ» օրաթերթի: Անգլ. է հայերէնի կը վերածէ Բուրանն ու Լինչի երկնատար պատկ. Հայաստանը: Յրևս. Յեղափոխութեան Պատմութեան Թարգմանիչն ալ եղած է՝ Բ. հատորէն սկսեալ:

15 **ՄԱՐԱՏ ՌԻՐԱՏ (ՏԷՐՂԱԶԱՐԵՆՑ)**. — Ծնած է Զէյթուն 3 Մարտ 1862ին, 1871-80ին աշակերտ Երուսաղէմի ժառանգաւորաց վրժին.ի.

1880-2ին Մարաշ՝ իբր ուսուցիչ ու տնօրէն, 1882-4ին Զէյթուն՝ Միացեալի ուսուցիչ, Այդ. ատեն է որ պաշտօնակից ի. Տատո. րեանի հետ կը պատրաստէ Ուլիս կամ Զերուն տեղագրականը, որուն ձեւագիրը Յ. Ալլահճէրտեան շորթելով իբր իրը մամուլի յանձնած է վերջէն. 1885ին Սիւ գալոց մը կը բանայ. Նոյն տարին Պօլիս գալով՝ կը ծանօթանայ գրչի մարդոց եւ կ'ամուսնանայ Գալֆայեան Որբանոցէն վարժուհի մը հետ. 1885-7, տնօրէն կիւմիւլճիկնէի եւ Զէյթունի դպրոցներուն, 1887-90ին ալ Սամսոն՝ ուր կրթարան մը կը հիմնէ. իբր հնչ. գործիչ՝ կը ծամբորդէ

գուլաւներ, բրդեականտի գործով, բայց ձերբակալուելով՝ 5 տարի Մարաշի եւ Հալէպի բանտերը կը մնայ կնոջը հետ. Ազատ արձակուելուն՝ Պօլիս կուգայ եւ 1 տարի կը պաշտօնավարէ Գատըքէօլի Արամեան դպրոցը, 96ին Եգիպտոս կը փախչի եւ դադրելով յեղ. կուսակցութեան մը պատկանելի՝ կը նուիրուի կրթ., գր. եւ հասարակական գործունէութեան. Գահիրէ հիմնած դպրոցը կ'աջողի 4 տարի շարունակել եւ հրատարակել Փիւնիկ եւ Նոր օր թերթերը. 1904ին Աղեքսանդրիոյ ալգ. դպրոցին տնօրէնութեան կը կոչուի զոր 2 տարի կը շարունակէ. 1907ին կը տեսնենք զինք Ռուժանիա, ուր տարուան մը չափ մնալէ վերջ՝ կ'ափսոսուի Եգիպտոս դառնալ, լրտեսութեան մը զոհուելով. Սահմանադրութեան հոչակումին՝ շունչը Պօլիս կ'առնէ, նետուելու լրագրական եւ ուսուցչական ասպարէզները. Պահ մը շարունակած էր Փիւնիկը, նաեւ Գաղափար թերթը (42 թիւ). Այդ. երեսփոխան ընտր. իր ծննդավայրէն. — Երկերը՝ մեծ մասամբ ազգավէպ, յեղափոխական կեանքէ. Բանեկ բանե, Երչարգե Սասուն, Զերունի վրեժը, Դեպի Երչարգ, Իննսուն-վեց, Զերունցի վրդպս.ը. Որդեսպան ծնողը, Սասունէն ետքը, Վերջին յերգը, Տեմիր Մուշու, Վեղարատը Հերոսը, Թիակապուսներ, Աւարայրի արծիւը, Ազատութեան համար, Արիւնի ճամբուն վրայ, Անտարան Զեթունցերէն), Բարգերէն, Պատմութիւն Հայոց (Ա. Հատոր), Արիւնի ձոր (3եւ Մահու տպ. : Զեւագիր կը թողու Բանաստեղծութեանց հատոր մը, կեանականի մը յաշատերը, կեան կոյսը, Հեկերիս (Վօլթերի) : — Հմուտ գրար.ի, Քրնս.ի եւ պատմութեան.

Ն Ա Մ Ա Կ Ն Ե Ր Ա Յ Ա Շ Ի Բ Ա Ն Տ Է Ն

28 Ապրիլ 1915. — Ինձի համար մտահոգ մի՛ ըլլաք. ողջ եմ եւ հանգիստ. առանձին ալ չեմ, 84 հոգի ենք: Մօտ ատենէն կ'ազատինք Աստուծով:

16 Մայիս. — Թէօտօս Մենձիկեան. հակառակ Ալի Էրպէր կանչին եկած հեռագրին -- որով տեղեկութիւն կը տրուէր թէ իր Պօլիս դառնալուն հրամանն առնուած է -- տակաւին հոս կը մնայ: Աւթը հոգիէ աւելի ենք Պարսկահպատակներս. խնդրագիր տուինք, պատասխանի կ'սպասենք: Պատրիարքարան ալ հեռա-

զրած էինք. լուր մը չստացանք: Աստուածաշունչ մը դրկեցէ՛ք որ տրումութիւնս փարատի:

26 Մայիս. — Յոյսս մեծ է՝ Արդարութիւնը հուսկ ուրեմն երեւան գալուն մասին: Ասիկա փոթորիկ մըն է որ պիտի անցնի, հոգ մի՛ ընէք:

30 Մայիս. — Անցեալ շաբթու մեր մէջէն Ակնունի, Խաթակ, Զարդարեան, Ճանկիւլեան, Տաղստարեան եւ Սարգիս Մինասեան Էնքարէէն կանչուած ըլլալով մեկնեցան. չենք գիտեր թէ հիմա ո՛ւր են: Կը ցաւիմ որ, հակառակ Բռնապետութեան տակ շատ մը զոհողութեանց ենթարկուելով՝ այս Ազատութեան ու Սահմանադրութեան շրջանին հասած ըլլալնուս. նորէն անիրաւ տեղը զրկանքի ենթարկուեցանք: Ա՞ս պիտի ըլլար արդեօք բախտն անոնց որ Հայրենիքի սիրոյն, տարիներով այնքան տառապանք ու նեղութիւն կրեցին: Եթէ Թալաթ պէյ գիտնայ թէ ընտանեօք ի՛նչ աղէտի ու զրկանքի ենթարկուած եմ. վերջ պիտի տայ ներկայ վիճակիս՝ որ կը նսեմացնէ իր վեհանձնութիւնը (մէրտիք): Խեղճ կինս. դուն որ Բռնապետութեան տակ այնքան թշուառութեանց մատնուելուդ հետեւանօք աչքիդ յոյսէն եւ աշխարհի տեսութենէն զրկուեցար, ո՛ր ոստիկանութեան տնօրէնը պիտի չգլթայ բու վրադ, վիճակիդ հասու ըլլալէ վերջ: Անշուշտ պիտի գայ օր մը -- եւ այն օրը շատ մօտ է -- որ Արդարութիւնը պիտի յայտնուի. ի՛նչ օգուտ սակայն. բաշածնիս մեզի պիտի մնայ:

6 Յունիս. — Պատրիարքարան երթալիք եւ Արքազան Հօր յարգանքներս հայորդելէ վերջ՝ ըսէիք թէ միայն Խօճասարեանի ազատ արձակումը ձեռք բերել բաւ չհամարէր. միւս բանտարկեալներո՛ւն ալ ազատութիւնն ապահովէր: Այս տողերս կարդացէ՛ք իրեն:

ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ

16. ՀԱՄԲ. ՀԱՄԱՆՔՈՒՄԵԱՆ. — Ինչո՞ք է Պօլիս 1890ին. Էստեանէն և Կեդրոնականէն ընթացաւարտ: Սահմանադրութեան վաղորդայնին լրագրողի իր ճեպիւն ըրած է «Սուրճանդակի խմբագրատունը. յետոյ անցած է «Ազատամարտի», մինչեւ անոր իսպիւնումը՝ յօդուածներ գրելով տնտեսական և պետական-օրէնսդրական խնդիրներու մասին: Աշխատակից Վաթիւրքի, Վ. Հէրալտի և Թղթակից Պ. Թակէպլաթի, Ք. Զայթունկի և «Իւմանիթէ»ի: Սղագրութեան արուեստ սորվելով՝ դրսևոր քննութեամբ եւրոպայէն ստացած է վկայական ու պատ. ուանշան: — Դաշնակցական:

17. **ՌԱՐՍԵՂ ՇԱՀՊԱԶ.** — Երևած է Պոյաճըքէոյ (Վոսփոր) 1883 Յունիսին: Ուսուցիչը կ'ստանայ Մայր Վարժարան, կեդրոնական և Մխիթար-

հանց (Գատըքէոյ) ուրիշ ընթացաւարտ՝ կ'ուղարկուի Վենետիկ: Հոն 2 տարի մնալով կը վկայուի, և Ահարոնեանի մէկ սյցելութեան առթիւ՝ Դաշնակցական կը մկրտուի: Պօլիս դարձին՝ Շախտանձեանի հետ կը հրատարակէ «Ծաղիկ» թերթը: 1903ին, Օրմանեան Ս.ի վրայ կատարուած մահափորձին հետեւանօք երբ կարգ մը հայ տղաք կը ձերբակալուէին՝ կը փախչի Եգիպտոս, ուր 5 տարի կը մնայ առեւտր. ասպարէզի մէջ, չմոռնալով իր կրակոտ մասնակցութիւնն ունենալ ազգ. խնդիրներու և բանախօսութեանց ատեն, նաեւ աշխատակցիլ արտասահմանի թերթե-

րու: Աղեքսանդրիա հրատարակած է կրակ թերթը (2 թիւ), Այլասիրուքիւն եւ Եսասիրուքիւն գրքոյիւր, Մտակ կիսամետն և Հայիւննէր թուուցիկը: Սահմանադրութեան վաղորդայնին Պօլիս կուղայ և կ'ուղեւորի ներքին գաւառներ, հասարակական գործիչի իր դերին հաւատարիմ: Նոյն պաշտօնով կ'անցնի Պուլկարիա, Եգիպտոս՝ ուր 1912ին ամուսնանալէ վերջ կը մեկնի Բարիզ իրաւաբանութիւն սորվելու: Մ. Վարսանդեանի հետ կը շարունակէ Pro Armeniaն ու կ'աշխատակցի «Հայրենիք»ի և «Հորիզոն»ի: Քիչ մնացած էր փաստաբանի վկայականն ընդունելու, երբ Բնդ. Պատերազմի նախօրեակին Պօլիս դարձաւ՝ Վիքթօր Պէռառի կողմէ իրեն վստահուած պաշտօնով մը:—Օժտուած էր դիւրասահ գրելու և իմանդավաւօրէն հրատարակախօսելու կրկնակ կարողութիւններով:

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն Բ

Ինչ եղկելի «պայմանադրական սուտ» մըն է Քաղաքակա- նութիւնը: Ինչ յիմար են մարդիկ: Ինչ է պատերազմը, ինչ է պետութիւնը, ինչ է յեղափոխութիւնը: Ինչո՞ւ քանի մը հոգիներ տառապին յեղափոխելով, ուրիշներ տառապին՝ զանոնք զսպելու համար: Ինչո՞ւ այս ինչ ազգին պատկանող երիտասարդներ տանջուին՝ սպաննելու համար այն ինչ ազգէն ուրիշ տանջուող երիտասարդներ: Ի՞նչ է իրաւունք տուեր դասակարգ մը մարդոց՝ ըսելու թէ հողի այս պատառը «իրենց»ն է եւ այն պատառը «ուրիշներուն»: Ո՞վ է տուեր սահմանները. ա՛հ, յիմար մարդիկ որոնք կեանքին քովէն կ'անցնին անտարբեր՝ առանց զայն ապրիլ գիտնայու, եւ փոխանակ պարզելու՝ կը խճողեն միտքերը, Երազը Երկունքի կը վերածեն եւ կ'ուզեն անպատճառ որ «Արցունքի ծովեր»ը «Արցունքի Լիճ»ի վերածուին:

Իր անտիպ մէկ նորավէպէն
արտագրուած

Բ. ՇԱՀՊԱԶ

18. ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ (ԻՃԲՏԱԿԵՏՕՎՐՈՒՔԻՆ) .—

Ծնած եմ 3 Հոկտ. 1873ին Մալկարա, — մենաւոր, աղքատ, աղտոտ ու մե-

ռած՝ արեւելեան գիւղաքաղաք մը, որուն գարնանային արշալոյսերն ու աշնանային վերջալոյսերը հրաշալի են սակայն: Ուսումնս առած եմ շատ անկանոն եղանակով՝ ծննդավայրիս նախակրթարանը, շրջան առանց բոլորելու: Դպրոցը թողելէս անմիջապէս յետոյ՝ մտած եմ հօրս իսնութը, իբր կենսաշահութիւն: Ամբողջ բռնապետութեան շրջանին՝ դուրս չեմ ելած Մալկարայէ. չեմ շամբորդած: Գրականութիւն ըրած եմ իբր սիրող: Կարծեմ թէ գրած եմ, որովհետեւ չէի կրնար չգրել. բայց ըրածիս վրայ հաւատք չունիմ: Երկասիրութիւններս են՝ քերթուածներու 2 հա-

տոր, Լիւսած Քնար (1902) և Երկունք (1906). տեսակ մը վարանումով կուտամ անոնց անունները: Պատրաստ ունիմ հատոր մը, նոր Քնար՝ որուն վրայ երկարօրէն աշխատած եմ, կարելի է ըսել՝ տարիներով. քիչ մը կը յուսամ թէ լաւագոյն գործս պիտի ըլլայ ան: Ընդարձակ առումով, գրականութեան շահը կը նկատեմ գերագոյնը բոլոր կարելի շահերուն: Աշխարհի տեսարանն՝ ըստ գեղեցկութեան վզալու պայմանով միայն՝ ապրելուն մէջ շահեկանութիւն կը գըտնեմ: Թերեւս՝ բոլոր պարապութիւններուն լաւագոյնը Գեղեցիկին պարապութիւնն է. անտարակոյս շաշակի խնդիր. այս՝ իմ ճշմարտութիւնս է:

* * * Տաղանդաւոր գրագէտը կանուխէն աշխատակցած է թրքահայ մամուլին՝ քերթուածներով, գեղեցիկ արձակներով և քննադատականներով, որոնք յայտնի անուն մը ապահոված են իրեն: Գրականութեան մէջ իր մոտաքը բանաստեղծութեամբ ըրաւ՝ Կարօ ծածկանունով, և քերթողը ցվերջ ապրեցաւ իր մէջ. իսկ իբր արձակագիր և գեղագէտ-քննադատ՝ անժիտելի կարողութիւն մը ցոյց տուաւ իր գրական վերլուծումներով: — Երէց եղբայր՝ գրագէտ Վահան Յարութիւնեանի:

Ն Կ Ա Ր Ա Գ Ի Ր Ե Ի Բ Ա Ր Ո Յ Ա Կ Ա Ն

Այսօրուան իմացական դաստիարակութիւնը չի յաւակնիր իմացականութիւն մը տալ անոնց՝ որ չունին զայն: Անոր ձրգտումն է կատարել յայտադեղի (révélateur) ճիշդ դեր մը:

Լուսանկարչական զգայուն տախտակին անբիծ երեսին վրայ hydroquinoneի լուծոյթ մը կը լեցնեն, ու երեւան կուգայ յանկարծ պատկերը՝ որ կար հոն անտեսանելիօրէն միայն: Բազմաթիւ տեսակի յայտադեղեր կան. անոնցմէ մէկը միւսէն աւելի լաւ կրնայ ըլլալ:

Արդի դաստիարակութիւնը յայտադեղեր կ'առաջարկէ մարդկային իմացականութեան զարգացման համար: Ու այս անգամ իր դերին մէջն է, — համեստ՝ բայց յարգելի դեր մը:

Միեւնոյնն է նաեւ նկարագրի կրթութեան համար: Մար-

դուն մէջ երբեմն կան զաղտնի գանձեր: Կ'սպասեն այն ձեռքերուն՝ որ դուրս պիտի հանեն զիրենք ևնթազիտակցութեան մթութիւններէն:

Բարոյականի զիրք մը բարոյական չի տար անո՛ր որ անընդունակ է կամ անզգայ՝ զայն ընդունելու. բայց շատ օգտակար կրնայ ըլլալ անո՛ր համար որուն մէջ բարի սերմերը կան բարոյական յատկութիւններու:

(Անտիպ) 1912

ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

19. **ԺԱԳ. ՍԱՅԱՊԱԼԵԱՆ (ՓԱՅԼԱԿ).** Ինքնակենսագրութիւն. — Ծնած եմ Գօնիա 1880 Յունիսին, և հոն ստացած նիւն. կրթութիւնս:

1896ին յաճախած եմ Պէրպէրեան, յետոյ Իզմիրի Ամերիկեան վարժարանը 2 տարի, և մտած սուեւտր. ասպարէզ: 1901ին անցնելով ծննդավայրս՝ 5 տարի իբր թարգման մնացած եմ անգլ. հիւպատոսին մօտ, այդ ժամանակամիջոցին ալ 1 1/2 տարի փոխանորդութիւնը վարած՝ նոյնին բացակայութեանը: 1909ին կրկին Պօլիս անցնելով, տնօրէն կարգուեցայ «Նէհպալ» հանդէսին: Առաջին գրութիւնս հրատարակուած է «Սուրհանդակ»ի մէջ, երգիծական կէս-երկվայրկենական մը: Յետոյ աշխատակցած եմ պօլսահայ թերթերու, հանդէսներու և տարեցոյցներու: Տ. Ա. Ի «Մասիս»-

ներուն մէջ երեւցած վ. ծածկանունով ոտանաւորներս տեսակ մը թղթակցութիւններ էին՝ ուղղուած անո՛ր որ այսօր կինս է եղած:—Երկերս. Առաջին սերը (վիպակ դպրոցական կեանքէս), Ներաշխարհ, Բոցե՛ր եւ Ընկ. (Երգիծատետր) և Այրիախնամ-Որբախնամի ընդարձակ Տեղեկագիրը երբ կ'անդամակցէի նոյն Յանձնաժողովին (1911-2): Մտադիր եմ հրատարակել քերթուածներուս հաւաքածոն և «Հ. Հայնէի լաւագոյն էջերը», նաև անգլ. է. թարգմանած Գօնընտօյլի «Մեծ Ստուերը» վէպը (նաբօլէօն): Գաւառի զաւակ, մասնաւոր սէր մը ունեցած եմ որսորդութեան:—Նախասիրած հեղինակներս. Ռօսթան, Լ. մարթին, Տը Ռէնիէ, Հայնէ, Բուիւտօմ, Սիլվէսթր Էն., որոնցմէ ունիմ խել մը թարգմանութիւններ:

* * * Փայլակ ազգ. երեսփոխան ընտրուած էր իր ծննդավայրէն:

Ա. Չ. Բ. Ե. Ր. ՈՒ. Ե. Ր. Գ. Ը.

Ես կը սիրեմ երկնագոյն բու աչքերըդ ոսկեծիր.

Իրենց ծաւի. լուրթ ցոլքով,

Խորն անուրջներ քրնացող ջինջ աչքերը անյարիր,

Այիքներու պէս վրդով:

Պատուհանները հողույդ՝ որոնց նոյն իսկ է՛ն նրբին
 նայուածքին մէջ վիժանուտ,
 — Ուր կրկնապէս կին ես դուն — կը ցոլայ թուիչքը յետին
 Ու աննըշան խոհերուդ:

Փողոցին մէջ, երբ կ'անցնիս, ամէնքն ապշած կը մնան՝
 Անոնց թովքին տակ կախարդ,
 Ինչու որ բուն ծաղիկը աչքերըդ են, ո՛չ թէ ան
 Չոր չըփակիդ կ'ընես զարդ:

Ո՛հ, այնքան թարմ են անոնք, յօնքերուդ տակը լայնշի,
 Որ կը խորհի ամէն ոք՝
 Թէ նշածեւ այդ երկար աչքերն իրաւ ալ նուշի
 Պէս հեշտաբոյր չե՞ն արդեօք:

Օտարին բոլը անոնք միշտ մտացիր, թախծոտ են,
 Ու երբեմն ալ հեզնական.
 Պղատոնական ակնարկներ միայն ինծի կը նետեն՝
 Իբրեւ սիրոյ գրաւական:

Բայց, բողբու տակ դողւոց, երբ իրենց հետ մինակ ես,
 Կ'ուզեն որ շնորհ մուրամ ես.
 Եւ՝ բանտուած սպիտակ թեւերուդ մէջ՝ կը շնչեմ
 Ինչ որ կ'ըսեն զաղտնապէս:

Անտիպ

ՄՕՐԻՍ ՌՕԼԻՆԱ
 Թրգմ. ՓԱՅԼԱԿ

20. **ԿՐԻԳՈՐ ԹՈՐՈՍԵԱՆ.** — Ծնած է Ակն 1884ին. Մանուկ հա-

մը ստանալէ ետք՝ պահ մը պաշտօնեայ եղած է հրապարակի վրայ. Ակնակի իր գրուածքները (Լիւայի զաւեշտութեթերուն մէջ) լուրջ բաներ էին: Քասիմի և Յ. Տէր-Յակոբեանի թելադրութեամբ սկսած է մշակել երգիծական ճիւղը, շարթէ շաբաթ ծիծաղաշարժ էջեր տալով «Մանգումէ»ի որուն խումբագիրն ալ էր: Սանմանադրութենէն վերջ՝ Կավուօշի, Օտեանի և Համբիկեանի հետ պահ մը «Ծաղիկ»ը հանեց իբր ծաղրաթերթ, և գրաքննական կապանքէ գերծ՝ այնուհետեւ ազատօրէն ծեծեց միշտ ազգայնական խնդիրներ, 1909 Ապր. 1էն սկսեալ իրարու ետեւէ լոյս ընծայած իր շառիվարիներուն մէջ

որոնք են Կիկօ, Կիկօ, Հիկօ (երբեմն դադրեցուցուելուն համար անուն փոխած), Կուկուկ, Չուռնա, Հի-հի-հի (նոյնպէս): 5 տարի հրատարակած է Կիկոյի Տարեյոյցը: — Ծածկանունները՝ ԲԱՆԱԳՈՂ, ԼՌՈՒԹԻԻՆԵԱՆ և ԸՆԿԵՐ ԿԻԿՕ:

21. ԳԵՂԱՄ ԲԱՐՍԵՂՆԱՆ. — Եղած է Պօլիս 1883ին. Ուսումը

ստացած է Կէտիկ Փաշայի՝ ազգ. դըպրոցը՝ Վարդգէսի և Լ. Շանթի շրջանին. Պատանի հասակէն լրագրական ասպարէզ իջնելով, «Մանգուժէ»ի խմբագրատունն ըրած է իր ճեպիւն. իսկ Ազասախանի երեւումէն մինչեւ խափանումը մտայուն խմբագիրը եղած է նոյն թերթին. Մտերմին՝ Շ. Մխաբեանի հետ 16 Դեկտ. 1908ին կ'սկսի հրատարակել Ազգակ գր. հանդէսը (41 թիւ), իսկ վերջերը Մեհեանը՝ Կ. Զարեան և Յ. Քիւֆէճեանի հետ. Խոստմալից տաղանդ մը. Ունի գրական գողտրիկ էջեր. — Իաշնակցական:

ԽՈՆԱՐՀ ՀԵՐՈՍՆԵՐ

... Կայծերը կը ցայտին մթութեան մէջ, ինչպէս երկաթեայ անապառ հրթիռէ մը, ինչպէս հուրքի հզօր շատրուանէ մը, բազմապատիկ հասնանչուելով եւ անծրեւելով լուսեղինաբար, մթութեան մէջ՝ խոր ու թանձրամած՝ գամ շինողներու հէք ու թըշուառ գործանոցին:

Եւ մուրճերը կ'իջնեն սալին վրայ, ահաւոր ու դղրդազին բախումներով, գայրագին ու վրիժառու թափով, մոլեգնութեամբ բարբարոս կամքի մը, խրոխտագատ ուժգնութեամբ գործաւորի բազուկին, կռելով ատրաշէկ երկաթը, մինչեւ որ նորաստեղծուի բեւեռը սրածայր:

... Իրենց զրկանքին զիտակցութենէն դժնէցած՝ բայց անով իսկ հպարտ, գործաւորները անխոնջ են իրենց խոնջէնքին մէջ, եւ եթէ դժբախտ են իրենց Տառապանքին մէջ, իրենց Կամքին մրճեայ ձայներուն տակ կը խեղդեն իրենց դժբախտութիւնն ու Տառապանքը որոնց ծոցէն արծանացող կամքին ոյժովը կը շինեն իրենց գամերը: Կայծերու շողը կ'նրթայ լուսաւորել իրենց դէմքը, վասն զի լոյսը՝ մութին մէջ անոնց մոռցուած եւ անտեսանելի հերոսութիւնը սրբացնել կ'ուզէ. վասն զի տառապանքի, կամքի ու ստեղծագործ Աշխատանքի բովէն հերոսութիւնը կը յառնէ:

Կ'իջնեն, կը հարուածեն ու կը թնդան մուրճերը ահա՝ գամ շինողներուն, հրաշէկ երկաթէն կը ցայտեն կայծերը, եւ, անոնց ու հնոցին ստեղծած շողքերուն ընդմէջէն՝ կը լուսաւորուին դէմքերը Աշխատանքի Խոնարհ Հերոսներուն:

ԳԵՂԱՄ ԲԱՐՍԵՂՆԱՆ

22. **ՏԻԳՐԱՆ ԶԷՕԿԻՒՐԵԱՆ.** — Խնած է 1884ին Կիւմիւլշխանէ, «Թշուառ մանկութիւն մը անցուցած եմ — կը գրէ ինձ — որուն երախտաւ պարտ եմ»: 1897ին, բախտին մէկ զարմանալի խաղովը՝ Գաղատիոյ Կարմիր Վանքի որբանոցը դառնուած է: Իր Վանքը վէսլին մէջ պատկերացուցած է նոյն որբանոցին ներքին կեանքը: 1903ի ընթացաւարտ «Պէրպէրեանէ» ուր սրգեդրուած էր և ուր երկար ատեն դաստիօսած է պատմութիւն, աշխարհագրութիւն և օտար ազգաց մատենագրութիւն որոնք իր մասնագիտութիւններն էին: Ուսուցչական իր պաշտօնավարութիւնը շարունակած է նաև պօլսասայ վարժարաններու մէջ, միաժամանակ երեւալով թերթերու և հանդէսներու մէջ՝ յաջող վիպակներով,

քերթուածներով ու քննադատականներով: Նորավէսերուն իր մէկ հաւաքածոն, Հայրենի Զայնէր, լոյս տեսած է Զարդարեան Գրատան կողմէ: Շրջագայած է Եւրոպա և Տաճկահայաստան ու իր հետաքրքրաշարժ տպաւորութիւնները յանձնած Մամուլին: Խոստմնալից այս տաղանդը որ հրապարակախօսութեայ ալ մեծ ընդունակութիւն ցոյց տուած է, 1911-12ին Մ. Շամտանձեանի հետ լոյս ընծայած է Ոստան եռամսեայ մեծ պարբերագիրը:

Մ Ա Յ Ր Ի Կ Ի Ս

Հին օրերու քաղցր խօսք մը՝ բարեկամի մը պէս կ'անցնի քովէս ու կը յուզէ զիս այս գիշեր:

Հին օրերու ձայն մը խիղճիս կը հպի. մօրս ժպիտն է, մօրս ժպիտը որ կ'արթըննայ իմ մէջս: Ա՛հ, մայրս հիւանդ, մայրս նիհար, լքուած կին:

Պատմութիւն մը կը շրջի ականջիս մօտը, անորոշ աղու շեշտերով: Մայրիկիս ձայնն է որ կը յիշեցնէ այնքան անուշ օրերդ մը թախճոտ:

Օ՛հ, հին բարի երգ, սո՛ւրբ առասպել, ո՛ւրկէ եկար այս գիշեր՝ մօրս ժպիտին հետ: Ո՛րքան ապրեցայ, Աստուած իմ, մոռցած եմ իր դէմքը տմոյն:

Երանի՛, ո՛վ մայր, դեռ պզտիկ, դեռ անմեղ՝ տանէին հոգիս հովերուն հետ, ու մեղրամոմի հիւսքերով պատէիր թաթերս մանրիկ:

Հիմա մեղրամոմի թելեր կը խեղդեն զիս ամէն օր, ու հոգիս կը փռուի մութ խորշերու, խոնաւ լորձնոտ գետիններու վրայ, կատաղի վիրաւոր սողունի մը պէս:

Երանի՛, ո՛վ մայր, դեռ պզտիկ, դեռ անմեղ, ձորին ոգիները

հովերուն հետ վազցնէին իմ հոգիս, ու քու արցունքներուդ մէջ ու քու արցունքներուդ տակ տանէին զիս:

Հիմա արցունքները մեղքի՝ բիւրեղ կ'ըլլան սուր ու այտերս կը խոցոտեն: Հիմա համբոյրները հրաշէկ երկաթներու պէս դէմքս կը մրկեն, ու սիրտս, տե՛ս, աւերակ:

Օ՛ մայր, համբոյրիդ տակ, արցունքիդ տակ, դեռ պզտիկ, դեռ անմեղ՝ պիտի ուզէի ննջել ու մեռնի՛լ . . . :

Տ. ԶԷՕԿԻՒՐԵԱՆ

23. ՇԱՒԱՐՇ ԿՐԻՍՏԵԱՆ. — Ծնած է Պէշիքթաշ 9 Յուլիս 1886ին. Յաջորդաբար աշակերտած է Մաքրուհեանի, Պարտիզակի ամերիկեանի, Պէրպէրեանի և Ռ. Գօլէճի. իսկ 1906ին

Բարիզ անցնելով՝ յաճախած մարմնամարզական վարժարան, Լիսէ ժանսօն (Տէպօնէ), ապա Լօնտօն՝ 2 1/2 տարի աշակերտելով Սանտօվի և վկայուելով: Պօլիս դարձին՝ մարմնամարզի ուսուցիչ կը կարգուի զանազան դպրոցներու, և մասնաւոր դասեր ստանձնելէ զատ՝ կը կազմէ մարմնամարզական ակումբներ այլեւայլ արուարձաններու մէջ: 1911 Փետր.էն սկսեալ հրատարակած է Մարմնամարզ պատկերազարդ ամսաթերթը (յետոյ կիսամսեայ) որ 4 տարուան մտ կեանք մը ունեցաւ եւ որուն բովանդակութենէն շատեր օգտուեցան, իբր

«ազգային ֆիզիքական կրթութեան օրկան»է մը: — Յ. Թ. Հինթլեանի հետ հրատարակած է նաև Պոյ-Սխտրը եւ իր կեանքին նպատակը գրքոյկը: — Եղբայր Տ. Քթ. ձանիկ Գրիսեանի: — Դաշնակցական:

24. ԳՐԻԳՈՐ ԵՍԱՅԵԱՆ. — Ծնած է Վան 1883ին. Բնթացաւարտ եւտիգուլէի Որբանոցէն և Կալաթա Աւրայի Լիսէէն. Ազգ. դպրոցներու մէջ աւանդած ֆրանսերէն և մաթեմատիք: Պաշտօնեայ Բաղըսի Փաշայի Լըէյլիի ամսախանքերուն: Իրիգոր Նոր ծածկանունով բանաստեղծութիւններ հրատարակած է պօլսահայ հանդէսներու մէջ, և ֆրանսերէնի թարգմանած՝ Ռ. Զարդարեանի «Յայգալոյս»ն ու Լ. Շանթի «Հին Աստուածները»: Յիշատակելի է իր քերթուածներէն Զրանոյշները (տե՛ս Ազգակ): — Դաշնակցական:

25 **ԱՐՄԷՆ ՏՈՐԵԱՆ (ՀՐԱԶԵԱՅ ՍՈՒՐԷՆԵԱՆ).** — Ծնած է Իւսկիւպ 1892 Յունվարին: Հոն Հայսւթիւն չգտնուելուն՝ կը յաճարիէ Յոյնի դպրոց, յետոյ Մանասթըրի ֆրնս. վարժարանը զոր կ'ամբողջացնէ: Պօլիս գալով 1911ին ընթացաւարտ կ'ելլէ Բանկալթիի Միսիթարեանց վարժարանէն ու կը մեկնի Բարիզ: Սօսպօնէն վկայականը ստանալուն պէս կը դառնայ մայրաքաղաքս 1914ին, ուսուցչութեամբ ու գրականութեամբ պարսպելով: — Բարիզ ապրած միջոցին լոյս ընծայած է L'arène հանդէսը, նաեւ Հիւկոյի և ուրիշներու անունին ձօնուած գրքոյկներ: Քերթուածներէն մաս մը հրատարակուած կայ «Շանթ»ի մէջ: — Գիշերանց ձերբակալուած «Արդի վարժարան»էն:

26. **ԱՐԻՍ ԻՍՐԱՅԷԼՅԱՆ.** — Ծնած է Կիւմիւղէն 1885ին: Վեներտիկի Մ. Ռափայէլեան վարժարանէն ընթացաւարտ: Ամերիկա անցնելով՝ հողատնտեսութիւն կը սորվի և կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքին մէջ: Բրօքս-

26

27

կանտիսթ եւ աշխատակից «Հայրենիք» թերթին (Պօսթըն) ուր լոյս կ'ընծայէ ուսումնասիրութիւն մը Ամերիկահայ գաղթականութեան վրայ: 1910ին կուգայ Պօլիս ու կը պարապի ուսուցչութեամբ, «Ազատամարտ»ի յօդուածագրութեամբ և բրօքսկանտի գործով: Ունի քանի մը գրքոյկ թարգմանածոյ: Գրական ծածկանունը՝ «Իսրայէլ Տիրունի»:

27. **ՄԻՀՐԱՆ ԹԱՊԱԳԵԱՆ.** — Ծնած է Ատաբազար 1878ին: Ուսումը հոն, ապա Արմաշ ստանալով՝ կը մտնէ ուսուցչական ասպարէզ, մինչեւ Պօլսէն իր տարագրումը պաշտօնավարելով Դպրեվանուց, Որթաքէօյի, Պալատի ևն. վարժարանները: Աշխատակից պօլսահայ թերթերու: — Երկերը. Հանդես հայ եւ շնչի. գրականութեան, Գանձ Ոսկեղէն Դպրութեան, Ասանայի ծննդեան ծառը, Հայոց գրեռու գիւշը (տրամախօսութիւն): — Դաշնակցական:

28. **ՅԱԿՈՒ ԹԷՐՋԵԱՆ (ՅԱԿՈՒԷՐ)**. — Ծնած է 22 Օգոստ. 1879ին Հաճըն, Նին. կրթ.ը ստացած հոն, յետոյ Ատանայի ազգ. եւ Յիսուսեան

վարժարանները: 1897ին Պօլիս գալով, 1900ին ստացած է դեղագործութեան վկայական: Հաճընի եւ Ատանայի մէջ յաջորդաբար իր դեղարաններն ունեցած է, միաժամանակ թղթակցութիւններով աշխատակցած է պօլսահայ թերթերու՝ Յակթէր, Հմայեակ, Տաւրոս, Յիթօ և Թղթակից կեղծանուններով: Կիլիկեան աղէտէն մազապուր ազատած՝ դարձած է Պօլիս և «Ատանա» դեղարանը բացած Գուլգաբու: — Հեղինակ Արուեստ Լուսանկաւոյութեան, Ասանայի կեանքը և Կիլիկիոյ Աղէտը (5 հատոր) գիրքերուն: Այս վերջինն (ամբողջովին գրաւուած կառավարութեան կողմէ)

ներկայացուցած էր Իգմիրեանցի: Կը թողու Հաճընի գաւառաբարտուր գործը՝ ձեռագիր:

Բ.— ԱԶԳ. ՈՒ ԿՐԹ. ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ ԵՒՆ.

29. **ՀԱՄԻՍՐԶՈՒՄ ՊՕՅԱՃԵԱՆ (ՄՈՒՐԱՏ)**. — Ծնած է Հաճըն 1867ին: Ուսուցը տեղւոյն Միացեալի դպրոցը ստանալէ վերջ՝ կուգայ Պօլիս և Իտատի վարժարանէն վկայուելով կը մտնէ Բժշկ. համալսարան, ուրկէ թերաւարտ՝ կ'ստիպուի հեռանալ: 1888ի Հնչ. Կուսակցութեան առաջին կազմակերպիչը, Համիտեան Ռէժիմի դէմ իբր թունդ բողոքարկու և գլխ. կազմակերպիչ Գուլգաբուի լանգէն ցոյցին՝ որուն հետեւանօք կը փախչի Աթէնք: Կեդրոնին հրահանգով Կովկասէն կ'անցնի Սասուն, ղեկավարելու 95ի յեղափոխութիւնը որ հուսկ ուրեմն առիթ տուաւ եւրոպ. միջամտութեան եւ Մայիս 11ի Բարենորդմանց Երազրին: Սասնոյ շըրջանի բնակչութիւնն իր փրկիչը նկատած է զինք, զանի որ կրցած է ապրիլ կեանքի, ինչքի ու սլատիւի ապահովութեամբ, — գոնէ միջոց մը: Այդ ապստամբութեան ընթացքին է որ Մուրատ ձերբակալուելով Բաղէշի բանտը կ'առաջնորդուի, ուր 2 տարի կը մնայ: Դատավարութիւնը տեղի ունենալով՝ կ'արձակուի մահուան վճիռ, որ օտար ազդեցութեամբ կը վերածուի ցկեանս բերդարգելութեան: 12 տարի Տրիպօլիս արգելափակ, 1904ին կ'աջողի իր ստալ դէպի Ֆրանսա: Բարիզ պահ մը մնալով կը մեկնի Նոր Աշխարհ, Ամերիկահայոց խանդավառ ցոյցերուն աւարկայ: Մահմանադրութեան վաղորդայինն Պօլիս գալուն՝ կ'ընտրուի ազգ. երեսփոխան Գուլգաբուէն, եւ մկպոլս՝ Ատա-

նայէն, Բառլամէնթին մէջ կը հակառակի ոչ-խալաժներու զինուորագրութեան, նաեւ Սուլթանին իրաւասութեանց ընդլայնուի ինդիւստրիան մէջ. իսկ Կիլիկիոյ աղէտին խստօրէն կ'արտայայտուի, որով հակառակորդ կ'ունենայ թուրք պաշտօնակիցներ: Անդամ Քոչք. Ժողովի.— Բեռայր Տքթ. ձէլալի.— Հին բռնակալութեան շրջանին՝ յանուն Հայ Ազատագրութեան կախազան բարձրացող Անմահն Ժիրայրի ելբայրը, որ տարինե՛ր վերջ—24 Ոգոստ. 1915ին— պիտի անմահանար նոյնպէս, վիզին անցուած չուանէ հանգոյցին հետ՝ վերջակէտը դնելով իր Յեղին Մարտիրոսագրութեան, ազատաբաղձ անջքան Հայորդիներու նման:

30. ՎԱՐԿԳԷՍ (ՅՈՎ. ԱՔՐԷՆԿԻՒԼԵԱՆ).— Ծնած է Կարին 1871ին, Նին. կրթութիւնը հոն ստանալէ վերջ՝ ուսուցչութեամբ կը պարապի

ատեն մը: 90ի Կարնոյ Մայիսեան ցոյցին մասնակցելով կը ձերբակալուի, ապա ներման կ'արժանանայ: Նոյն տարւոյն վերջերը Պօլիս գալուն՝ կը վարէ ուսուցչ. պաշտօններ, որոնցմէ յիշատակելի է Կէտիկ Փաշայի ազգ. վարժարանի իր տեսչութիւնը, երբ «Յ. Զարմայր» ծածկանունը կը կրէր: 1892ին կը մտնէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան մէջ և իր գործօն մասնակցութեան հետեւանօք կը բանտարկուի վերջապէս: Բարձէն Սիւնիի ղեկավարութեամբ Օսմ. Պանքայի Օգոստոսի ցոյցին մասնակցող 19 հոգինոց խումբէն (որ յետոյ «Ժիւզոնտ» պահականաւով Մարսիլիա ղրկուեցաւ՝ Նէլիտօֆի միջա-

մտութեամբ): Ժընէվ, Պուլկարիա և Կովկաս մնալով, Վարդգէս 1899 Հոկտ.ին կ'անցնի Վան, ուր, ոստիկանական հսկողութենէ կարելի եղածին չափ խոչ. տալով թագնաբար կը նուիրուի նորէն «Սուրբ Գործ»ին, մինչեւ 5 Յունւար 1903, և — մատնութեան մը զոհ — սրունքէն վիրաւոր ձերբակալուած մահուան կը դատապարտուի, բայց ֆրնս. բարեկամներու ազդեցութեամբ՝ տրուած վճիռը կը վերածուի ցկեանս թիասլարտութեան: 1907ին Արղընի Մատէն, յաջորդ տարին Տիարպէքի՛ր՝ բանտէ բանտ տաժանագին կեանք մը քաշկուտելով, վրայ կը հասնի Սահմանադրութիւնը: Ազատութիւնը վերապտած՝ Պօլիս կ'առնէ շունչը: Կ'ընտրուի ազգ. երեսփոխան Ակիւտարէն, իսկ մեկտուա՛ իր ծննդավայրէն: Օսմ. Բառլամէնթին մէջ իր ձայնը գոռացած է միշտ, և ինք պատուհաս մը դարձած՝ թուրք ազգայնամոլ ընկերներու սչքին, անկեղծ և անվերապահ իր իօսելակերպին պատճառաւ: Տեղական հայ և օտար լրագիրներ օրը օրին սիւնակներ կը նուիրէին, իր յարուցած զգայացունց վէճերուն արձագանգն ըլլալով: — Այրիւ 11ի Մեծ Կարաւանէն վերջն էր որ աչս աննկուն հասարակական գործիչն ալ աքսորի ցուպը ձեռք կ'առնէ — Զօհրապի հետ ընկերովի, — եզերականօրէն անփառունակ անհետելով միասին:

31. ՄԱՐՋՊԵՏ (ՂԱԶԱՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆ). — Ծնած է Թամազարա 1878ին: Մանուկ հասակէն որբացած՝ կուգայ Պօլիս և Պէդճեան վարժարանը նին. կրթութիւնը ստանալէ ետք, հօրեղբայրը կ'ուղարկէ զինքը Միւնիխ, ուր կ'աւարտէ իր մասնագիտութիւնը (Մանկավարժութիւն): Հոնկէ մեկնելով Պուլկարիա՝ պահ մը ուսուցչութեամբ կ'զբաղի, յետոյ իր պատկանած

կուսակցութեան՝ Դաշնակցութեան կողմէ կ'անցնի Պարսկաստան, եւ խոյի մէջ պատասխանատու ներկայացուցիչ կը կարգուի. սակայն յաջս պրսկ. կառավարութեան կը ներկայանայ իբր Վէժիլը Խալիֆէ (առաջնորդի փոխանորդ):

Կը մասնակցի հայ-թաթարական ընդհարումներուն, մանաւանդ զէնքի փոխադրութեանց գործը ստանձնելով: Սամ. Սահմ. նադրութեան հռչակումին՝ կը մեղնի թուրքիա և Բաղէշի մէջ գլխաւորաբար զարկ կու տայ կրթ. գործին, մտնելով ամէն խաւէ ներս: Կուգայ Պօլիս եւ կը վարէ Եէնի Գաբուի դպրոցին տեսչութիւնը քանի մը տարի, յետոյ Պուլկարիա կ'ուղեւորի կազմակերպական գործերով: Ընդհ. պատերազմին սկիզբները մայրաքաղաքս կը վերադառնայ: Սարսափի օրերուն՝ պահուըտած կը մընար. բայց — անձնուրաց եւ այլասէր մարդ — նոր աքսորուած թաւադեանը

դիմումներով փրկելու փութկոտութեամբ՝ դուրս կ'ելլէ թաքստոցէն ու կամուրջին վրայ կը ձերբակալուի: Կէս տարի կեսարիա տարագիրի կեանք մը բոլորելէ ետք՝ կ'աջողի համոզել Վալին, զինքը Պօլիս վերադարձնելու համար, յայտարարելով թէ կարելոր յայտնութիւններ ունի ընդիք, մանաւանդ երբ կուկաս երթար՝ թուրքոյ ի նպաստ բրթեականտ պիտի ընէր...: Սակայն գալէն քանի մը օր վերջ կրկին կ'աքսորուի:— Թուրքիկի ձեւով հրատարակած է «Զուլումաթի» գինոր Օհաննէսի կենսագրութիւնը, իսկ Պօլիս՝ Մակիական Աշխատիք: — Կը կոչուէր նաեւ «Մարգպետունի»: — «Հայկ Առաքելեան» իր աւատր. հպատակութեան կեղծանունն էր՝ զոր կը գործածէր Պարսկաստան: — Երկու անհատ, — «մտաւորական»ն ու «հայդուկ»ը — կ'ապրէին իր մէջ:

32. ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԳԱՍՊԵՐԵԱՆ. — Ինծ է Ատանա 1861ին:

1880-91, ազգային պետական եւ արեւտրական զանազան պաշտօններ վարելէ վերջ՝ իրաւաբանական ասպարէզն ընդգրկելով հաստատուած է Պօլիս, ուր մնաց մինչեւ իր տարագրումը: Ազգ. երեսփոխան ընտրուած Ատանայէն և անդամակցած այլեւայլ յանձնաժողովներու: 1880էն մինչեւ 1910, լուրջ յոգևածներ հրատարակած է «Մանգումէ»ի, «Մէճմ. Ախպոր»ի, «Բիւզանդիոն»ի եւ «Սուրհանդակ»ի՝ ընկերային - քննդտ. հարցերու շուրջ: — Երկերը՝ բոլորն ալ օրէնսգիտական ու թրք. — Մեմլեւ'ը շահրգայր գալսնիյն, ճրգսանը գալսնիյնի օւսանիկ (1894), Մապասը շահրգայր գալսնիյն (1895), Զեյի շահրգայր գալսնիյն, Հուզուգ միշտպիրի եւ Իլաւար քապրասը (1901), մեծ մասամբ երկիցս տպագրուած:

33. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Կ. ՃԱՆԿԻՒԼՅԱՆ. — Ծնած է Վան 1855ին, Հնչակեան վաղեմի գործիչ, 1881ին Պոլիս կուգայ և 1890ի Գումբափուռի «անզէն ցոյց»ին գործնականապէս և ծայր սոստիճան խիզախութեամբ մասնակցած ըլլալուն հետեւանօք՝ ձերբակալուելով կ'ենթարկուի անուշի տանջանքներու և մահուան կը դատապարտուի: Կ'աջողի սակայն փախչիլ բանտէն և անցնիլ արտասահման, միշտ հաւատարիմ մնալով իր ուխտին, մինչեւ Սահմանադրութեան հռչակումը: Պոլիս գալուն, ազգ. երեսփոխան կ'ընտրուի Կէտիկ Փաշայէն, նաև Միացեալ Ընկերութեան հիմնադիր ժողովի անդամ: — Զորս հատորի մէջ ամփոփած է սղագային յեղափոխական կեանքէ անձեր ու անցքեր՝ Յիշատակներ Հայկական ձգնաժամէն ի որագիւրին տակ, բովանդակելով ուշագրաւ վաւերաթուղթեր՝ ժամանակակից մեր պատմութեան իբր ատաղձ:

33

34

34. ՍԱՐԳԻՍ ՌԱՐՍԵՂՅԱՆ (ՇԱՄԻ). — Երկար ատեն ծածկանդուն էր այս՝ Գանձակեցի **ԼՍԻՈՆ ՕՏԱՊԱՇԵԱՆԻ**, Ծնած է 1875ին, Դաշնակցական, Վանի կուռոզ և բրոքականո ընտղ անձնուէր գործիչներէն, ընկեր «Վանի իշխանը»ին պէս՝ «Վանի Սարգիսը» կոչուած, ու նոյն գործը կարին ալ շարունակած: Մէկը՝ Ելլալով «Գժոհային մեքենայ»ի կազմակերպիչներէն: — 1909ին Պոլիս գալուն՝ ամուսնացած է Ռոսթոմի աշակերտուհիներէն Պերճուհի Պարտիզեանի հետ: Վան մեկնած՝ դըպրոցներու իբր շրջուն տեսուչ. նոյն պաշտօնով Կիրասոն ալ անցած: Հիմնադիրներէն «Աշխատանք» թերթին: — 1913-5ին Պոլիս կը գտնուէր:

35. ՊԵՏՐՈՍ ԳԱԼՅԱՆ. — Ծնած է իջմէ (Խարբերդ) 1868ին, 12 տարեկանին որբացած՝ կը պանդխտէ Պոլիս, որդեգրուելով Պալաթու Արիստ. Քհ. Գալֆատեանէն՝ որմէ կ'ստանայ իր մականունը: Ուսումը Խորէնեան դպրոցը ստանալէ վերջ՝ կը մտնէ առեւտր. ասպարէզ: Այդ հին օրերուն՝ իր ջանքերով է որ կը բացուի Թաղին մանկապարտէզը: Կանուխէն մտած Հնչ. կուսակցութեան մէջ՝ կը մասնակցի 90ի Գումբափուռի ցոյցին, յետոյ կը մեկնի Ա.

Փազար, բրոքականտի գործով: 94ին կը փախչի Աթէնք, ուրկէ 'Ռուսմանիա և Պուլկարիա, Հնչ. մասնաձիւղերուն իբր ներկայացուցիչ: Իէօսթէնձէի օսմ. հիւպատոսը տեղւոյն կառավարութեան միջոցաւ զինքն ու Մ. Տամատեանը ձերբակալել տալով Պօլիս կ'ուղարկէ, բայց նաւը մայրաքաղաքս հասնելուն՝ անգլ. նաւապետին շնորհիւ երկուքնին մէկ գիշերանց իտալ. շոգենաւ մը կը փոխադրուին և կ'անցնին Մարսիլիոյ ճամբով Լօնտօն: Պետրոս կը մեկնի յետոյ Ռուսաձուք, ուր բացի առեւտր. գբաղումէն՝ մէկ քանի ընկերներով կը հրատարակէ Վերածնութիւն շարաթաթերթը (որ ապա Բարիկ շարունակուած է «Ապագայ» անունին տակ): — 1910ին Պօլիս դարձին՝ կը հիմնէ յանձնակատարութեան գործ մը Հայկ. Պանքային մէջ, իբր ներկայացուցիչ Նիսեանց և Խաչատրեանց քարիւղի Տան: — Ազգ. երեսփոխան ընտրուած Աթը Մէրմէրէն, և աստե՛նապետ ելեւմտից հոգաբարձութեան: — Ա. կարաւանէն վերջ, 4 Մայիս 1915ին անհատակի աքսորուած Այսլ, ուր 84 բանտարկեալներէն մնացորդ վերջին 20 հոգինոց խուճբէն: — Կուսակցական ծածկանունը «Որդ-ստնունի»:

36

38

36. 37. **ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳԱԼՅԱՆԱՆ.** — Ծնած է Թալաս 1870ին: 1886ին Պօլիս գալով, կը վկայուի իրաւաբանական վարժարանէ: Յայտնի Դաշնակցական: Դէպքերու բերմամբ, 1896ին կը մեկնի Պուլկարիա՝ ուրկէ կառավարութիւնը կը վտարէ զինք, կարգ մը յեղ. գործիչներու հետ: Երկար տարիներ եգիպտոս ու ժընէվ ապրելէ վերջ, Սահմանադրութեան հսկակումին կ'անցնի Թուրքիա և պահ մը Իզմիրի շրջանը կը մնայ, իբր հասարակական գործիչ: Պօլիս դարձին՝ քաղաքապետական քննիչ կը կարգուի, ապա Մագրիքէօյի Թաղապետութեան նախագահ (Պէլէտիէ Բէյիսի), պաշտօն զոր կը վարէ մինչև իր աքսորման օրը: — Եղբայրը՝ փաստաբան **ԻԱԿՅԱՆԱՆ ԱՐՄԱՆ** (№ 37), Կեսարիա նահատակ:

38. **ՍԱՐԳԻՍ ՍՈՒԻՆ (ՍԻՆԿԻՒՃԵԱՆ).** — Ծնած է Պէշիքթաշ 15 Օգոստ. 1870ին: Միւթիէէ ընթացաւարտ: Ծով. նախարարութեան Թրգմ. սենեակին ու Հանր. Պարտուց Վարչութեան մէջ պաշտօնավարած 1892-6, մինչև իր ձերբակալումը 1 Յունիսին, իբր Իզմիրեանի և օտար թղթակիցներու յարաբերութեան միջնորդ: Եօթնամեայ բանտարկութենէ մը վերջ՝ ընդհ. ներումէն օգտուելով փախած է Եգիպտոս և հոնկէ Պուլկարիա, ուր ուսուցչութեամբ և առեւտուրով պարապած. 2 տարի յօդուածագիր իրաւունքի, Ս. Ս.

սկզբնատառերով: Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումին Պօլիս դառնալով՝ երեսփոխան ընտրուած Գումգափուէն, և Ատանայի կոտորածին՝ պատուիրակ ղըրկուած: Անդամ Բըք. ժողովի, Պատրիարքարանի Քննիչ Յանձնաժողովի, Որբախնամի ևլն.: — Գանկաբան և դիմագէտ:

39

40

39. **ԷՏՈՒԱՌ ՊԵՅԱԶԵԱՆ.** — Ծնած է Սկիւտար 8 փետր. 1873ին: Պէրպէրեանի սան: Իեղագործութեան վկայական ստացած 1893ին: Յետոյ շերամաբուծութիւն սորվելով փոխ-տնօրէն կարգուած Պրուսայի Շերամաբուծական վարժարանի և շերամաբուծական ընդհ. քննիչ Հանր. Պարտուց Վարչութեան: Պաշտօնով քանիցս ուղեւորած Իզմիր, Ատանա, Խարբերդ, Մալաթիա, Արաբկիր և այդ առթիւ շերամաբուծական բանախօսութիւններ ըրած, նաեւ գործօն դեր մը կատարած իր պատկանած Դաշնակց. Կուսակցութեան մէջ: Գանձապետ «Աշխատանքի Տան»: Երբեմն կը գրէր «Ազատամարտ»ի մէջ: — Մօրաքեռորդի Տքթ. Վ. Թորգոմեանի:

40. **ՀՐԱԶ (ՀԱՅԿ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ).** — Ծնած է Տրապիզոն 1871ին: Նանսի հողագործութիւն ուսած և Կովկաս ու Պօլիս ուղեւորած: Դաշնակցութեան յայտնի գործիչ: 13/26 Օգոստոսի Պանքայի Յոյցին մասնակցողներէն մին, որ իր ընկերներով Մարսիլիա փոխադրուեցաւ մասնաւոր շոգեխառով: Յետոյ գաղտնի Իզմիր անցնելով կը ձերբակալուի եւ ցկեանս բերդարգելութեան կը դատապարտուի Պօտուրում, ուրկէ Սահմանադրութեան հռչակումին ազատ արձակուելով Պօլիս կուգայ և Ատոմ Շահէնէ վերջ՝ տպագրիչը կ'ըլլայ «Ազատամարտ»ի և կարգ մը կարեւոր գիրքերու, նաեւ կերպասեղէնի հայթայթիչ Պորզմ. Նախարարութեան: [Անունի, մականունի և բնակավայրի նոյնութեան պատճառով՝ բերացի նպարովաճառ մըն ալ աքսորուած, բայց կրցած է վերադառնալ, շնորհիւ Հրաչի վեհանձն պնդումին՝ թէ կառավարութեան փնտռած անձը բուն իսկ ինքն է]:

41. **ԱՏՈՒ ՇԱՀԷՆ (ԵՐԻՑԱՆՑ).** — Ծնած է Ակն 1875 Մարտին: Աշակերտ Դալաթիոյ Կեդրոնական վարժարանի. յետոյ Լայպցիկ, Եէնա և Բարիճ՝ համալսարանական ուսանող: Սահմանադրութեան հռչակումին Պօլիս գալով Բերա կը բանայ «Արաքս» անուն տպարան մը ուրկէ Ա. անգամ «Ազատամարտ»ը լոյս կը տեսնէ: Սթամպուլ փոխադրուելուն՝ իր մամուլէն դուրս

կ'եւեն գրական ու դպրոցական դիրքեր ու հանդէսներ:—Դաշնակցական: Ազգ. երեսփոխան ընտրուած իր ծննդավայրէն:—Երկերը (Թրգւմ.), Հարսասնաչու արուեստը (Օտա Ակնի ծածկանունով), Հայնէի բաւաստեղծութիւնները և ին.:

41

42

42. ԵՆՈՎՔ ՇԱՀԷՆ.—Ծնած է Պարտիզակ 1881ին: Եղբայր՝ Թուագէտ Գրիգոր Անգութի որ տարագրութեան ատեն ողջ մնաց: Դերասան: Իր գլխաւոր դերերն էին Գօբէի «Դարբիններուն գործադուլը», Հիւկոյի «Թուիպուլէան» (Արքայն դբօսնու), Շէքսպիրի «Եակօան» (Սթէլլօ) և «Շայլօք»ը (Վենետիկի վաճառականը): — Դաշնակցական:

43. ՆԵՐՍԷՍ ՓԱՓԱՋԵԱՆ.— Ծնած է Ագուլիս (Կովկաս) 1872ին: Որդի վանցի Տ. Մեսրոպ շուշտակ վարդապետի, և եղբայր՝ յսյտնի գրագէտ

Վրթանէսի ու Վահանի (այժմ Բարիզ՝ Հայկ. Պատուիրակ), վան փոխադրուելով, մանկութիւնը հոն անցունելէ ետք, կուգայ Պօլիս եւ Եէտիզուլէի որբանոցը կ'աշակերտի: Հոնկէ կ'անցնի Արմաշ, և Դպրեվանուց շրջանը բոլորելով՝ վարդապետ կը ձեռնադրուի Տ. ՄԱՇԹՈՅ յորջորջմամբ և իր 6 ընկերներու խումբով որ Արմաշի առաջին հունձքն էր: Իբր հովիւ կը զրկուի Ամերիկա ուր կը գործակցի Սարածեան Եպսկ.ի: Յետոյ Նիւ Եօրքի Քլըլմպիա համալսարանը կը յաճախէ ուրկէ կը վկայուի եւ կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքին մէջ: Իննամսեայ հովուութենէ մը վերջ, կ'անցնի Կով-

կաս՝ ուր կը մասնակցի հայ-թաթարական ընդհարումներուն: Եկեղեցապետական կալուածներու գրաւմանց առթիւ խօսած մէկ ճառին համար՝ ոռւս կառավարութիւնն էջմիածինէն իր հեռացումը կը պահանջէ: Մաշխոց վրդ. կը կարգուի առաջնորդ Թէ՛րանի, ուր 2 տարի կը մնայ: Իբր հասարակական գործիչ կ'ստիպուի սքեմը թողուլ եւ մեկնիլ Ամերիկա, 1906ի վերջերը ստանձնելով «Հայրենիք»ի խմբագրութիւնը՝ Վրամեանի տեղ: Սահմանադրութենէն

ետք Պօլիս կուգայ և մտակոյ գաւառները կ'ուղեւորի բրօքականտի պաշտօնով. իսկ «Ազատամարտ»ի հրատարակուելուն՝ կը մնայ հայկ. բաժինին խըմբագիր, մինչեւ 1915 Ապրիլ 11. Նոյն թերթին

ոճրապատումներն իր գրչէն կ'ելլէին. — «Աշխատանքի Տան» հիմնադիրներէն, եւ ուսուցիչ «Արդի վարժարան»ի: Վերջերը ձեռնարկած էր ամուսնական դատերու փաստաբանութեան՝ Դատաստ. Խորհուրդի առջեւ, իբր հմուտ եկեղեցական օրէնքներու:

44. **ՆԵՐՍԷՍ ԶԱՔԱՐԵԱՆ.** — Ծնած է Իզմիթ 1883ին. Բնթացաւարտ Իտատի, Առեւտր. եւ Ֆրէրներու վարժարաններէն: Թուրք լեզուի մասնագէտ՝ պաշտօնավարած է Պօլիս եւ այլուր կարգ մը դպրոցներ: Հնչակեան գործիչ. Ազգ. երեսփոխան ընտրուած Կէտիկ Փաշայէն. — Հրատարակութիւնները. Բերական օսմ. լեզուի, Ապագայ և Նոր Աշխարհ թերթերը:

44. **ՆԵՐՍԷՍ ԶԱՔԱՐԵԱՆ.** — Ծնած

45

47

45. 46. **ՏՕԻԹ. ՍՏԵՓԱՆ ՄԻՍԷՃԵԱՆ.** — Ծն. Պօլիս 1852ին. Կոյս. Բժշկանոցէն վկայուած վաղեմի բժիշկ, մանկաբարձ և վիրաբոյժ, որ ատենօք Եւտիգուլէի մեր հիւանդանոցը պաշտօն ալ վարած է և անդամակցած կաթոլիկ եկեղեցիի թաղ. խորհուրդին Օրթաքէօյ՝ ուր կը բնակէր. — Եղբայրը ԳՐԻԳՈՐ (№ 46) դեղագործ, 50 տարու, նոյնպէս աքսոր. [իր աքսորեալ պաշտօնակիցներէն Տքթ. Գազազեան կ'ենթադրուի փրկուած ըլլալ]:

47. **ԱՐԾՐՈՒՆԻ (ՅԱԿՈՒ ԱԻՆՏԻՍԵԱՆ).** — Ծն. Վան 1873ին. — 17 տարու Պօլիս գալով՝ կը միանայ Հնչակեաններու: ԶՅի Պապը Ալիի ցոյցին կը փախչի Պուլկարիս և բացակայութեանը մահուան կը դատապարտուի: Աթէնք, Եգիպտոս և Կովկաս քանի մը տարի դեգերելէ վերջ կը նետուի Մետեխի բանտը: ԶՅի վերջերը կ'անցնի Վան, և 1903ին երբ Վարդգէս վիրաւոր կը ձերբակալուի հոն անոր գործակիցը ենթադրուելով՝ կրկին կը բանտարկուի: Յաջորդ տարին կ'անցնի Պարսկաստան և ուսուցչութեամբ կը պարապի: Սահմանադրութեան հռչակումին Պօլիս կուգայ՝ զբաղելու կուսակցական գործերով և Կէտիկ Փաշայէն կ'ընտրուի ազգ. երեսփոխան և անդամ Վանօրէից Խորհուրդին: — Աշխատակցած է Պօլսոյ և արտասահմանի իսկ մը թերթերու:

48. **ՍԱՔՕ.** — Կովկասահայ, Ս. Գ. Հնչակեան կուսակցութեան յայտնի դէմքերէն: Ուսած է գիւղատնտեսութիւն Բարիզ, եւ ուսանողութեան շրջանին՝ յարաբերութիւն հաստատած Նազար Բէկի և այլոց հետ: 95ի Սասնոյ ապստամբութեան ատեն՝ ինք էր որ նիւթական եւ բարոյական ամէն օժանդակութիւն կը փութացնէր հերոս Մուրատի (Հ. Պոյաճեան): Բազմիցս մասնակցած Կովկասի Հնչ. յանձնախումբին եւ անդամ «Գաղափար» թերթի խմբ. մարմինին: Հայատեաց Կալիցինի տէրօրը կազմակերպողներէն ըլլալով՝ ռուս կառավարութիւնը կ'աքսորէ զինք Սիպերիա: Օսմ. Սահմանադրութենէն ետք կուգայ Պօլիս ուր կը մնայ մինչեւ իր տարագրումը:

49. **ՏՐԹ. ԼՍԻՈՆ ՊԱՐՏԻԶՊԱՆԵԱՆ.** — Ծն. Խարբերդ 1887ին. Վկայուած Կայս. Բժշկանոցէն: Օսմ. Բանակին մէջ՝ հարիւրապետի աստիճանի իր համազգեստով ձերբակալուած և քսորուած: - Դաշնակցական:

50

51

50. **ԱՐՏԱՇԷՍ ՍԷՄԷՐՃԵԱՆ (ԹՈՐԳՈՄ).** — Ծն. Սամաթիա, 45 տարու. Պօլսոյ հին Դաշնակցականներէն և իր ծննդավայրին շրջանակին եռանդուն կազմակերպիչներէն: Կը վարէ զանազան տէրօրներ մինչեւ 1895. Յետոյ կ'անցնի Պուլկարիա, և Պօլիս դարձին՝ կը մասնակցի Պապը Ալիի ցոյցին և Պանք Օթօմանի դէպքին, փոխադրական գործով զբաղելով: Ելլալով «Գժոխային մեքենայ»ի պայթման իր դերակատարութենէն ալ վերջ՝ կը մեկնի արտասահման ուր կը մնայ մինչեւ Սահմանադրութեան հռչակում, և կուգայ մայրաքաղաքս, հոս մնալով մինչեւ իր տարագրումը:

51. **ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀ ԱՐԱՊԵԱՆ.** — Ծն. Մալկարա: 20 տարեկանին՝ Դաշնակցութեան մէջ մտնելով կ'անցնի Պուլկարիա, ուր կ'զբաղի զինագործութեամբ մինչեւ 1908. Թուրքիա դարձին՝ կը մտնէ Օսմ. Բանակին մէջ, իբր զինագործ-մեքենագէտ. կը ղրկուի Սանաա՝ հոնկէ աշխատակցելով «Ազատամարտ»ի Վուսմ ստորագրութեամբ: 1915ի սկիզբները Պօլիս կը գտնուէր:

52. **ՆԵՐՍԷՍ ՇԱՀՆՈՒՐ.** — Կեսարացի: Ս. Կարապետի վառքէն ընթացաւարտ երիտասարդ ուսուցիչ որ պաշտօն կը վարէր Բերա՝ Ս. Գ. Լուսաւորչեան Կաթուղիկէ վարժարանը:

53. ՍԵՐՈՎՐԷ ՆՈՐԱՏՈՒՆԿՅԱՆ. — Ծնած է Սղերդ 1884ին և հոն ստացած նիսն. կրթութիւնը՝ երբ Միացեալը գոլութիւն ունէր դեռ. այնուհետեւ աւարտած Սանասարեանի դասընթացքը: 1903-15, թուրքերէնի ուսուցիչ: Հետեւած է Օսմ. Համալսարանի դասախօսութիւններուն: Ազգ. երեսփոխան ընտրուած իր ծննդավայրէն: — Դաշնակցական:

53

54

54. ԳԱՐՄԵԳԻՆ ՀԻԻՍԵԱՆ. — Ին. վան 1882ին. Ուսումը ստացած Երամեան վարժարանը: Պօլիս գալով՝ կը պաշտօնավարէ Գուրգափու, Հասքէօյ և Կեդրոնական: Վերջին ատենները տնօրէն էր Պէշիքթաշի Մաքրուհեան դըպրոցին: Ուսուցման ճիւղերը. Ազգ. պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, գծագրութիւն և գեղագրութիւն: — Հնչակեան գործիչ: — Եղբայրը Երուանդ՝ աքսորուած, յայց վերադարձած է:

55/56. ՄԱՐՏԻՐՈՍ Հ. ԳՈՒՆՏԱԳՃԵԱՆ. — Ին. 1888ին Կեսարիա՝ ուր ուսումը ստանալէ վերջ, 1909ին կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքին մէջ և Մարտ 31ի դէպքին՝ զարկ կուտայ ինքնապաշտպանութեան գործին: Յետոյ Պօլիս գալով՝ 1913ին կը վկայուի Իրաւաբանական վարժարանէն և կը սկսի իր արուեստը կիրարկել: Անդամ «Ասպարէզ» քիւլակի, հիմնադիր Կեսարիոյ կրթ. Միութեան և աշխատակից «Ճ. Շարգիէ»ի՝ ծննդավայրէն ընտրուող մեկուսներու մասին քննադատութիւններով: — Պօլսէն Կեսարիա տարուելով կախաղան բարձրացած 13 Սեպտ. 1915ին, Գօնիայէն տարագիր իր փաստաբան ընկերոջ **ԿԱՐԱՊԵՏ ԽԱՇՃՆԱՆԻ** (N: 56) հետ, նոյնպէս Դաշնակցական:

55

57. ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՄՈՒՆԻ. Մ. Գունտագճեանի Եօզղատցի ընկերները, միասին փաստաբան վկայուած և ընկերովի գործել սկսած, 27ական տարու: — Դաշնակցական:

59. ՄԱՐՏԻՉ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ. — Ծն. Սկիւտար՝ որուն Ս. Խաչ դպրոցը ստացած նիսն. կրթութիւնը: 11 տարի ընդհ. դաստիարակ Մայր Վար-

ժարանի, յետոյ տնօրէն Գումգափուի դրսի դպրոցին: Քառորդ դարու կրթական վաստակաւոր: [Իր անունն ու մականունը կրող հռոմէական հայ մը անունը կրէ՞ վերջ՝ վերագարձուեցաւ]:

60. ԱՐՐԱՀԱՐ ՀԱՅՐԻԿԱՆ. — Ծն. Ռոտտսթօ 1870ին եւ հոն ստացած նիսն. կրթութիւնը: Քաղքին Ս. Խաչ թաղի դպրոցը, նաև Զօրլու ուսուցչական պաշտօններ վարելէ վերջ՝ Պօլիս կուգայ, մէկ կողմէ դասախօսելով զանազան թաղերու դպրոցներուն մէջ, միւս կողմէ ուժով ցնելով թուրքերէնն ու աշխարհագրութիւնը որոնք իր մասնագիտութիւններն էին: Սահմանադրութեանէն տարի մը ետքը՝ Բերա՝ Նշան Թաշ կը հիմնէ Արդի Վարժարանը զոր ապա Օրթաքէօյ կը փոխադրէ:

60

61

61. ԼԵՒՈՆ ԱՂԱՊԱՊԻԱՆ — Ծն. Բաղէշ 1887ին: Սանասարեանի ընթացաւարտ: Քէօթահիա և Ագ-Շէհիր՝ տնօրէն ազգ. վարժարաններու (1908-14): Քէօթահիա անհատական դպրոց մըն ալ ունեցաւ որ 3 տարի տեւեց: Վերջին ատենները՝ խմբագիր «Ազատամարտի»:— Թուազէտ:

62. ԳԷՈՐԳ ԹԷՐԶՈՄԻԱՆՅԱՆ. — Ծն. Կեսարիա 11 Մարտ 1886ին և հոն ստացած նիսն. կրթութիւնը: Պատանի տարիքին՝ ընտանեօք Պօլիս գալով, կը յաճախէ Գատըքէօյի Արամեան և Պարտիզակի Ամերիկեան վարժարանները. յետոյ կը մտնէ Սուբուր. ասպարէզ: — Կուսակցութեան մը չէր պատկաներ: Սիրահար «սբօւ»ի կեանքին, վերջերը Գատըքէօյի մէջ հիմնած էր Մասիս մարմամարզական միութիւնը՝ որ իր տարագրումին պատճառեղաւ, ատենապետն ու արտօնատէրն ըլլալով այդ միութեան: — Բացի բանասիրութեան և լեզուագիտութեան մասին ունեցած հակումէն՝ կը սիրէր դրականութիւնը: Իր ձեռագիրները— հետաքրքրական էջեր— մտադրած է հատորի մը մէջ ամփոփել եղբայրը՝ Սամուէլ:

63. ՏԻԳՐԱՆ ԱՇԵԱՐՈՒՆԻ — Ծն. 1873ին և Արմաշու դպրե-վանքը վարդապետ ձեռնադրուած 1901ին՝ ՄԵՐՈՒԺԱՆ կոչուելով: Երբեմնի տեղապահ Արաբկիբի: 1909ին հոգեւորականութենէ հրատարելով կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքին մէջ և միաժամանակ ուսուցչութեամբ կ'ըբաղի (Մագ-րիքէջ՝ Պէզազեան վարժարան):

64. ԳԼՈՐԳ ՀԻՐԱՄԻՉ — Ծն. Օրթաքէոյ (Պօլիս) 1868ին և ուսումը ստացած Վենետիկի Մ. Ռափայէլեան վարժարանը: Թղթակից եւրոպ. թերթե-րու, մասնաւորապէս «Թայմզ»ի, որ պատճառ եղած է իր տարագրումին: — Հայ հռոմէական, Բերայէն:

64

65

65. ԳԼՈՐԳ ՏԻՐԱՅՈՒՆԱՆ. — Ծն. Իզմիր 1883ին և հոն ստացած իր ուսումը: Երկար ատեն ծառայած է թուրք մամուլին, գլխաւորաբար «Թաս-Փիրը էֆքեար»ի խմբագրութեան: Տարագրուած՝ լրագրող և իթիլաֆական մը ըլլալուն: — Հայ հռոմէական, Բերայէն: — Կը ճանչցուէր նաև «Գէորգ Ֆէ-րիտ» յորջորջումով:

66. ՄԻՀՐԴԱՏ ՀԱՅԿԱԶՆ.
— Ծն. Պէշիքթաշ 1864ին: Երջանաւարտ ծննդավայրին Մաքրուհեան դպրոցէն: 1883ին խառնուած է յեղ. կեանքի, որուն հետեւանօք Տրիպօլիս արտու-ուած, Ն. Մէլհամէի ձեռամբ: Սահմ. հռչակումին Պօլիս գալով՝ բեմադրել տուաւ իր քաջածներն ու զինքը հալա-ծողին գործելակերպը: Իզմիրեանի եւ յաջորդին կաթող ընտրութեանց առ-թիւ երկիցս էջմիածին ուղեւորած՝ իբր պատգամաւոր: Վարած սզգ. բազմա-թիւ պաշտօններ, հովանոցավաճառու-թիւնը բարձի թողի ընելու աստիճան: Ազգ. երեսփոխան ընտրուած Ռոտոս-թոյէն: Նախագահութիւնը կը վարէր Պէշիքթաշի «Ահարոնեան Ակումբ»ին:

Գ. — ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒՆ.

67. **ՐՈՍՏՈՄ (ՐՈՒՍՈՒՄ, ՐՈՍՏՈՄԵԱՆՑ).** — «Արիստակէս» ալ կը կոչուէր: Ծն. Ադեքսանդրապօլ 1861ին: 18 տարեկանին Պօլիս գալով՝ ներկայացուցիչ կը կարգուի «Դէորգօֆ» առեւտր. Տան մասնաձեւողին (որ մեծ գործառնութիւն ունէր Կովկասեան մետաքսի և կապերտի), շնորհիւ իր ուշիմութեան և ուղղամտութեան. պաշտօն ղոր 20 տարի ձեռնհասօրէն կը վարէ, պատիւ ու վարկ շահելով ամենազգի օտարականներէ: Այնուհետեւ Տրապարակի վրայ անկախաբար կը գործէ և կ'ընդարձակէ գորգի գործառնութիւնը, մինչեւ իր Ասորիլ Նի քմահաճ տարագրումը, վասն զի ո՛չ կուսակցութեան մը կը պատկանէր, ոչ ալ ազգ. գործունէութիւն մը ունեցած էր: Յեղ. յայտնի գործիչ «Ռոստոմ»ի անուանակից ըլլալուն՝ իբր ա՛յն ձերբակալուած. — Լաւ ճանչցուած դէմք մը Ամերիկայի և Եւրոպայի մէջ: Բարութեան և ազնուութեան մարմնացումը: — Ռուսահայտակ:

67

68

68 **ՎՈՒԱՄՇԱՊՈՒՆ ՍԱՄՈՒԷԼՕՅ.** — Ծն. Սամաթիա 13 Մարտ 1880ին: Երկար տարիներ պաշտօնավարած Է. Սթամպօլլեան վաճառատան մէջ և հուսկ ուրեմն հաստատած սեփական սեղանաւորական տուն մը: Օտեսա գացած է, իր զինուորական ծառայութիւնը կատարելու համար: Ծննդավայրին Սահակեան Սանուց Բնկեան մէջ գործօն դեր մը ունեցած է, իսկ Սահմանադրութեան հուշակումին՝ նուիրուած ազգօգուտ ձեռնարկներու: 2 տարի հոգաբարձու Սամաթիոյ երկսեռ վարժարանին, Ատանայի եղեռնին հետեւանօք կազմուած Որբախնամ-Այրիախնամին և «Աշխատանքի Տան» անդամ, «Հայ Կարմիր Խաչ»ի գանձապետ: Բարենպատակ ընկերութեանց հանդէսներու սարքումին՝ իր ներկայութիւնն անհրաժեշտ կը դառնար: — Ռուսահայտակ:

69. **ԱՐՇԱԿ ԽԱՋԵԱՋԵԱՆ.** — Կարնեցի վաճառական (բնիկ խնուսցի՝ վերջերը Պօլիս հաստատուած, 40 տարու: Հայրենակից կարգ մը առեւտրականներու հետ իր տարագրումէն յետոյ՝ միջոցը գտնելով թէեւ կ'աջողի մայրաքաղաքս դառնալ, բայց մատնուելով կրկին կ'աքսորուի Զանդըրիէն հեռու՝ Մէծիտ-էօզիլ, անվերադարձ:

70. **ՄԿՐՏԻՉ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ (ԹԱԻԱԴԵԱՆ).** — Ծնած է Նուխի (Կովկաս) 8 փետր. 1864ին: Նխն. կրթութիւնը հոն ստանալէ յետոյ կ'ընդգրկէ առեւտր. ասպարէզը: Կանուխէն կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքին մէջ և իբր կռուող կը գործէ «Թաւադեան» ծածկանունին տակ: 1905ի հայ-թաթարական ընդհարումներուն՝ իբր յեղափոխական հալածուելով կ'անցնի Պարսկաստան և կը հաստատուի Էնզէլի: Պրսկ. քաղաքականութիւնը կը փոխուի, Մէհմէտ Ալի Շահ գահընկէց կ'ըլլայ այդ գործին մէջ Հայերն իրենց մասնակցութիւնը ցոյց կուտան Եփրեսի դեկավարութեամբ. Զարը կ'ուզէ Շահը վերահաստատել, և ահա կ'սկսի հայ կուսակցականներու հալածանքը: Ստեփանեան կ'ստիպուի Թուրքիա ապաստանիլ և 1911ին Պօլիս գալով՝ հիմնադիրներէն մին կ'ըլլայ Շիշլիի Նեպօլէն ռուս. լիմոնատի գործարանին ուր աշխատութեան կը կոչուին կուսակցական անգործ բանւորներ:

70

71

71/73. **ԼԵՒՈՆ ՇԱՀԵԱՆ.** — Ծնած է Պրուսա 29 Դեկտեմբեր 1890ին: Երախայութեանը Պօլիս փոխադրուելով ընտանեօք, ռուսմը կ'ստանայ Լուսաւորչեան դպրոցը: Հայ կաթողիկ Շաշեան յայտնի գերդաստանէն վառվռուն և անձնուէր երիտասարդ մը որ արկածախնդիր կեանք մը վարած է Պուլկարիա և Եգիպտոս: Սահմանադրութենէն վերջ՝ Պօլիս յանձնակատարութեամբ կ'ըբաղէր և յեղ. կուսակցութեանց գաւառ զէնքի առաքումներու գործին մէջ կարեւոր դեր մը կը խաղար:—Կինը՝ Ֆրանսացի:—Առաջին բանտարկութիւն մը լրացնելէ ետք՝ զին. տարիք ունեցող Հայերու արտասահման փախուստը դիւրացուցած ըլլալուն ամբաստանութեամբ կրկին ձերբակալուելով 5 տարուան կը դատապարտուի Պատերազմ. Ատեանէն: Բանտակից ընկեր՝ այս տողերը գրողին, Պօլսոյ Հապսնանէի Ումոնիին մէջ: Կայս. ներումէ մը օգտուելով ազատ արձակուելուն, 1915 Յունիսին՝ անխոհեմութիւնը կ'ունենայ քարափին վրայ խնդակցութիւնը յայտնելու Այաշէն աքորոդարձ պուլկարահպատակ Քրիսի, և նոյնհետայն ձերբակալուելով կը քշուի Տէր Զօր՝ ուր ահագին հայութիւն մը լեցուած էր արդէն: Հոն, Պէլէտիէի Քրաաթհանէն կը վերածէ պանդոկ-ճաշարանի և մեծ օգտակարութիւն ցոյց կուտայ չքաւոր տարագիրներու: Կը փոխուի քաղքին կառավարիչը, կը յաջորդէ Զէքին որ 1916ի Յուլիսեան ահաւոր ջարդը կազմակերպեց: Բանտի տանջանքներէ վերջ՝ Լեւոն կը փոխադրուի Մուրատ գիւղը, Գաղատացի Յ. ԿՂԵՄԷՍ ԱՂԻՊ. ԲԱՀԱԼԷՆԱՆ, (№ 72), Մարաշի Յ. ՅՈՎՍԷՓԻ (№ 73) և քունի մը Զէյթունցիներու հետ, բոլորն ալ նահատակ: [Քաղուած՝ Զօրէն դարձող Կիւրինցի Տկ. Կատար Տա-

տուրեանէ, Գղեցի որբ Գր. Մարկոսեանէ և Ախալքալաքցի Սրգ. Մակարոֆ ուսասնայ քաղաքական գերիէն] :

74. **ԲԱՐՈՒՆԱԿ ՅԷՐՈՒՆԱՆ** — Ծն. Պօլիս 1884ին, Զարգացեալ երիտասարդ մը՝ քաջ ջուլթակահար և ելեւմտ. Նախարարութեան Մագրիքէօյի մասնաճիւղին պաշտօնեայ :

74

75

75. **ՕՆՆԻԿ ՄԱՂԱԶԱՅՈՒՆ** — Ծն. Պօլիս 1878ին, Պապը Ալի ձատտէսի «Հայրենիք» (Վաթան) կազմատան տէր, Հրատարակած է Ասիական և Եւրպ. Թուրքիոյ մեծածաւալ ֆառճեաները, նաեւ Գրպանի ասյաս մը՝ Ա. Պիպէւճեանի աշխատակցութեամբ: Կը վարէր Դումգափուի «Յառաջդիմասէր Լ'նկերութեան» ատենապետութիւնը՝ որուն պատճառաւ կ'ենթագրուի արտորուած ըլլալ:

76. **ԹԷՈՏՈՐ ՄԵՆՆԵՒԵԱՆ** — Նախապէս տոմարակալ Ս. և Ք. Տամատեան վաճառատան, վերջերը հիմնած էր անհատակի առեւտրական տուն մը Դաթըրճը օղլու Խանին տակ: Դաշնակցութեան համակիր:

77. **ՎԱՐԳԵՐԵՍ ԱԹԱՆԱՍԵԱՆ** — 42 տարու, Բերա; Ֆէրիքէօյի «մըլիթար»ը, — Վերակազմեալ Հնչակեան:

78. **ԱՐԻԿ ԸՍՏՊՈՒՋ** — Հայ Հռոմէական՝ Բերայէն, Առեւտրական:

79. **ՎԱՀՐԱՄ ԱԼԹՈՒՆՅԱՆ** — Աւարտած գերմ. վարժարանը: Անատուրի երկաթուղիի պաշտօնեաներէն: — Դաշնակցական: Պէշիքթաշի «Ահարոնեան ակումբ»ի անդամ:

80. «ՅՐՋԱՆԻ» **ԱՐԱՄ** — Սեփականատէր Պահճէ Գափու՝ համունուն ճաշարանին որ կեդրոնավայր մը եղած էր մտաւորականներու և գործիչներու, այդ իսկ պատճառաւ տարագրուած, 50 տարու, գաւառացի ձեռներէց և զուարթ մարդ:

81. **ՆՍՐՈՒՍ Ց. ԳԷՈՐԳԵԱՆ** — Վաճառական:

82. **ՕՆՆԻԿ ՍՐԱՊԵԱՆ.** — Ծն. Երզնկա 1878ին և հոն ստացած նին կրթութիւնը: Ատեն մը գրագրութիւն ընելէ վերջ՝ ընտանեօք կ'անցնի Ֆիլիպէ ու կը պաշտօնավարէ Գուլուստեան վաճառատունը, Դաշնակցական: Սահմանադրութենէն ետք Պօլիս գալով՝ Բարթող Զօրեանի հետ ընկերովի կը հիմնէ Լուսադրիւտ հրատարակչականն «Օննիկ-ժիրայր» ֆիրմայով:

82

83

83. **ԲԱՐԹՈՂ ԶՕՐԵԱՆ (ԺԻՐԱՅՐ).** — Ծն. Թամպարա 1 Յնվր. 1879ին եւ հոն ստացած նին. կրթութիւնը՝ զոր շարունակած է Երզնկայի մէջ: 18 տարեկանին Ֆիլիպէ անցնելով հետեւած է մասնաւոր դասերու: Դաշնակցական: Երբ Ռ. Զարդարեան կ'սկսի «Ռազմիկ»ը հրատարակել հոն, Բարթող կը ստանձնէ թերթին վարչական գործերը: Սահմ. հռչակումին Պօլիս գալով՝ Օննիկ Սրապեանի հետ կը հիմնէ Լուսադրիւտ հրատարակչական տունը (Օննիկ-ժիրայր), լոյս ընծայելով «Մեղրագետներու շարքը», «Երկրագործին բարեկամը» եւլն.: — Ազգ. երեսփոխան ընտրուած Շ. Գաբահիսարէն:

84. **ԱՂՐԻՒ ԿԷՐԷԱԹԷՃԵԱՆ.** — Ծն. Գարթալ, 60 տարու: Գիւղին չջորպաճիւն և «Մէճիսը Իտարէ»ի անդամը: Ատաղձավաճառ: Կուսակցութեան մը չէր պատկաներ:

85. **ՄՍԼՔՈՆ ՓԻՈՍԵԱՆ** — Ծն. Գարթալ և հոն դեղարան մը հիմնած: 32 տարու: Դաշնակցական: Վարած թաղականի և հոգաբարձուի պաշտօններ նոյն գիւղին մէջ:

86. **ՓԻԼԻՊՊՈՍ ԶԻԼԻՆԻՐԵԱՆ.** — Ծն. Ռոտտոթօ 1855ին և հոն զբաղած թաղային գործերով: Աներհայր՝ գրագէտ Գէորգ Մեսրոպի, որուն տեղ աքսորուած է Այաշ, Գուլուստեան:

87. **ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳՕՆԻՍԷԱՆ.** — Ծն. Կեսարիա 1877ին: Կրեւտէ կղզին 7 տարի դերձակութիւն ընելէ վերջ՝ Սահմանադրութեան հռչակումին Պօլիս կուգայ և կը շարունակէ իր արհեստը, որուն մէջ ունէր եզակի համբաւ: 1913ի Լօնտօնի ցուցահանդէսին մրցանակ ստացած էր, ճերմակ ապրշումով կարած (և կարերն անտեսանելի) ալօֆիլեկի մը համար: — Դաշնակցական:

88. **ՎԱՀԱՆ ՃԱՄՃԵԱՆ.**—Ծն. Կեսարիա, 40 տարու, տեղւոյն Կիւմիւշեան վարժարանէն ընթացաւարտ: Վաճառական:

89. **ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳԱԼՅԱՅԵԱՆ.** Սկիւտարցի երիտասարդ մը, Հնչակեան, ատենապետ «Արխանեան» լսարանի: [Զշիոթել զինք № 36ին հետ]:

89

90

90. **ՅՈՎՀ. ԳՐԼԸՃԵԱՆ.**—Տիվրիկցի, 37 տարու, Գրավաճառ՝ Զաքմաքճըլար: Նշ. Հնչակեան գործիչ եւ նահատակ Հայկազն Պարոյրի (Իրիգոր) եղբայրը: Ինքն ալ կը պատկանէր նոյն կուսակցութեան: Հրատարակիչ կարեւոր դասագիրքերու շարքի մը:

91. **ՍՏԵՓԱՆ Ս. ԳԻՐԳՃԵԱՆ.**—Ակնցի, 28 տարու: Պապը Ալի «Եփրատ» գործակալութեան տէր: Գրավաճառ-հրատարակիչ: Դաշնակցական:

92. **ՏԻԳՐԱՆ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ.**—Ծն. Մէլքիէ 1855ին եւ ուսումը ստացած Խարբերդ: Ռ. Զարդարեանի սան: Ուսուցիչ եղած է իր ծննդավայրին Եղէգի գիւղը: 1904ին կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքին մէջ: 1910ին Պօլիս գալով կ'աշակերտի Երկրաչափական վարժարանի եւ ընթացաւարտ չեղած՝ կը տարագրուի:

93. **ՊԱՐՈՐԲ ԱՐՁՈՒՄԱՆՆԱՆ.**—Ծն. Անջրդի գիւղը (Արաբկիր) 1878ին եւ նին. կրթութիւնը ստացած Եգնիկեան ուսումնարանը (Երզնկա):— 2 Յունիս 1915ին կահաղան բարձրացող 20 Հնչակեաններէն Մկրտիչ Երէցեանի ատենօք զէնք ղրկած ըլլալը պատճառ կ'ըլլայ որ քանիցս Պտրզմ. Ատեանի առջեւ հարցաքննուի եւ հուսկ ուրեմն աքսորուի:

94. **ՀԱՅԿ ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ.**—Ծն. Օրտու, 45 տարու: Իբր Հնչակեան՝ շրջագայած գաւառներ եւ հոս ճանչցուած «գործիչ Հայկ»: Վերջին անգամ Պօլիս գալուն՝ կը ձերբակալուի եւ չարչարանքներ կրելէ վերջ կ'աքսորուի Գօնիա ուր կը մեռնի բանտի մէջ:

95. **ՄԻՐԻՃԱՆ ԱՐԹԻՆՆԱՆ.**—Բերայէն, 30 տարու, «Լ. Հէրալտ»ի գրաշարներէն, Դաշնակց. ամբաստանութեամբ Այաշ աքսորուած:

96. ՀԱՄԲ. ՊԱԼԱՍԱՆ.—Ռուսահայ, 32 տարու, Դաշնակցական: Մասնակցած հայ-թաթարական կռիւներուն: Բագուի բանտէն վերջ կ'աքսորուի Սիպերիա ուրկէ խոյս տալով կուգայ Պօլիս:—«Ազատամարտ»ի սրճեփ:

97. 98. ՎԱՀԱՆ ՔԷՀՆԱՅԱՆ (Տէօքմէճի Վահան).—Են. Ուրֆա 1874ին: Կանուիէն կը մտնէ Հնչ. կուսակցութեան մէջ և գործօն դեր ունի կ'ուսնենայ: Աքսորակից ընկեր Մուրատի (Հ. Պոլսաճեան) Ափր. Տրիպօլիս, ուրկէ կը դառնայ Պօլիս Սահմանադրութեան հռչակումին եւ կը շարունակէ իր գործունէութիւնը: Սամաթիոյ Հնչ. մասնաձիւղին անդամ: Զօրակոչէն յետոյ, իբր ձուլիչ կը դրուի Զէյթուն Պրունիի գործարանը, բայց ամբաստանուելով թէ ուժանակ կը պատրաստէ հոն՝ կը դատապարտուի Պորզմ. Ատեանէն: Բանտէն արձակուելէն վերջ կ'աքսորուի Զանդրի, ուրկէ հանուելով՝ վարուժանի, Սեւակի, Մաղազաճեանի եւ Օրթաքէոյ հացավաճառ ԱՐԹԻՆԻ հետ կը նահատակուի Թիւնէյ կոչուած վայրը:

99. ԱՐՏԱՇԷՍ ՖԷՐԱՀՆԱՆ.—Մշելի, 25 տարու, «Եփրատ» Գօլէճի ուսանող, Պօլիս գալով կը հետեւի իրաւաբանական վարժարանի դասընթացքին:—Հնչ. Ուսանող. Միութեան անդամ եւ «Կայծ»ի խմբագիր:

100. ԱՐԹԻՆ ՄՆԸՐԼՆԱՆ.—21 տարու, մեքենավար: «Ազատամարտ»ի տպարանին:—Այաշ արքայութիւն:

101. ԱՐՄԵՆԵԱԿ ԱՌԱՔՆԵԼՆԱՆ.—«Ազատամարտ»ի աշխատակորներէն:—Այաշ արքայութիւն:

102. ՄԻՀՐԱՆ ՓԱՍՏՐՄԱՃՆԱՆ.—Կարնեցի «Կարօ»ի եղբորորդին, ուսանող Միւլքիէի:

103. ՆՇԱՆ ՆԱՀԱՊԵՏՆԱՆ.—Պօլսեցի դեղագործ: Ելլալի դէպքին՝ բանտարկուած եւ խոշտանդուած: Դաշնակցական:

Դ.—ԱՔՍՈՐԱՎԱՅՐԻ ՄԷՋ ՇԻՒԱՆԴՈՒԹԵԱՄԲ ՄԵՌՆՈՂՆԵՐ

104. ԵՂԻԱ ՍՈՒՋԻԿՆԱՆ.—Սամաթիացի, 43 տարու, լրագրող, երբեմնի թարգման Գօնիայի ուսու. հիւպատոսարանի, «Ժամանակ»ի նոր Բաղաթագար: Մեռ. Պէլլէմէտիկ-Թաշտուրմազ: (Գր. ծածկանունը՝ Ն. Ն. Ֆար):

105. ՊԵՏՐՈՍ ՔԻՐՏԵԱՆ (ՊԵՏԻԿ).—Պարտիզակցի երիտասարդ, Պետական վարժարանէ ընթացաւարտ, խմբագիր հայ եւ թուրք թերթերու: Սահմանադրութեան հռչակումին՝ լոյս ընծայած իր «Պայքար» թերթը 1 թիւի կեանք կ'ուսնենայ:—Անհատակի արքոր՝ ձեռնակապով, եւ մեռ. Մէսքէնէ:

106. ՏԻՐԱՆ ԵՐԿԱՆՆԱՆ.—Պօլսեցի ծանօթ փաստաբան եւ ազգ. երեսփոխան: Ուսուցիչ իրաւաբանական համալսարանի:—Անհատակի արքոր:—Մեռ. Դամասկոս:

107. ԱՍԱՏՈՒՐ Տ. ՄԱՏԹԷՈՍՆԱՆ.—Փաստաբան, խմբագիր հայ եւ թուրք թերթերու:

108. **ՅՈՒՍԵԿ ՔՆ. ԳՐԱՋՈՒՆԻ.**— Ծն. Արաբկիր 1851ին եւ քահանայ ձեռնադր. 1886ին, 5 տարի վերջ առաջն. փոխանորդ իր ծննդավայրին, Դաշնակցական, 1895ին Խարբերդ բանտարկուած եւ 1897ին Պատրիարքարանի հսկողութեան տակ Պօլիս դրկուած՝ ուր կը մտոր մինչեւ իր տարագրումը: Ազգ. երեսփոխան:

108

109

109. **ԵՐՈՒԱՆԻ ՉԱՎՈՒՇՅԱՆ.**— Պօլսեցի, 49 տարու, Դեղարուեստից վարժարանի մէջ մաթեմատիքի ուսուցիչ, Վերակազմեալ Հնչակեան, արտօնատէր «Ջայն Հայրենեաց»ի եւ հեղինակ Չարխըրըբ մեքենագիտական գիրքին (թրք.)։ Մեռ. Համբամ (որ կայան մըն է Եփրատի եզերքը, Մէսքէնէի եւ Տէր Զօրի միջեւ)։

110. **ՅԱԿՈՒ ՇԱՀՊԱՋ.**— Վանցի, 50 տարու, վաղեմի Դաշնակցական, արտասահման գտնուած եւ իր կուսակցութեան օրկաններուն աշխատակցած: Սահմանադրութենէն յետոյ Պօլիս գալուն՝ պահ մը Պատրիարքարանի քարտուղար: Հեղինակ Գուրգօ-Հայ ժողովրդ. երգերու մասին ուսումնասիրութեան մը, բանասիրական իր մէկ երկն ալ իզմիրեանցի ներկայացուցած: Ունի շահեկան տեսութիւն մը տարեցոյցիս մէջ (Ընթացք շարժման Հայ Յեղափոխութեան) Շահ-Բազէ ծածկանունով:

111. **ՍԱՐԳԻՍ ԳՈՒԼԻՆԵԱՆ.** — Էջմեցի (Կէյվէ), 23 տարու, յաճախած Բանկալթիի Բագրատունի վարժարանի ու բժշկ. համալսարանը: Հնչ. Ուսանող. Միութեան անդամ: Մեռ. Հալէպ:

112. **ԿԱՐԱՊԵՑ ԲԷՅՍԵԱՆ** (Շառլօ Պէյ), — Ռուսահպատակ սեղանաւոր Սկիւտարցի:

113. **ԳԷՈՐԳ ԳՕՐՈՒՇԵԱՆ.** — Հաճընցի, 23 տարու, Պետ. վարժապետանոցէն նոր ուսումնաւարտ, Հնչակեան, «Կայծ»ի եւ «Հայ Դպրոց»ի խմբագրութեան անդամ, ծածկանունը՝ Գ. Շահպան: — Մեռ. Պապի մէջ:

114/116. **ՕՀՆԻԿԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ** հար եւ որդիք՝ **ԱՐԱՄ, ԳԱՐՅՈՒՆ.** — Երազան բերա, Կալաթա Սէրայ: — Պաղտատի Շինութեանց Դիժին վրայ տեսնուած, յետոյ անյայտացած են:

117. ՅՈՎ. ԳԵՕՂԵԱՆ — Օհնիկեաններու գործակիցը, — Նոյնպէս:

118. ՏԻԳՐԱՆ ՊԱՂՏԻԿՆԱՆ. — Խարբերդցի, գօլէճական, ուսուցիչ, Դաշնակցական: — Մեռ. Մ. 1921:

119. ՅՈՎ. ԶԵՕԵՒԻՐՆԱՆ. — Կիւմիւղճանէցի, Դաշնակցական, Սահմանադրութենէն վերջ Ամերիկայէն գալով, Բերա «Մինէռվա» դերձակատունը հիմնած: Եղբայր գրագէտ-ուսուցիչ Տիգրանի: — 1919ի սկիզբները, եռամսեայ իր տարագրութենէն դարձին՝ արկածի զոհ ի Զումրա:

Ե. — ՊՕԼԻՍ ԿԱԽՈՒՈՂՆԵՐ

120. ՓԱՐԱՄԱԶ. — Ծն. Ղարապաղ, Կուսակցութեան յայտնի գործիչներէն, — այլ անուամբ «Մատթէոս Սարգիսեան» կամ «Ռոտոսթոցի Համբարձում Գրիգոր» — որ մասնակցած է զանազան շարժումներու: Վանի ինքնապաշտպանողական կռիւներուն՝ մեծ դեր կատարելով, անունը երգերով նուիրագործուած է: Հայ-թաթարական ընդհարումին ատեն վարիչ ալ եղած է և թուրքիկներով ու բանակցութիւններով աշխատած՝ մերձեցում յառաջ բերելու երկու տարրերուն միջեւ: Անդամակցած է Կովկասի Հնչ. շատ մը մարմիններու և եղած կազմակերպիչներէն մին Կալիցիւի տէրօրին, որով բազմիցս բանտարկուած ուսուցիչութեան կողմէ: Քէօթէնձէի պատմական ժողովէն յետոյ կուգայ Պօլիս և երկար դատավարութենէ մը վերջ կը դատապարտուի մահուան, իր 19 ընկերներուն հետ՝ որոնք են:

121

122

121. ՏԻԳ. ՊԵՆՆԷ ԹՈՐՈՍԵԱՆ. (Պետրոս Մանուկեան). — Ծնած է Հիւսէյնիկ (Խարբերդ), «Եփրատ» Գօլէճէն 1903ին ընթացաւարտ՝ տարի մը ուսուցչութիւն ընելէ վերջ, կը մտնէ Պէյրութի Ամերիկ. Բժշկանոցը ուրկէ կը վկայուի և կ'անցնի Ամերիկա՝ իր մասնագիտութիւնը կատարելագործելու համար: Սահմանադրութենէն յետոյ Պօլիս գալով՝ կ'սկսի իր արուեստը կիրարկել և շարունակել հասարակական գործիչի իր դերը:

122. ԱՐԱՄ ԱԶԻՔՊԱՇԵԱՆ. — Ծն. Արաբկիր, 55 տարու: Ուսումը հոն ստանալէ ետք՝ Պօլիս կուգայ և կը յաճախէ իրաւաբանական վարժարան: Ուսանողի տարիքէն յարաբերութիւն մշակելով Մուրատի, Արփիարի,

ձանկիւլի եւ այլոց հետ՝ կը մտնէ Հնչ. շարքին մէջ, այն օրերուն երբ Շմաւոն կը հասնի մայրաքաղաք՝ նոյն կուսակցութեան սերմերը ցանելու: 97ի Գում-գափուի ցոյցին կազմակերպիչներէն: Փաստաբանի վկայականը չստացած՝ կ'անցնի Եւրոպա, ուրկէ կ'ուղարկուի Փոքր-Հայք՝ կազմակերպելու հայ երիտասարդութիւնը: Երկար տարիներ արկածալից կեանք մը բոլորած եւ անձնուիրաբար գործած Շ. Գարահիսար, Սվսգ եւն.: Դանիէլ Զավուշ իր խումբով Արամի օգնականն էր: 1905ի Պատգամաւորական ժողովը կը կոչէ զինք անդամ Կեդր. Վարչութեան, պաշտօն զոր կը վարէ ցվերջ, ինչպէս եւ ազգ. պաշտօններ: — Կալուածական միջնորդութիւն ալ ըրած է Պօլիս, իբր կենսաշահութիւն:

123. **ԿԵՂԱՄ ՎԱՆԻՆԵԱՆ.** — Ենած է Վան, 20 տարու: Նխն. կրթութիւնը Երսմեան վարժարանը ստանալէ վերջ կուգայ Պօլիս և 1913ին կ'ընդունի իրաւագէտի վկայական: Ուսանողական Միութեան հիմնադիրներէն, Աշխատակից «Կայծ» ամսաթերթի և թղթակից «Հնչակ»ի:

124. **ԵՐՈՒԱՆԴ ԽՕՓՈՒԶՅԱՆ.** — Ենած է Պարտիզակ, 20 տարու: Ուսումը հոս ստանալով՝ կը վարէ ուսուցչական պաշտօններ ծննդավայրին, Ատափազարի և Կէյվէի շրջանի գիւղերուն մէջ: Աշխատակից զանազան թերթերու «Բանուոր» ծածկանունով:

125. **ՌՈՒՐՆՆ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ.** Վահան Պոյաճեան) — Ենած է Զմշկածագ, 40 տարու: Իբր գործիչ՝ ապրած է Կովկաս, Ռուսմանիա, Պուլկարիա և Ամերիկա: Ուսմանադրութենէն յետոյ կուգայ Պօլիս և կը պարապի առեւտուրով: Ազգ. երեսփոխան ընտրուած Զմշկածագէն:

126. **ՅՈՎՀ. ՏԷՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆ.** — Են. Կեսարիա 1878ին: Ուսումը հոն ստանալէ վերջ կը նուիրուի ուսուցչութեան: Մանուկ հասակէն ազդուած Զէլուոյի եւ ժիրայրի յեղ. քարոզներէն՝ կը մտնէ անոնց կուսակցութեան մէջ եւ կը մասնակցի զանազան պատգ. ժողովներու, եւ Կիլիկիոյ Եղեռնին՝ իր ծննդավայրին ինքնապաշտպանութեան գործին, Ազատ-Ոստանիկի հետ: — Անդամ Կեսարիոյ Հնչակեան Մասնաճիւղին:

127. **ԹՈՎԱՐԱՍ ԹՈՎԱՐԱՍԵԱՆ.** — Են. Քիլիս, 27 տարու: Ուսումը հոն ստանալով՝ պահ մը դասատուութիւն ընելէ վերջ կ'անցնի Հալէպ, որուն վարժապետանոցէն վկայուած՝ կը շարունակէ ուսուցչ. պաշտօնն իր ծննդավայրը, նաեւ գործօն դեր մը կ'ստանձնէ տեղւոյն Հնչ. Մասնաճիւղին մէջ: — 1914ին կը բերուի Պօլիս:

128. **ՅԱԼՈՐ ՊԱՍՐԱՃԵԱՆ.** — Են. Քիլիս, 40 տարու: Կանուխէն Հնչ. արձանագրուելով՝ կը նուիրուի մանաւանդ կրթ. գործին և 1902ին կը հիմնէ հոն «Լուսասիրաց» նախակրթարանը: Յետոյ կը բանտարկուի եւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսին Քիլիս այցելութեան առթիւ ներման կ'արժանանայ: 95ի ջարդերուն և Կիլիկեան Եղեռնի ատեն՝ ոգին կը հանդիսանայ ինքնապաշտպանութեան գործին, եւ որպէս զինագործ՝ մեծ դեր կը կատարէ: — Նախագահ Քիլիսի Հնչ. Մասնաճիւղին եւ հաւաքիչ Սինկէրի:

129. **ՄՈՒՐԱՑ ԶԱՔՍԱՐԵԱՆ.** (Յակոբ Ղազարեան) — Են. Յրօնք գիւղը (Մուշ): Իր հայրենիքին տաւապանքը կանուխէն միացուցած է զինք ևս բողոքարկու կարաւանին: Փարամազի անբաժան ընկեր և Կալիցիինի տէրօրիսներէն. մասնակցած հայ-թթր. ընդհարումներուն: — 1914ին մայրաքաղաքս մտած է «մասնաւոր պաշտօն»ով, — իմա՝ Թալաթեան ուէժիմը տապալելու մտօք:

130. **ՄԵՐՏԻՉ ԵՐԼՅԵԱՆ.**— Ծն. Ապուլյեի 1873ին. Ուսումը Խարբերդ ստանալէ յետոյ կ'գրադի առեւտուրով: Սահմանադրութենէն վերջ՝ անդամ Խարբերդի Հնչ. Մասնաճիւղին: Թալէաթի հայահալած քաղաքականութեան նախորեորուն՝ կը բերուի Պօլիս անլուր տանջանքներով:

131. **ԿԱՐՆԿԻՆ ՊՕՂՈՍԵԱՆ.**— Ծն. Շ. Գարահիսար: Այլքաշետանի սիրելին: Համբոտեան ռէժիմին Կովկաս կ'անցնի եւ Սահմանադրութենէն ետք Պօլիս կուգայ: Սարաճհանէի մէջ վրանագործ: Իբր հեղինակ Արշաւիր Սահակեանի մահափորձին՝ կը բանտարկուի:

132. **ԱՐՄԻՆԱԿ ՀԱՄԱՐՁՈՒՄԵԱՆ.**— Ծն. Տէնիզի, 27 տարու, զէնք ու ռուսը շինելու արհեստին մէջ ճարտար եւ համբաւաւոր նշանաձիգ: 1914ին Պօլիս գալուսն՝ մատուցեան մը հետեւանօք կը ձերբակալուի, իբր դաւաճան իթթիհատի:

133. **ԵՐԵՄԻԱ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ.**— Ծն. Թօմարզա (Կեսարիա): Փոքր հասակէն Պօլիս պանդխտելով՝ կը մտնէ Հնչակեան շարքին մէջ և կը մասնակցի տեղական յեղ. ցոյցերու: — Կօշկակար:

134. **ԱՐՐԱՀԱՄ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ.**— Կօշկակար: — Հնչակեան:

135. **ՄԻՆԱՍ ԳԵՇԻՇԵԱՆ.**— Այլ անուամբ «Սամսոնի Սարը Խաչիկ» կամ «Մինաս»: Ծն. Կեսարիա, 35 տարու: Մանուկ հասակէն մտած Հնչ. դրօշին տակ: Հայ-թթր. կուիւներուն՝ երեւան ու Շուշի պատասխանատու դեր ստանձնած. իր յաղթանդամ դրսերեւոյթով՝ ահաբեկիչ:

136. **ՍՄԱԿՏ ԳՐԼՐՃԵԱՆ.** (Անկուտի Պետրոս). — Ծն. Բաղէշ, 30 տարու: Թէեւ դերձակ քաջավարժ էր զինաշարժութեան մէջ եւ գործած Մուշ ու իր ծննդավայրը, որպէս հնարամիտ Հնչակեան:

137. **ԿԱՌՆԻՆ ՊՕՅԱՃԵԱՆ.**— Ծն. Շ. Գարահիսար, 35 տարու: Կանուխէն Պօլիս գալով՝ կ'գրադի առեւտուրով (սրճագործութիւն) ու կը մտնէ Հնչ. շարքին մէջ: 1914ին կը ձերբակալուի՝ իբր մասնակից Թալէաթի դէմ գործուելիք ոճրափորձի մը: Ազատ արձակուելու պահուն՝ պայման կը դրուի իրեն 30 ոսկի ճարել, 15 օրէն հատուցանելի: Այդ գումարն օրին չկրնալ հայթայթելուն՝ կրկին կը նետուի բանտ: — Իր հուսկ բանքը՝ խոստովանաճօր ուղղեալ. «Տէր Պապա, զնա՛ ըսէ որ 30 ոսկի չունենալո՛ւս համար կը կախուիմ կոր...»:

138. **ՀՐԱՆՏ ԵԿԱԻՆԱՆ.** — Արաբկիրցի, Բժշկական վարժարանի ուսանող:

139. **ՊՕՂՈՍ ՊՕՂՈՍԵԱՆ.**— Ակնցի ոսկերիչ, յառաջացած տարիքով:

1915 Ապրիլ 7/20ին, երբ Տարեցոյցիս տպագրիչ Մ. Յովակիմեանի հետ Պօլսոյ Պատերազմ. Ատեանի առջեւ վերջին դատավարութեանս՝ տարուան մը բանտարկութեան դատապարտուեցայ, նոյն գիշեր ի դիպահոց մնացի վարի Մեծ Գօղուշը, տխուր առիթն ունենալով մէկիկ մէկիկ ճաննալու վերոյիշեալ անձերը՝ որոնք անգիտակ էին դեռ սեւ վճիռին: Կեդր. Բանտ փոխադրուելէս

ամիս մը վերջն էր որ կ'իմանայի թէ անոնք իրենց ծանր կացութեան այլեւս իրազեկ՝ կը խնդրէին ինէ լուր մը հասցնել Պատրիարքարան : Բանտի մեր քահոնային միջոցաւ իսկոյն կարեւորը հաղորդեցի թէիւ , բայց Չաւէն՝ Սրբազան ոչինչ կրցաւ ընել , ցորչափ Թալաթ կը յամառէր Պատրիարքին այցելութիւնն իսկ չընդունելու : Եւ Յունիս 2/15ի յուսադէմին՝ բոլորը մէկանց բարձրացան կախաղան՝ Պատերազմական Ատեանի շէնքին առաջը , շատերու նման իյնալով Մեծ Երազի համբուն վրայ : Այս բանն հոգիէն 7 ամիս վերջն էր որ Սուլթան Պայազիտ կախաղան կը բարձրանար :

140. ՀՐԱՆՑ ԱՂԱՃԱՆԾԱՆ. — 28 տարու կարնեցի , փաստըմաճեանի կեղծ մէկ նամակը դիտուեալու կերպով իր հասցէին դրկուելով՝ իբր դաւաճիր ամբաստանուած : — Ընթացաւարտ Մարզուանի Գօլէճէն . 3 տարի Ամերիկա մնացած՝ աւելտոր . գբադու մով , զոր շարունակած է յետոյ Մայրաքաղաքիս մէջ , եղբօրը հետ ընկերովի . Աներորդի՝ Պօլսէն տարագիր-նահատակ Արշակ Խազխազեանի :

1915ի զարնան , երբ Պօլսոյ Կեղ . Բանտի տնօրէն եւ Թալաթի աջ բազուկ Իպրահիմ Խայրի կը մեկնի Պրուսա , Իզմիթ , Ատափազար եւ շրջակաները՝ սկսելով իր սխրագործութեանց (ամենախիստ միջոցներով խուզարկութիւն , Հայերէ գէնքի հաւաքում եւլն .) , — Պօլիս կ'ուղարկէ հետեւեալ չորսը որոնք կը կախուին նոյնպէս :

141. ԱՐԱՊՈՅՑ ՓԱԹՈՒԼԵԱՆ. — Իր . Պարտիզակ , 35 տարու , և հաստատուած իզմիթ : Փոքր հասակէն մտնելով Հնչ . շարքին մէջ՝ կը մասնակցի Պօլսոյ ցոյցերուն : 1914ին կը ձերբակալուի իբր դաւաճան Իթթիհատի և կաշառք տալով ազատ կ'արձակուի : Յաջորդ տարին կրկին ձերբակալուելով կը բերուի Պօլիս :

142. ԽՈՐԷՆ ԽՈՐԷՆՅԱՆ. — Ծն . Ատափազար , 40 տարու երկաթագործ , Հնչ . գործէչ , հմուտ զինաշարժութեան և ուսմբ պատրաստելու արհեստին , ծննդավայրին մէջ ընտրական պայքարներու ատեն թունտ հակաիթթիհատական :

143. ԱՄՔԱՍԻԱՅԻ ԳՐԻԳՈՐ ԳԱՅՆԱՆ. — Պանդոկապետ Ա . Փազար , 58 տարու , նիսկ . Հնչակեան , ապա Դաշնակցական որ 30 տարուան յեղ . գործունէութիւն մը ունեցած է : Իր միջավայրին ինքնապաշտպանութեան գործին ղեկավարը , ճարտար՝ ուժանակ պատրաստելու արուեստին մէջ : Ատափազարի մէջ ծանօթ՝ Ամասիայը յորջորջմամբ :

Ք . Մ Ա Ս

Գ Ա Ի Ա Ռ

Գաւառի եկեղեցականներ եւ բանակի մէջ ծառայող նահասակ բժիշկներ, դեղագործներ եւայլն անջատակի ցուցակագրուած են «Կենսագրական Բաժին»իս վերջամասին մէջ :

Վ Ա Ն

144/148. ԻՇԵՆԱՆ (ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՊՕՂՈՍԵԱՆ). — Իր. Ղարապաղ 1879ին և աշակերտած Շուշիի Թեմական դպրոցը, Կանուխէն կ'իջնէ յեղափոխական ասպարէզ. նախ կ'աշխատակցի Ք. Միքայէլեանի՝ Շուշիի Դաշն. կոմիտէի մէջ և 1905ին կ'անցնի Վան ուր ցվերջ կ'ապրի իբր ղինւորական ղե-

144

149

կավար Վանայ շրջանին: Թիմար, Հայոց Ձոր, Գաւառ, Շատախ, — կեդրոններ ուր կը գործէ, կը զինէ ու կը կռուի անդուլ, գիւղացւոց պաշտամունքին առարկայ դառնալով: Անուս գեղջուկ մանկտին դաստիարակելու եռանդէն տարուած, ընկերներու աջակցութեամբ բոլոր այդ տեղերը բանալ կուտայ բազմաթիւ դպրոցներ ուր կը դասախօսեն Վանի Կեդրոնականէն ելլող երիտասարդներ: Այդ դպրոցներէն՝ յիշատակելի է Աղթամարինը մանաւանդ: — Սահմանադրութենէն յետոյ Իշխան կը գործէ կրկին՝ գրչով ու լեզուով. կ'աշխատի «Աշխատանք» թերթին և բանախօսութիւններ կ'ընէ զանազան միթիւնկներու: Քղք. Ժողովի անդամ, մասնաւորապէս զարկ կուտայ կրթ. գործին: — 1914ին Շատախ ենթակայ կ'ըլլայ քիւրտ յարձակումի մը, դէ՛սք որ ծանր համեմատութիւններ կ'առնէ: Կտուավարութիւնը հարկ կը տեսնէ քննութիւն մը կատարել. Դաշնակցութեան տեղական մարմինն ալ քննիչ կը նշանակէ Իշխանը **ԶՈՐԱ ԸՆԿԵՐՆԵՐ ՈՎ**, որոնք իսկոյն ճամբայ կ'իյնան, սակայն կուսակալ ձէվտէթի սադրանքով՝ անոնք սուսջին գիշերն իսկ քնացած ատեննին կը խողխողուին Վերին Հայոց Ձորի կողմերը:

Առաջին արիւնն էր այս որ կը թափուէր Վասպուրականի մէջ, որմէ յետոյ Հայաշխարհի հողը ճակատագրուած էր ծայրէ ի ծայր ներկուելու կարմիրով, իր գետերն ալ ողողուելու դիակներով: Քասքնելի՛ տուամ, բեմադրուած՝ Իթթիհատի ջուրին կողմէ գերման ռեժիսիտութեամբ որ «ձերմակ կոտորած»ի գիւտն ալ երկնեց, յերկեմնից եւ ի խոնարհ մէկ միլիոն ա՛յսչափ զոհներով՝ որոնց նշգրիտ մահագրութիւնը կարողութեան սահմանէն դուրս է որ եւ է պատմագիրի: Պիտի թուենք ատոնցմէ յայտնիներն ու եղերական վախճան ունեցողները մանաւանդ, — վերապրողներու կողմէ պատմուած, կամ լրագրութեան միջոցաւ ցարդ արծագանդուած, — ակամայ մոռցուածներ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆԻ Բ. տպագրութեան առթիւ սուելցնելու առաջադրութեամբ:

149. **ՎՌԱՄԵԱՆ (ՕՆՆԻԿ ԴԵՐՁԱԿՆԱՆ).** — Ծն. Կօսկա (Պօլիս 1871ին, Նիւն. կրթութիւնը Սուրէնեան Վարժարանը ստանալով, Լ. Շանթի հետ կ'ուղարկուի Էջմիածին և կ'աւարտէ ձեմարանի շրջանը: Պօլիս դարձին, ռուսերէն լաւ գիտնալուն՝ ռուս նամակատունը պաշտօնի կը կոչուի, և այդ առթիւ կը նպաստէ շոգեծնաւերէն ու Ժանակի փոխադրութեանց գործին: Նոյն միջոցներուն էր որ կը հրատարակուէր Շահնանարի «Հայրենիք»ը, որուն մէջ ունի շահեկան յօդուածներ Օգիմյա Թաճկանունով: — Թունտ Դաշնակցական, Պանքայի դէպքին՝ կը հալածուի ու կ'ապաստանի ռուս հիւպատոսարան: Ամիս մը հոն պահուելով՝ Պուլկարի մը անցագիրը կ'աջողի ձեռք ձգել և անցնիլ Ֆիլիպէ ուր կ'սկսի հրապարակախօսութիւններ ընել: Կը մեկնի Ժընէվ, և ատեն մը «Դրօշակ»ի իմբպրութեան մէջ կը մնայ: Հող էր որ իր ընկերներէն Վահագ ալ կը կոչուէր: Կ'անցնի Ամերիկա և անձնատուր կ'ըլլայ տենդուագին գործունէութեան մը, իբր լրագրող (Պօսթընի Հայրենիքին խմբագիր), պայքարող և բեմբասաց: 1907ին Կովկաս կը դառնայ և Սահմանադրութեան հռչակումին կ'երթայ Վան ուր — միշտ իբր հասարակական գործիչ — կը մնայ տարի մը: Պօլիս դարձին՝ կ'աշխատակցի «Ազատամարտ»ի. (անստորագիր իրմբագրականներէն ոմանք իր գրչէն ելած են): Բառլամէնթական Բ. ընտրութեանց ատեն՝ Վանի մէկտուր և կ'ընտրուի: Քանի մը հեղ Վան ու Պօլիս իր առաքելութիւնէն վերջ, Բնդհ. Պատերազմին սկիզբները հոն էր կրկին: Ինք ամէն ջանք թափեց՝ կանխելու համար այն չարիքը զոր Իթթիհատ կը սաղմուէր: Կուսակալ ձէվտէթ «Վանայ Իշխան»ը սպաննելէ ետք՝ հեռաձայնով իր մօտ կը հըրաւիրէ Արամն ու զինքը: Վրամեան կը գրէ ընկերոջը. «Ես կ'երթամ կոր, դուն կեցի՛ր»: յետոյ կը մեկնի պաշտօնատուն, ա՛լ չվերադառնալու պայմանաւ: — Հայ Վերածննդեան անխախտ դաւանանքով և Հայ Յեղի մասին ունեցած իր բարձր համարումով, անհկա պիտի ապրի մեր ժամանակակից պատմութեան մէջ իբր մոլեռանդ հայրենասէր:

150. **ԱՐՏԱՇԷՍ ՍՕԼԱՔԵԱՆ.** — Ծն. Վան: 1901ին Երամեանէ ընթացաւարտ՝ կը պարապի ռուսացուցութեամբ և 1908ին կը կազմակերպէ ծննդավայրին թատրոնը, բեմադրելով իր հեղինակած Բնահիքր, նաեւ ուրիշ թատրերգութիւններ: Բացի պօլսահայ թերթերու իր աշխատակցութենէն՝ 1906ին կը հրատարակէ Ատուպ խմորատիպ հանդէսը, յետոյ Կոյնակը որուն կը միանայ Բրուտեան: — Ինք և ստորեւ նշանակուած 4 ընկերները տեղւոյն Հնչ. կուսակցութեան վարիչներն էին, որոնք՝ հակառակ Բէօսթէնձէի ծանօթ ժողովին համամիտ չըլլալուն՝ մինչեւ ապստամբութեան օրը (4/17 Ապր. 1915) բանտը կը մնան և հոն կ'սպաննուին ձէվտէթի հրամանով, մինչ անդին կը շարունակ

ուէր համակուսակցական և համաժողովրդական հերոսամարտը, Դաշնակցականներու ղեկավարութեամբ:

151. **ՏԻԳՐԱՆ ՕՏԵԱՆ (ԱՍՕ)**. — Ծն. Վան 1880ին և հոն ստացած նին. կրթութիւնը: Ուսուցիչ Պարսկաստան 1896-1906, որմէ յետոյ մտած Հնչ. շարքին մէջ, աշխատակցելով նոյն կուսակցութեան օրկաններուն եւ այլ թերթերու՝ զանազան ծածկանուններով: Հրատարակած է Երկիր թերթը: Հեղինակ Կարմիր օտեր, Հաւսե, Դասասան, Վահե, Դիւցազնուհի եւն. գրքոյկներուն: [Իր եղերական վախճանը տե՛ս № 150]:

152. **ԱՐՐ ԲՐՈՒՏԵԱՆ**. — Ծն. Վան՝ որուն կեդր. վարժարանէն ընթացաւարտ 1905ին: Յետոյ կը մտնէ Հնչ. շարքին մէջ և կ'արտայայտուի իբրև վարժ բեմախօս: [Իր եղերական վախճանը տե՛ս № 150]:

153. **ԿԱՐԱՊԵՏ ՏԱՆԹԷԱՆ**. — Ուսուցիչ տեղւոյն վարժարանին և աշխատակից «Կոչնակ»ի: Հնչակեան: [Իր եղերական վախճանը տե՛ս № 150]:

154. **ՀԱՅԱԿԱՆ ԵՐԷՄԻՇԵԱՆ**. — Հնչակեան: Համեստ ուսումով, բայց մարզական մեծ ընդունակութեամբ: [Իր եղերական վախճանը տե՛ս № 150]:

Խ Ա Ր Բ Ե Ր Դ

155. **ԵՐՈՒԱՆԻ ՍՐՄԱՔԷՇԵԱՆԼԵԱՆ (ԵՐՈՒՆԱՆ)**. — Ծն. Հասքէօյ (Պօլիս) 1870 Յուլիսին: Ներսէսեանի, ապա Կեդրոնականի սան: Պատանի հասակէն «Երուանդ» անուամբ կ'աշխատակցի «Ճ. Շարգիէ»ի, «Արեւելք»ի ու «Մասիս»ի, մեծ մասամբ ճրկնորսներու կեանքէ քաղուած սրտայոյզ նորավէպերով: Դէպքին՝ շատերու պէս ինք ալ Վառնա կը գաղթէ և կը պարապի ուսուցչութեամբ: հոն է որ կը հրատարակէ Շարժում թերթը (որ ետքէն փոխանցուած է Վարդոյի) և Շալիղ հանդէսը: նաև աշխատակցութեան լայն բաժին մը կ'ունենայ տպարանատէր Ս. Բարսեղեանի լոյս ընծայած Վիպարերին իմբազրութեանը մէջ: Վառնայէն էր որ կը թղթակցէր «Բիւզանդիոն»ի, գրաքննութեան իստութեան հետեւանօք՝

«Ե. Դաղթական» ծածկանուամբ: 1904ին Եգիպտոս անցնելով, կը շարունակէ գրագէտի և ուսուցիչի իր զբաղումները: Կ'ամուսնանայ և Աղեքսանդրիոյ մէջ Ս. Բիւրատի հետ լոյս կ'ընծայէ Սիսուան ամսաթերթը, 2 թիւ միայն: Արփիարի

մահէն վերջ՝ խմբագրապետ «Լուսաբեր»ի և աշխատակից «Անահիտ»ի: — Սահմանադրութեան հռչակումին, թրքահայ փախստական բոլոր մտաւորականներուն պէս՝ շունչը Պօլիս կ'առնէ և կ'ստանձնէ «Արեւելք»ի խմբագրապետութիւնը — Տքթ. Թօփչեանի տեղ, — տալով օրը օրին ջղուտ առաջնորդողներ և «Ազատ կարծիքներ»: — Ազգ. երեսփոխան ընտր Բաբերդէն: — Տաղտկացած լրագրական տպերախոտ ասպարէզէն, Երուանդ կը մտնէ աւելի՛ տպերախոտ ասպարէզէ մը ներս: Տնօրէնութեան կը կոչուի Սկիւտարի Ս. Խաչ վարժարանին, պաշտօն գործ տարի կը վարէ և 1913ի աշնան կը հրաւիրուի Խարբերդ, ստանձնելով տեսչութիւնը տեղւոյն ազգային դպրոցին և հոնկէ թղթակցելով «Ժամանակ» օրաթերթին:

Վուզայ Ահաւոր Տարին, 1915: Հալածանքը կ'սկսի. դպրոցները կը փակուին, եւ մտաւորականք — յայտնի դէմքեր բոլոր՝ կղերական, ուսուցչական, փաստաբանական եւ առեւտրական դասէն — կը յեցուին Մէզրէի բանտը, մատնուելով անկուր տանջանքներու: յետոյ կալանակապ՝ կը տարուին խումբ խումբ: Եւ գլուխներ կ'անձրուեն գետին, արիւնի շատրուաններով . . . :

Իրջի ու միտքի անհամար մեր վաստակաւորներուն պէս՝ Սրմաքէշիանս լեան չունի գերեզման, որուն վրայ մեր արցունքն ու ծաղիկը թափէինք օր մը: Բայց կը թողու տարաբախտ իր ընկերներուն պէս նոյնքան նուիրական բաներ՝ մեր յարգանքին ու հիացումին առարկայ, — իր գործերը: Վէպերէն յիշատակելի են Կևանթին մէջ խորագրով նորավէպերու ժողովածոն, Մերժուած սէրը (Վառնա տպ. ապա թերթօն «Արեւելք»ի մէջ Ամիրայիկի աղջիկը խորագրով) և Հարազատ ոտիկն զոր թատրերգութեան վերածած է ի Խարբերդ: — 1913ին թարգմանած է էտ. Տսիոյ Արեւելեան խնդիրը եւ Հայկ. Հարցը. իսկ 1894ին՝ Ե. Տիւրքի Բարոյագիտութիւնը:

156. ԹՎ. ԿԱՏԻՆՅԱՆ (ՅՈՎ. Հ. ՅԱՐՈՒԹԻՆՅԱՆ). — Ծն. 1860ին Խարբերդ ուր ստացած նիսն. կրթութիւնը: Ինքնաշխատութեամբ իր ուսումը

156

157

գարգացուցած, կը նետուի ուսուցչական ասպարէզ՝ նախ Խուփսի (Քղի) դըպրոցը պաշտօնավարելով, յետոյ Ծննդավայրին մէջ անհատական ջանքերով հիմնելով կրթարան մը զոր կ'աջողի կանգուն պահել ցմահ և հասցնել բազմաթիւ սաներ, որոնցմէ յիշենք Ռ. Զարդարեանը: Երկար տարիներ վարած է նաև Ս.

Յակոբ Թադի վարժարանը: Հակառակ դաստիարակի իր կոչման հաւատարիմ մնալուն, բարձի Թողի չէ ըրած բնաւ գրականութիւնը զոր շէնցուցած է համով հոտով արձակիւնքով, — պատմութեամբ, աւանդավէպ, Թատրերգութիւն — բոլորն ալ Թրքահայ և արտասահմանեան Թերթերու մէջ ցրցքնուած: Ատոնց մէջ գաւառի Հայուն նահապետական ու Թշուառ կեանքը կը ցոլանայ՝ ինքնատիպ, քիչ մըն ալ խրթին լեզուով մը ուր բանասէրը պիտի գտնէ հարուստ մթերք մը գունագեղ բառերու եւ յատկաբանութեանց: Ամենացցուն դէմքը գաւառիկ գրականութիւնը մշակողներու շարքին մէջ, (Խրիմեանի Սրուանձտեանցի ու Գեղամի նման), զո՛հ Մեծ եղեւնին: — Գործերէն յիշենք Ո՞ր մեկուն ետեւեւ եւ էնդի դեմքն ուշագրաւ Թատրախաղերը: Կը Թողու շատ մը անտիպներ ուրոնք Թէեւ ինամով հուաքուած ու սլահուած էին աղէտէն հրաշքով ազատող հայրենակից իր սանին՝ Վահէ Հայկի կողմէ, բայց կ'ենթադրուին փճացած ըլլալ:

157. ԲՐՕՅ ԿԱՐԱՊԵՏ ՍՈՂԻԿՆԱՆ. — Ծն. 1874ին Խարբերդ

որուն Գօլէճէն ուսումնաւարտ: Լեզուագէտ եւ քիմիաբան, պաշտօնավարած «Յփրատ»ի եւ Թլկատինցիի դպրոցը: Իննսունական Թուականներուն իբրեւ մըտերիմ Ռ. Զարդարեանի՝ հետեւած գր. շարժումին եւ գրած բանաստեղծութեանց հատոր մը (անտիպ): Աշխատակից Թրքահայ եւ ամերիկահայ Թերթերու ծածկանունը «Կամար»: 1910ին կ'սկսի հրատարակել Եփրատ կիսամսեան զոր կը շարունակէ մինչեւ աղէտալի տարին: Գանակոծուծի հետեւանօք մեռած Խարբերդի ամերիկ. հիւանդանոցը: [Զփոթել զինք՝ իր մտաւոր ազգականներէն Բրօք. Սալգիս Սողիկեանի հետ որ 1915ի Կարին կը գտնուէր, իբր Թարգման գերմ. հիւպատոսարանի՝ որուն շնորհիւր փրկուած է]:

158

159

158. ԲՐՕՅ ՄԿՐՏԻՉ ՈՐԲԵՐԵԱՆ. — Ծն. Մալաթիա 1870ին,

հօրեղբորորդի բանաստեղծ Ռուբէնի: «Յփրատ»էն ուսումնաւարտ. բեմբասաց և մասնագէտ երկրաբանութեան և աշխարհագրութեան, 15 տարի պաշտօնավարած Խարբերդ. Ունի մակրծկն. ու գիտ. յօդուածներ գաւառական և պօլսասահայ Թերթերու մէջ: Վերջերը կ'ուղեւորի Ամերիկա և իբր համալսարանական՝ վերադարձի տարին (Ընդհանուր Պատերազմ) Խարբերդ գտնուելով, բանտը մտազար վիճակի մէջ կը նահատակուի:

159. ԲՐՕՅ ՅՈՎՀ. ՊՈՒՃԻԳԱՆՆԱՆ. — Ծն. Զնգուշ 1873ին,

Ուսումնաւարտ «Յփրատ» գօլէճէն ուր բաւական ատեն փիլիսոփայութիւն և

մանկավարժութիւնն ուսանդելէ վերջ՝ կ'անցնի Ամերիկա ու կը լրացնէ նոյն ճիւղերուն բարձրագոյն դասընթացքը: Պատերազմէն 5 տարի առաջ Խարբերդ դարձին՝ տեսուչ կը կարգուի Գօլէճին, մինչեւ 1915, նահատակուելով տեղւոյն մտաւորականներու հոյլին հետ: Աշխատակցած էր Թրքահայ և ամերիկահայ թերթերու՝ նշանակելի յօդուածներով:

160. **ՌՐՕՅ. ՆԻԿՈՂՈՍ ԹԷՆԼԻՔԻՃՅԱՆ.** Ծն. 1863ին Խարբերդ որուն Գօլէճէն ուսումնաւարտ՝ երկար տարիներ աւանդած է հոն պատմութիւն, թուրքերէն եւլն.: 1904ին իր 25ամեակը տօնուած է հանդիսաւորապէս: 34 տարուան իր պաշտօնավարութիւնը եղած է անշշուկ և իտրապէս տըպաւորիչ՝ դաստիարակող սերունդին վրայ: Ազգապետ Խարբերդի շրջանին:

160

161

161. **ՌՐՕՅ. ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՆԱՀԻԿԵԱՆ.** — Ծն. Հիւսէյնիկ 1860ին: Թէնէքէճեանի հետ «Եփրատի առաջին ուսումնաւարտներէն»: Յորելւար: Մասնագէտ ուսողական գիտութեանց և աստեղագիտութեան: Վաղեմի և բազմարդիւն դաստիարակ:

162. **ՌՐՕՅ. ՏՕՆԱՊԵՏ Կ. ԼԻՒԼԷՃՅԱՆ.** — Ծն. 1876ին Խարբերդ որուն Գօլէճէն ուսումնաւարտ: Հոն երկար ատեն պաշտօնավարելէ վերջ՝ 1908ին կ'անցնի Ամերիկա և կ'ամբողջացնէ Գօրնէյի և Եէյի համալս թաննէրուն դասընթացը: Ծննդավայրը դարձին՝ կը շարունակէ իր պաշտօնը, իբր մասնագէտ կենսաբանութեան, բուսաբանութեան և կենդանաբանութեան, մինչեւ հալածանքի տարին, ինք ալ մասնակից ըլլալով ընկերներու խոշտանգումներուն: Հիւանդ կը փոխադրուի Ամերիկ. հիւանդանոց ուրկէ կ'աջողի խոյս տալ Տէրսիմ, հոնկէ ալ Կովկաս, բայց չտոկալով գաղթականական կեանքի տաժանքին՝ կը մեռնի Կարին: Թարգմանած է Լօնկֆէլլոյի Իվաննիյինը: Կը թողու անտիպներ: Աշխատակից Թրքահայ և ամերիկահայ թերթերու: — Թաւ շանճեանի մրցումին շահած Գ. մրցանակ: — Գր. ծածկանունը «Բագրատ»:

163. **ՃԻՐԱՅՐ ՅԱԿՈԲՅԱՆ** (Սարգիս Նալբանտեան). — Ծն. Խարբերդ 1890ին: Ուսումը կ'ստանայ Գօլէճի և Թլկ տինցիի դպրոցին մէջ: Ամերիկա անցնելով, կը վարէ թերթերու խմբագրութիւններ: 1912ին կը մեկնի Վենետիկ, ուրկէ գաւառ, ստանձնելով տնօրէնութիւնը Միացեալ Ընկ.եան Հա-

ւաւի դպրոցներուն: Աշխատակից պօլսահայ պարբերականներու և տարեցոյցներու: — 1915 Յունիսին Խարբերդի բանտը նահատակ:

164/167. **ՊԱՅ. ԳԱՐՈՉԻՉՆԵՐ.** - Կիրակոս Խաչատուրեան (տեղացի, 65 տարու), Զաքար Եղիկեան (տեղացի, 55 տարու), Պետրոս Պետրոսեան (տեղացի, 45 տարու), Սամուէլ Մանուկեան (Կիւրինցի, 35 տարու):

168/177. **ՈՒՍՈՒՅԻՉՆԵՐ.**— Յովհ. Տինկիւեան (Մարզուանցի գօլէճական), Յովհ. Աղանիկեան (Պօլսեցի, 35 տարու, Կալաթա Սէրայէն ընթացաւարտ), Արամ Սրուպեան (տեղացի, 37 տարու, ուսած Վենետիկ և այլուր, Ե. Սրմաքէշիանլեանի պաշտօնակից), Արմ. Օնանեան (տեղացի գօլէճական, 32 տարու, Թուսգէտ), Յովս. Մալեմէզեան (տեղացի գօլէճական, 31 տարու, Հնչ.), Գեղամ Սամուէլեան (տեղացի, 40 տարու, Թլկատինցիի սան), Գաբր. Դանիէլեան, Դար. Կոստանդեան, Յակոբ Տինճեան, Արմ. Յովակիմեան (տեղացի գօլէճականներ):

178/184. **ՓԱՍՏԱՌԱՆՆԵՐ.** — Ասատուր Ժամկոչեան (տեղացի, 55 տարու), Մուրատեան (ակնցի, 50 տարու), Յովհ. Զարդարեան (տեղացի, 37 տարու), Գէորգ Բէլէշեան (տեղացի, 40 տարու, նաև ուսուցիչ, երաժշտագէտ և հեղինակ Ոսկեղիկն բանալի անգլ. դասագիրքին, Յակոբ Շուշանեան (Ռոտոսթօցի, 37 տարու, նախադատ ատեանի անդամ), Սեդր. Տիւլկերեան (տեղացի, 32 տարու), Արամ Տապաղեան (Տիգրանակերտցի, 35 տարու):

185/186. **ԳՈՐՆԻՉՆԵՐ.**— Յարութիւն Սէմէրճեան (Հնչակեան, հերոս Յաքէթի և Յակոբի ընկերներէն՝ որոնց հետ 1905ին ձերբակալուելով, Խարբերդի կառավարական շէնքէն վար կը նետուի և սրունքները կը կորսնցնէ՝ չարչարանքի տակ գազանիք չխոստովանելու մտադրութեամբ: Սահմ. հոչակուսին՝ բանտէն ազատ արձակուած): — Սարգիս Էլճանեան (տեղացի, 35 տարու, Հնչակեան տէրօրիսթ):

Ս Վ Ա Ձ

187. **ՎԵՐ. ՄԻՀՐԱՆ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ.** — Հովիւ Աւետարանական Հայոց Սվազի, 55 տարու:

188. **ՄԻՀՐԱՆ ԻՍՊԻՐԵԱՆ.** — Են. Սվազ 1873ին: Ուսումը կ'ստանայ Հալէպի Ֆրնս. և ազգ. դպրոցները, յետոյ Սիսի Ժառանգաւորացը՝ 6 տարի: Կը շրջի ամբողջ Կիլիկիա և Ասորիք, և կ'այցելէ Եգիպտոս ու Ֆրանսա: Հայ և Ֆրնս. լեզուներու ուսուցիչ՝ Ժնդավայրին ազգ. վարժարանը՝ 5 տարի, իսկ տասնեակ տարիներէ ի վեր Ազգ. Որբանոցի տեսուչ-դասախօս: Աշխատակից թրքահայ թերթերու՝ Վըոյր, Էսփէրօ, Նարհիմ, Պուէտ, Մուշեղ և Տորք ծածկանուններով:— [Իր հայրենակից գրչի եղբայրը ԿԱՐԱՊԵՏ ԳԱՔԻԿԵԱՆ կ'ենթադրուի պրծած ըլլալ թուրք եաթաղանէն, աքսորադարձ Սեբաստացիի մը վկայութեանը համեմատ]: — Երկերը. Խոչքէն դուռս պատկերներ, Մրջի հջեր, Գրական շրջաններ, Հայաստանի ողիւն: Կը թողու գր. և բանասիր. գործեր ձեռագիր:

189. **ՍԵՆՍԻՐԵՐԻՄ Հ. ԳԱԼՍՕՆՃԵԱՆ** — Են. Լնտիրէս (Սուշէհր) 1882ին: Սվազի Ամերիկեան և Մարզուանի Անաթօլիա. Գօլէճներէն ընթացաւարտ, յաջորդաբար կը դասախօսէ Սվազի Ամերիկ. և Շ. Գարահիսարի

ազգ. վարժարանները՝ հայերէն ու պատմութիւն։ Աշխատակից թրքահայ թերթերու, — Երկերը. Պուսասյի Աւեստանը, Չարիքի հարցը, Կապոյտ քոչուներ (Մէթերլինկէ թրգմ.), Զգիտականութիւն (թրգմ.)։ Կը թողու անտիպ Հայուն դերը Բաղամարտի սրբաբան սրբաբան մէջ ստուար գործը (վերջին անգամ ղրկուած Իզմիրեանցի) և կարգ մը թարգմանութիւններ անգլիերէն։

190. **Ս. ՄՈՒՐԱՑ (ՏԼԻՏԻՐՅԱՆ)**. — Ծն. Խորոխոն գիւղը (Սվազ՝ Ուսուկը հոն ստանալէ վերջ կուգայ Պօլիս և կ'աշակերտի Ռօպէրթ Գօլէճի Մտնելով Հնչ. շարքին մէջ, կը վարէ մարտական իւուրներ Պարսկաստան և Թուրքիա, լ'անուանդ այն արշաւանութիւն որ կ'անցնէր Հայաստան, երբ Անդրանիկի 1904ի Սասնոյ շարժումներէն յետոյ՝ այդ շրջանի ժողովուրդը կը մնար անպաշտպան։ Սահմանադրութենէն վերջ Պօլիս գալով կը վարէ պատասխանատու պաշտօններ. յետոյ կը մեկնի հայրենիք ուրկէ 1915ին ճամբայ հանուելով նահատակ։

191

191. **ԱԼԵՔԱՊՅՑ ՊԱՐՅԱԿ ԵԱՆ**. — Տեղացի, 34 տարու. Սահմանադրութենէն ետք իր տպարանը կ'ունենայ, ուրկէ լոյս կը տեսնեն Հողդար. ապա Կափիրա թերթերը որոնց տէր և տնօրէնն էր), Վարուժանի «Տրտունջք ե. Տէմիրճիպաշեանի» և գաւառացի գրողներու կարգ մը գրքոյկները։

192. **ԳԱՌՆԻԿ ԹՈՒՂԱՅԱՆ**. — Ծն. Պօլիս 1888ին. նիւն. կըրթութիւնը ստացած է Լոսկուլէի Ազգ. որբանոցը, յետոյ Կեդրոնական՝ ուրկէ շրջանաւարտ։ Խմբագիր Մանգուճի և Յկբ. Տ. Յկբ. Կանի Օրագիրին։ — Անցած է Բարիկ՝ ուսուկը կատարելագործելու համար։ Դարձին, Սանասարեանի խնամակալութենէն ֆրանսերէնի ուսուցիչ կարգուելով՝ մեկնած է Սվազ։

193 **ՄԱՆՈՒԼ ՏԷՏԷՅԱՆ**. — Ծն. Եօզղատ 1885ին. Ուսուկանաւարտ Կարինի Սանասարեանէն որուն ծախքովը կը ղրկուի Վիէննա, սորվելով մանկավարժութիւն, Միլիթարեանց ուսուկանարանն ալ հայերէն եւլն.։ 1909ին կը դառնայ Կարին ուր կը պաշտօնավարէ մինչեւ 1912, և վարժարանին Սվազ փոխադրուելովը կ'անցնի հոն նոյն պաշտօնով։

194. **ԼՆՈՆ ԳԱՆԹԱՐԵԱՆ**. — Ծն. Թօգաթ 1885ին. Կարինի Սանասարեան և Պօլսոյ իրաւաբանական վարժարաններէն ընթացաւարտ։ — Սվազ փոխադրուող Սանասարեանի մէջ կ'աւանդէր թուրքերէն։

195. **ԱՐԱՄ ՅԱԿՈԲՅԱՆ**. — Պօլսեցի 38 տարու. Սանասարեանը լրացնելէ վերջ՝ Աբիկ Ունճեանի ծախքով կ'ուղարկուի Բարիկ և կը վկայուի Սօնպօնէն. Սանասարեանի ուսուցիչ Կարին-Սվազ։

196. **ԽԱԶ. ԿՐՏՈՏԵԱՆ**. — Ծն. Դավուա գիւղը (Սվազ), 32 տարու. Սանասարեանէ ընթացաւարտ՝ կ'սկսի պաշտօնավարել հոն, ապա ծննդավայրին

ազգ. դպրոցը, Յաջորդաբար տեսուչ Արամեանի և ազգ. որբանոցի, Աղէտի օրերուն լեռ ելած և բախուժներէ վերջ գիւղ դարձին՝ գնդակահար: — Դաշնակցական:

197. ՄԻՔ. ՖՐԷՆԿԻՆՍԿԱՆ, — Տեղացի 30 տարու, Ամերիկայի Օպրէն Գօլէճէն վկայուած: 1911էն ի վեր գիտութեանց ուսուցիչ Սվազի վարժապետանոցը, Տիմոնդի Մանչ-Ասպետներու (պոյսքառթ) միութեան:

198. ՌՈՒՐԷՆ ԲԱԳՈՒՊԵԱՆ. — Մանճըլըքցի, 35 տարու, Ամերիկայի Քըլըմպիա համալսարանէն վկայուած և վարած «Կոչնակ»ի խմբագրութիւնը: 1912էն ի վեր մանկավարժ - հոգեբան Սվազի վարժապետանոցը:

199. ՀԱՄԲ. ՊԼԷՃԵԱՆ. — Տեղացի, 40 տարու, ժընէվի համալսարանէն վկայուած: Ուսուցիչ Սվազի վարժապետանոցը:

Շ. ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ ԵՒ ՈՒՐՖԱ

Մեծ ու Փոքր Հայքի բնակչութիւնն ամբողջ — 1915ի գարնան — կենթարկուէր աննախընթաց պատուհասի մը որ մէկէնիմէկ իր արեւը խաւարեցուց: Յանկարծակիս Տեղահանութեան երեւոյթին տակ տեսակ մը Զուլում էր ատիկա. բռնի հաւատափոխութիւն, անլուր հարստահարութիւն եւ զարհուրելի՛ սպանդ՝ իրենց աղճապիղժ սարօքը: Հայը վտարանցումի ո եւ է շարժում ընելու անատակ զգաց ինքզինք, վասն զի Կառավարութիւնը նախօրօք հաւաքել տուած էր ամէն առարկայ որ կրնար ծառայել անոր ինքնապաշտպանութեան գործին: Միւս կողմէ, մեր երիտասարդութիւնը հեռացած էր հայրենի կտուրէն՝ զինուորական պարտաւորիչ ծառայութեան հետեւանօք: Տուն-տեղ դատարկացած այսպէս զէնքերէ եւ կորովի բազուկներէ, դիւրին եղաւ Իթթիհատի ջոլիրին՝ իր վայրագութեան ժահրը թափել այն անվերջ կարաւաններուն վրայ որոնք շարան-շարան կը քակուէին Մայր Հայրենիքէն, վայրավատին ու թշուառ: — Անմոռանալի ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆէն եւ ՄՈՒՇէն յետոյ, Հայաշխարհի բոլոր քաղաքներէն ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ եւ ՈՒՐՖԱ եղան միայն, որ — իբր պանծալի բացառութիւն — թատր հանդիսացան դիւցազնական դիմադրութեանց, որովհետեւ տեղացի Հայեր նախատեսած ու խորաչափած էին Աղէտին ահագնութիւնը: Անհաւասար կռիւի այդ թոհուբոհին՝ որ շաքաթներ տեւեց, ստոյգ է որ գրէթէ ո՛չ ոք մնաց վերապրող, բայց գոնէ ոչխարի համակերպութեամբ անճիտուիլն անձանօթ մնաց իրենց: — Ահա՛ քանի մը դէմքեր:

200/202. ՎԱՀԱՆ Ն. ՀԻՍՈՒՍԵԱՆ — Շ. Գարահիսարցի, 28 տարու: Ազգ. վարժարանի ընթացքն աւարտելուն՝ կ'ստանձնէ հօրը վաճառատունը

կառավարելու հոգը Այդ ասպարէզը չկասեցներ սակայն հանրային գործունէութեան իր եռանդը: Կանուխէն մտնելով Դաշնակցութեան շարքին մէջ, շարունակ ինքնազարգացման հետամուտ, կը դառնայ անխոնջ կազմակերպիչը տեղւոյն երիտասարդութեան: Գարակէօզեան, Օզանեան և Չպուքճեան իր ընկերներուն հետ կը հիմնէ լսարան, թատրոն, արհեստակցական միութիւններ և գիւղէ գիւղ կը շրջի՝ դպրոցի ու բարձրագույն դպրոցի գործերով: — Ապրիլի ձերբակալութիւններէն առաջ, Չէթէներ բախում մը կ'ունենան Հայերու հետ Բիւրք գիւղը, որուն հետեւանքով Գարակէօզեանի հետ ինք ալ կը փնտուռի՝ իբր զէնքի հայթայթիչ: Վահան կը պահուրէ և չդադրիր իր թագստոցէն խրախուսել տղերքը՝ պատրաստ գտնուելու մտալուտ աղէտին: Հայրը **ՆԱԶԱԿԻԹ**

ՀԻՒՍԻՍԵԱՆ իրեն տեղ կը տանին Սվազ՝ ուր կախաղան կը բարձրացնեն Դաշնակց. **ՓԻՌԱԿԻՆ** հետ: — Այնուհետեւ կ'սկսի պատմական Բերդէն (ուր ապաստանած էր քաղքին հայ բնակչութիւնն ամբողջ) այն հերոսամարտը որ ամիս մը կը տեւէ և որուն ղեկավարը կը հանդիսանան Քաջն Վահան և անմուռանալին «Ղուկաս Աղբար»: Այդ անհաւասար կռիւն խումբին մնացորդը հուսկ ուրեմն կ'աջողի պաշարման գիծը կտրելով լեռ քաշուել, և — լիճէսէի մօտ — մինչեւ յետին կապար շարունակել դիմադրութիւնը՝ որուն ընթացքին Վահան կ'իյնայ զնդակահար:

203. **ՀՄԱՅՆԱԿ ԳԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆ** { Երկուքն ալ տեղացի, ու-

204. **ԻՍՐԱԵՅԻԼ ՕԶԱՆԵԱՆ**. — { սուսնական Դաշնակցականներ, որոնք դպրոցին հոգը կ'ստանձնեն երկար ատեն: Վերջին աղէտին՝ Բերդին մէջ ինքնապաշտպանութեան ղեկավարները կը հանդիսանան և կը զոհուին քաջաբար: Առաջինին թաղումը կը կատարուի յուզիչ հանդիսաւորութեամբ՝ կռիւի ընթացքին:

205. **ՏԱՃԱՏ ԶՊՈՒԳՃԵԱՆ**. Տեղացի Դաշնակցական գործով կ'ուղեւորի Էնտիրէս, Զառա և Սվազ Համիտեան Ռէժիմին՝ առեւտրականի դիմակին տակ: Իբր նկարիչ՝ խոստմալից տաղանդ մը: Աղէտի օրերուն՝ Խատտի մէջ գտնուելով, չաջողիր Բերդ բարձրանալ ու կը նահատակուի:

206. **ԼԵՒՈՆ ԳԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆ**. — Ծնած է Շ. Գարահիսար՝ ուր իր նին. կրթութիւնը ստանալով կը մտնէ առեւտր. ասպարէզ: Դաշնակցական: Բերդին ինքնապաշտպանութեան ատեն կուռուղ և նահատակուողներէն, որոնց կարգէն են դարձեալ հետեւեալները.

207/210 **ՀԵՐՈՍ ՏՂԵՐԻ**. — Հմայեակ Մարկոսեան, Հմ. Գարիպեան, Արտաշիկ և Յակոբ Պուռնազեան, չորսն ալ Դաշնակցական:

Իսկ կռիւէն քանի մը օր առաջ քաղքին մէջ

211/213. **ԿԱԽՈՒՈՂՆԵՐ**. — Մ. Բարունակ Սարգսեան, Արշակ Քիզիրեան, Յովհաննէս Պօղոսեան:

214. **Տ. ՍՈՓՈՆԻԱ ՔԷ. ԿԱՐԻՆԵԱՆ.** — Դարձեալ Կռիւէն առաջ, ատենօք Հազերու հետ լուսանկար հանած ըլլալուն՝ իբր յեղափոխական ամբաստանուելով դէպի Կարին ճամբայ հանուած և սպաննուած է:

ՈՒՐՑԱ հոսակ ուրեմն թնդանօթը գործեց եւ քարուքանդ ըրաւ քաղաքը: — Յիշենք քանի մը անձեր:

215. **Գ. ՈՍԿԵՐԻՉԵԱՆ.** — Տեղացի ուսուցիչ, ապա քահանայ ձեռնադրուած: Վաղեմի Թղթակից պոլսահայ Թերթերու Գ.Կ.Ո. սկզբնատառերով:

216. **ԱՆԳՐԱՆԻԿ ՊՕԶԱՃԵԱՆ.** — Խարբերդցի, 30 տարու, ազգային վարժարանի տնօրէն:

217. **ՊԱՏ. ՍՈՂՈՄՈՆ ԱԳՉԷԼԵԱՆ.** — Այնթապցի, 37 տարու, Ուրֆայի Աւետարանական Հայոց հովիւ: — Խաչուած:

Ե Օ Ձ Ղ Ա Տ

Ի՞նչ գրել անոր զոհերուն մասին. ո՞ր մտաւորականը, փաստաբանը, կամ ազգային ու կրթական գործիչները կենսագրել, երբ տեղւոյն բիւրե աւելի բնակչութենէն քանի մը խլեակ հազիւ կրնանք վերապրած տեսնել: Եօզղատի առաջնորդ հէք ՍՍՍԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ (*) որ կեանքիդ բոլոր շրջաններուն մէջ չարչարանքը միայն ճանչցար, Համիտի օրերէն մինչեւ կեղծ Սահմանադրութեան հռչակումը՝ կալանակապ եւ արգելափակ, աչքերէդ ու գրիչէդ թափելով միշտ «Կաթիլ մը արցունք այրած սրտերու»: Էնդի. Պատերազմի սկզբնաւորութեան. երբ կարգակիցներդ մայրաքաղաքէս չէին ուզեր գաւառ մեկնիլ՝ անապահովութիւնը պատրուակ բռնելով, դուն — Օտապաշեանի պէս «զինուոր Հայոց Ը՛ւստուծոյ» — վազեցիր հասար հօտիդ քով, անոր հետ տառապելու եւ անոր հետ վկայուելու խժաբար . . . :

Հիմա, չորս տարի վերջ մի՛ եւնոյն ամսուն՝ երբ Արդարութեան ձեռքը կախադանի չուանը անցուց Եօզղատի ջարդարար «գասապ» Քէմալի վիզը, ցցուն ապացոյցը չէ՞ որ տուած եղաւ թէ այդ քաղաքին կոտորածն ալ եղած է ահարկու եւ աներեւակայելի, — ինչպէս Սվազ, Խարբերդ, Մուշ, Տիգրանակերտ, Բաղէշ, Տրապիզոն, Գաղատիա, Կեսարիա, Ակն, Ամասիա, Երզրնկա, Կարին եւ այլն:

(*) Կենսագրութիւնը տե՛ս Եկեղեցականներու քաժիկին մէջ:

ԿԱՐԻՆ, ԵՐՁՆԿԱ, ԽՆՈՒՍ

218. **ՎԵՐ. Կ. ՍԻՆԱՆՅԱՆ.**—Մարզուանցի, հովիւ Կարինի Աւետարանական Հայոց:

219. **ԱՐԱՄ ԱՏՐՈՒՆԻ.** — Կիւրինցի, 3½ տարու: Ուսումը հոն և Սվազ ստանալէ վերջ, երկար ատեն կրթ. պաշտօն կը վարէ Ակնայ կողմերը: 1902ին կ'անցնի Կարին ուր կը մնայ մինչեւ աղէտի տարին: Դաշնակցական: 1908ին իր նախաձեռնութեամբը կ'սկսի հրատարակուիլ «Յառաջ» թերթը: Հիմնադիր «Երիտասարդական միութեան»:

220. **ԱՐԱՄ ՇԻՇԷՆՅԱՆ.**—Տեղացի, 32 տարու: Արծնեան և Սանասարեան վարժարաններէ ընթացաւարտ՝ պահ մը ուսուցչ. պաշտօն վարելէ վերջ, կ'անցնի Եգիպտոս: Սահմանադրութենէն յետոյ կուգայ Պօլիս: Հայ Սահմանադր. Ռամկավար կուսակցութենէն, որուն օւկան «Վերածնունդ» հանդէսին ալ տնօրէն և աշխատակից: 1913ին իրաւաբանական վարժարանէն վկայուելով կը մեկնի հայրենիք:

221. **ՀՐԱԶ ԼՈՒՍՊԱՐՈՆՅԱՆ.** — Կիւմիւղճանէցի, 30 տարու: Դաշնակց.: Սանասարեանէն եւ Պօլսոյ վարժապետանոցէն ընթացաւարտ՝ կ'անցնի Կարին ուր կը մնար մինչեւ աղէտի տարին, ուսուցչ. պաշտօնով:

222/223. **ՄԿՐ. ԱՍՏՈՒՐԵԱՆ.**—Տեղացի, 55 տարու: Ազգ. շարժման առաջին աշխատակորներէն: Դաշնակց.: — Զաւակը 'ՆԵՂԱՄ, Սանասարեանի սան, Բաղէշ կախաղան բարձրացած:

224. **ՓԻԼՈՍ.** — Բաբերդցի, 33 տարու: Հին ուէժիմին կը գտնուէր Ռուսիա՝ իր բանոր: Դաշնակց.: 1904էն սկսեալ յաճախ կը մտնէ Թուրքիա՝ գործիչի հանգամանքով: 1906ի Կարնոյ յեղ. շարժման ղեկավարներէն: Սահմանադրութեան հռչակումէն մինչեւ աղէտի տարին կը մնայ Կարին, գործակից Ե. Թօփչեանի եւ Ա. Ատրուների, աշխատակից «Յառաջ»ի:

225. **ԶԻԹՈՂՅԻ ՍԵՒՐԱԿ ՎԱՐԺԱՊԵՏ.** — 45 տարու, ուսուցիչ Կարնոյ շրջակայ գիւղերու: Դաշնակցական: Հին ուէժիմին՝ երկար ատեն բանտ մնացած:

226. **ԲԱՐԹՈՂ ՕՏԱՊԱՇԵԱՆ.**—Տեղացի, 45 տարու: Դաշնակցական: Արծնեան վարժարանի ուսուցիչ:

227. **ԳԱԼՈՒՍՑ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ.**—Տեղացի, 30 տարու: Սանասարեանէ ուսումնաւարտ: Դաշնակցական: Ուսուցիչ և աշխատակից «Յառաջ»ի: Երգիծաբան:

228. **ՎԱՀԱՆ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ.**—Վանցի, 35 տարու: Դաշնակց.: Մասնակցած ծննդավայրին 1907ի յեղափոխութեան, յետոյ անցած Կարին՝ ուր կը մնար մինչեւ աղէտի տարին, շարունակելով իր գործունէութիւնը:

229. **ԳԷՈՐԳ ԶՈՒԼՈՒՄԵԱՆ.**—Խարբերդցի գօլէճական, 37 տարու: Տնօրէն Երզնկայի դպրոցին:

230. **ՊԱՏ. ԱՐՇԱԿ Կ. ԹԻՒԹԻՒՆՅԱՆ.**—Ծնած է Երզնկա 1878ին. Եզնիկեան ուսումնարանի ընթացաւարտ՝ 6 տարի իբր ուսուցիչ կը պաշտօնավորէ Երզնկա, Քէմախ և Կարին. Յետոյ երկար ատեն քարոզչութիւն կ'ընէ Խնուս, իբր Բողոքական Պատուելի. — 1903էն սկսեալ աշխատակից թրքահայ թերթերու «Ա. Սէրուսի» ծածկանունով, եւ հեղինակ Պատմական Յիսուս Քրիստոսը ուշագրու գործին (1914ին տպ. Մարզուան):

ՄՈՒՇ - ՍԱՍՈՒՆ ԵՒ ԲԱՂԷՇ

Գաղափար մը տալու համար Մշոյ Դաշտին եւ շրջականերուն ահուելի սրածութեան, նաեւ Ընդհանուր Հալածանքին մասին, ստորեւ կը հրատարակենք սահմուկեցուցիչ մէկ դրուագը բարեկամի մը միջոցաւ մեզ հասնող ա՛յն նամակին՝ զոր Ջարդէն մագապուր ազատած Մշոյ Առաջնորդարանի քարտուղար Պրն. Նազարէթ Երեւանէն կ'ուղղէ այս օրերուս Պօլիս Գեղամ Տէր Կարապետեանի, անոր մահուան դեռ եւս անգիտակ: — «... Մշոյ « Դաշտէն 5000 հոգի ազատած են (մինչդեռ 200,000 էին), քաղաքէն՝ 75 հոգի, Սասուն-Փսանքէն՝ 1000, Խուլբ - Խիանէն՝ « 13, Կէնճ - Ճապաղջուրէն՝ 3, Խոյթ - Մօտկանէն՝ 2000, Ախլաթէն՝ 900, Խնուսէն՝ 300, Ներքին Պուլանրքէն՝ 600, Բաղէշի « քաղքէն՝ 30, եւայլն: Բնաջնջուած ու սահմանակից Տանկա-« հայաստանի 5 նահանգներէն (Տրապիզոն, Կարին, Խարբերդ, « Բաղէշ եւ Վան) հազիւ թէ 200,000 հոգի ազատած են»:

231. **ՊԱՏ. ԳՐԻԳՈՐ ՍՏԵՓԱՆՆԱՆ.** — Հովիւ Մուշի Աւետարանական Հայոց:

232. **ՅԱԿՈՒ ԿԱՐԱՊԵՏՆԱՆ.** — Ծն. Զիարէթ գիւղը (Մուշ), 52 տարու, Մշեցիներուն ծանօթ՝ «Պատուելի Յակոբ» յորջորջմամբ: Մշոյ Ս. Կարապետի ժառանգաւորաց վարժարանի ուսուցիչ և երեսնամեայ քարտուղար-վանուց: Երջանկայիշատակ Վարդան վրդ. Յակոբեանի աջ բազուկը:

233. **ԲՆՆ. ԶԼՂԱԹԵԱՆ.** (Բ. Բագրատունի). — Ծն. Մոկունք գիւղը (Մուշ): Երկար ատեն տպրած արտասահման եւ Սահմանադրութենէն յետոյ հայրենիք դարձած: — Հնչակեան գործիչ:

234. **ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ.** — Սասունցի, 35 տարու. էջմ. ձեմարանէն եւ Պէրլինի ու Եէնայի համալսարաններէն ընթացաւարտ: Դաշնա-

կցական, Պօլիս, Տրապիզոն եւ Մուշ կրթ. պաշտօններ վարած, Նահատակուած Մշոյ 1915ի ինքնապաշտպանութեան ատեն:

235. **ԿՈՐԻԿՆ (ԿՈՄՍԵՑԻ ԻՍՕ)**. — Մշեցի, 39 տարու. 96ին կը մտնէ Դաշնակց. շարքին մէջ, Սերոբի եւ Անդրանիկի հետ գործելով, յետոյ անոնց յաջորդելով, Կոմս գիւղի գիւղապետ. 1915ի ամառը՝ Սասունի ինքնապաշտպանութեան ատեն Յամիս հերոսաբար կուռելէ վերջ կ'իյնայ գնդակահար:

236. **ՄԿՐ. ԲՈՂԱՅԵԱՆ (ՄՃՕ)**. — Մշեցի, 50 տարու. վաղեմի Դաշն. գործիչ Մշոյ գաւառի, մասնակցած այդ կողմերու եւ Պարսկաստանի կռիւներուն եւ ճանչցուած իբր ղեկավար. 1915ի ինքնապաշտպանութեան ատեն, Կորիւնէն 5 օր վերջ գնդակահար՝ երբ քաջ գրո՛ւ մը կը վարէր:

237. **ՎԱՐԳԱՆ (ՏԻԳՐԱՆ)**. — Երեւանի շրջանէն՝ Կողբեցի, 42 տարու. Դաշնակց. գործիչ, մասնակցած է կռիւներու. 1915ի ինքնապաշտպանութեան ատեն՝ Կորիւնի եւ Մճոյի պէս Նահատակ:

238. **ԱՐՄ. ՅՈՒՍԿԵԱՆ**. — Ծն. Բաղէշ 1873ին. 18 տարուան Դաշնակցական գործիչ, գտնուած է Պարսկաստան եւ Ռուսիա, մասնակցելով ինքնապաշտպանողական ընդհարումներու, իրաւաբան, Սահմանադրութեան ընթացքին՝ ապրած է իր ծննդավայրը, ուր 1915ին կախաղան բարձրացած:

Կ Ե Ս Ա Ր Ի Ա, Թ Ա Լ Ա Ս

Բարսեղ Հայրապետի այս պատմական հայրենիքը որ Համիտեան Զարդերուն՝ թատր հանդիսացած էր անլուր խժդժութեանց, 1915 Շնորհաց թուականին կը նուիրագործէ այլեւս իր անունը, ներկայանալով ամէնէն հարուստը՝ հոն կանգնուող կառափնատներով: Յունիս 2, Յուլիս 24, 30 եւ 31, Օգոստոս 20, Սեպտեմբեր 5 եւ 13, Նոյեմբեր 15, Դեկտեմբեր 3. — Հայուն համար անմոռանալի թուականներ են ասոնք: Այդ օրերուն էր որ յիսուր չորս հոգի մարտիրոսացան, իրենց վերագրուած մտացածին ոճիրները քաւելով չուանին ծայրը: Ատոնցմէ 3ը՝ 29°, 55° եւ 56° թուահամարներուն մէջ կենսագրուած, 2ն ալ «Նահատակ Բժիշկներ»ու ցանկը փոխադրուած ըլլալով, մնացորդ 49 հոգին իրենց բնակավայրերով կը տրոհենք ստորեւ:

239/267. **ԲՆԻԿՆԵՐ**. — Կարապետ Ճամճեան (յայտնի վաճառական, 45 տարու, «Մէճիսը Իտարէ»ի անդամ, որուն Կաթող. պատուիրակ ատենօք էջմիածին երթալը քրէական յանցանք կը նկատուի), Գառնիկ Գուլուճեան (վճռ., Հ. Ս. Ռամկավար, 30 տարու), Աւետիս Զամպաքճեան (վճռ., 30 տարու), Կարապետ Նէվրուզեան (վճռ., 60 տարու, Բողոքական, ազգ. զանազան պաշտօններ վարած, Հ. Ս. Ռամկավար, մեռնող իր զաւկին՝ Լեւոնի հողթաղ զէնքը երեւան ելլելուն հետեւ. ն. օք), Յակոբ Խալըրլեան (գորգագործ, 30 տարու, Դաշնակցական), Յակոբ Մէրտինեան (սեղանաւոր, չուանը փրթելէ վերջ կրկին կախուած, Դաշնակց.), Տ. Դեւոնդ Քհ. Կէմիճեան (Ս. Լուսաւորիչ ժամուն տէրտէրը, 55 տարու, ուսուցիչ, Հնչ.), Բարսեղ Մութաֆեան (յանձնա-

կատար, 50 տարու, դպրոցի և ժամի գործերու հոգատար, Հ. Ս. Ռամկավար), Գրիգոր Գոլյուժճեան գորգի վճռ., 35 տարու, Դաշնակց.), Սարգիս Աղարթմաճեան (Թալասցի ժամագործ, 38 տարու, գւռ. ընդհ. ժողովի անդամ, Դաշնակց.), Յովհ. Պոյաճեան (երաժշտուպետ, 35 տարու), Մարտիրոս Զուռնաճեան (հիւան, Հնչ., զինուոր վիճակի մէջ կախուած), Միրիճան Եօղուրտլաշեան (նուագածու, Դաշնակց.) եւ եղբայրը՝ Յարութիւն (պասմաճի), Յակոբ Սիւտաճեան (գորգագործ), Կարապետ Մուրատեան (պղնձագործ, Դաշնակց.), Յովհ. Նէվշէհրլեան (ոսկերիչ), Աւետիս Էլմաճեան գորգագործ, Դաշնակց.), Մ. Գէորգ Թիւրքիւճեան (գորգագործ), Յովհ. Պոյաճեան (ուսուցիչ Դաշնակց.), Յակոբ Ուրկանճեան (խանութպան), Յակոբ Եսայեան (Կէրմիրցի ուսուցիչ), Յակոբ Պալքաճեան (թիթեղագործ), Կարապետ Ուզունօղլանեան (փռապան), Դազէր Մայիսեան (մսագործ), Յակոբ Դազէղեան (գորգագործ), Յովհ. Զէյթունցեան (ժամակոչ), Յովհ. Դաւիթեան (Կէրմիրցի գրագիր), Սարգիս Թուրլուճեան եւ Կարապետ Զիյտէմեան (կօշկակար):

268. ԱԶԻԶԻԷՅԻՆ տարուած. — Վահան Ամատունի (ուսուցիչ, Դաշնակց.):

269/282. ԷՎԷՐԷԿԷՅԻՆ տարուած. — Գրիգոր Մուճիհանեան (դատարանի անդամ), Գր. Խաչերուկեան (մանրավաճառ), Յր. Տայեան (նոյնպէս), Ասատուր Մինասեան (լուսամկարիչ), Յր. Քէօլեան (կերպասավաճառ), Կար. Աղջարեան (գրագիր), Մանուկ Պըչաքճեան (դանակագործ), Յակոբ Զպուքճեան (նպարավաճառ), Միհրան Գուզեան (վաճառական), Լ. Վարժապետեան (ճարտարապետ), Միս. Պահանճեան (ոսկերիչ), Սրգ. Գարագըզեան (մշակ), Սեդր. Զէյէնեան (մսագործ), Գառնիկ Շէմշեան (պղնձագործ):

283/284. ՐՈՒՄՏԻԿԻՆ գիւղէն տարուածներ. — Յակոբ Պէրպէրեան (ուսուցիչ), Սահակ Գայսէրլեան (երկրագործ):

285. ԳԷՈՐԳ ՎԻՇԱՊԵԱՆ

(ՍԱՐԳԻՍ ԳԷՉԵԱՆ). Ծն. Կեսարիա 1884ին եւ հոն ստացած իր ուսումը: Առեւտր. գործով կը մեկնի Իզմիր և կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքին մէջ: 906ին ուումբի պայթման հետեւանքով դուրս կը փախչի և ի թացակայութեան կը դատապարտուի ցկեանս տաժանակիր աշխատութեան: Սահմանադրութեան հռչակումին՝ եգիպտոսէն կը մեկնի ծննդավայր, ուր կը շարունակէ իր դերակատարութիւնն՝ իբր հասարակական գործիչ եւ 2 Յունիս 1915ին կը կախուի, բանտի մէջ նախապէս սարսափելի տանջանքներու ենթարկուելով:

286. ՎԱՀԱՆ ԳԻՒՐԳՃԵԱՆ. — Ծն. Նիրզէ (Կեսարիա) 1878ին: Ս. Կարապետի վանքին շրջանը բոլորելով՝ ուսուցչ. պաշտօններ կը վարէ Կեսարիա եւ Օրտու: Դաշնակցական: Գլխաւոր աշխատակից «Հայեկ» շաբաթաթերթի: Կախուած 20 Օգոստոս 1915ին:

287. ՄԻՆԱՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ. — Կէմէրէկցի, 45 տարու, Մարզուանի Գօլէճէն ընթացաւարտ՝ կը մտնէ Հնչ. շարքին մէջ, գործելով Մուշեղի ասպա-

տակային խումբին հետ: Ուսուցիչ Կէմէրէկ և Կեսարիա: Մուշեղի կախուելէն յետոյ կը մեկնի Ամերիկա, ուրկէ հայրենիք դարձին՝ կը մնայ իբր ուսուցիչ, նաև ներկայացուցիչ Կեսարիոյ Հնչ. մասնաճիւղին: Կախուած 2 Յունիս 1915ին:

Հոս կ'աւարտի կախաղաններուն շարքը: Կեսարիոյ զոհերէն կան դեռ հետեւեալները:

288. ՎԵՐ. ՄԻՊԱՐ ՄՆՋԵՐՅԱՆ. — Եարբուզի, 50 տարու, հովիւ Աւետարանական Հայոց Կեսարիոյ:

289. ՄԻՆԱՍ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ. — Ծն. Եօզղատ: Ուսումը Կեսարիա ստանալէ վերջ կը նուիրուի կրթ. և յեղ. ասպարէզներուն, մտնելով Հնչ. դրօշին տակ: Այն միջոցին երբ Թորոս Ծառուկեանի (2510) հրոսախումբը մէկ կողմէն և Ժիրայր միւս կողմէն սկսած էին սարսել Բռնակալութեան հիմերը, անոնց թեւ-թիկունքը կ'ըլլայ Պետրոսեան: 93ին կը կախուի իր աներորդին՝ Կիւլպէնկ Ամալեան, և 94ի սկիզբը երբ Ժիրայրի խումբը կը հալածուէր՝ Պետրոսեան ձերբակալուելով կը բանտարկուի երկար ատեն: Սահմանադրութենէն ետքն ալ կը շարունակէ ուսուցչ. և յեղափոխ. իր գործունէութիւնը Կեսարիա:

290/297. ԿԷՄԷՐԷԿ տարուելով (Կեսարիայէն) խողխողուած անձինք, մեծ մասամբ առեւտրական.— Գէորգ և Վահան ձամճեան, Գաբր. Բիւրքճեան, Մարգար Եազըճեան, Բարսեղ Քիլիմեան, Վահան Քէհեան (35 տարու, Օսմ. Պանքայի գանձապետ՝ զոր պէտք չէ շփոթել № 97ին հետ), Գր. Կէրէքմէզեան (էվէրէկցի, 35 տարու), Յակոբ Եոսուֆեան և ուրիշ չորսեր:

298/302. ԹՕՄԱՐՁԱ տարուելով (Կեսարիայէն) խողխողուածներ, մեծ մասամբ առեւտրական.— Կարապետ Եոսուֆեան, Գառնիկ Գավճեան, Տէտէեան Եղբարք (1915ի Տարեցոյցէս զնած ըլլալուն՝ նախապէս 2 տարուան դատապարտուած), Արամ Տապանեան և ուրիշ 17 հոգի:

303/316. ԱԶԻՋԻԷ և ՇԱՐ ԳՐԵԼԱ տարուելով (Կեսարիայէն) խողխողուածներ.— Երուանդ Վարդերեսեան (փաստաբան), Մարտ. Լուսարարեան, Նշ. Հալաճեան, Կրպ. Զամպազճեան, Յովհ. Էքմէքճեան (Դաշնակց.), Յր. Պէօճէքեան, Վահան Զաբութեան, Մ. Կրպ. Մաթոսեան (65 տարու, վաղեմի Հնչ.), Վարդերես Վարդերեսեան (Թօգաթցի), Յակոբ Պօթանճեան (Դաշնակց.), Յովհ. Թիւֆէնկճեան, Մ. Տիգրան Գասապեան (վաղեմի Հնչ.), Յր. Տէր Մկըրտիչեան, Գառնիկ Պալըզճեան (փաստաբան), համագումար 24+93=117 հոգի:

Իսկ Թալասի ամբողջ Հայութենէն առայժմ հազիւ մէկ հոգի կարելի եղաւ մեզ յիշատակել, ներքին գաւառներու հետ լայն յարաբերութիւններէ զուրկ ըլլալով դեռ:

317. ԳԱՌՄԷՆ (նախկին Տաճատ Վրդ. Մելքոնեան, էջմիածնական). — Ծնած է 1880ին և վարդապտ. ձեռնադրուած 1904ին. — Դաշնակցական: Իբր հասարակական գործիչ՝ կ'ստիպուի սքեմը թողուլ և գաւառի մէջ վարել կրթական պաշտօններ: Մուշ գտնուած ատեն՝ տիրահոլակ Մուսա պէյի դրդումով կը հալածուի կողմավարութենէն և ձմեռ եղանակին կ'ապաստանի Վան, ուր կ'ամուսնանայ յետոյ Պօլսեցի ուսուցիչ-գրագիտուհի Իսկ. Զիթճեանի հետ (Օր. Նինի) և միասին կը շարունակէ պաշտօնավարել նաեւ Մուշ ու Թալաս, մինչեւ 1915.— Հալէպ տարագիր՝ կնոջը հետ, որմէ բաժնուելէն վերջ՝ ցարդ անյայտ:

Մ Ա Ր Ձ Ո Ւ Ա Ն

Մարզուան եւ Այնթապ այն վայրերն են որոնք — Խարբերդի նման — տարիներէ հետէ լուսաւորութեան զլխաւոր կեդրոններ եղած են հայ նոր սերունդին համար, իրենց բարեհամբաւ կրթարաններով: Մարզուանի «Անաթօլիա», Այնթապի «Կեդրոնական Թուրքիոյ» եւ Խարբերդի «Եփրատ» Գօլէճները մեծ դեր կատարած են կրթական տեսակէտով, հասցնելով ուսումնական երիտասարդութիւն մը, — մեծ մասն, ափսոս, զոհ Մեծ Եղեռնին, պաշտօնավարող քրօֆեսօրներուն նման: Ահա՛ յայտնիներն ատնցմէ:

318. ԲՐՕՅ. ԱՌԱՔԵԼ Կ. ՍԻՎԱՍԼԵԱՆ — Են. Մունճուսուն գիւղը (Կեսարիա) 1859 Յունիսին: Պ. Ա. աստիճանով Մարզուանի Գօլէճէն ընթացաւարտ՝ ուսուցիչ կը կարգուի հոն. և 1890-4ին հետեւելով Ամերիկայի Գարլթօն համալսարանին աստեղագիտութեան և ուսողութեան ճիւղերուն՝ Ph. D. տիտղոսը կ'ստանայ «Արեգակնային դրութեան մէջ շրջան ընող գիսաւորներուն ծիրերը» պատրաստած իր ուսումնասիրութեամբ (որուն ընկերացող քարտէսը մաս կազմած է ամերիկեան Աստեղագիտութեան դասագիրքի մը): Անցնելով Մարզուան, յիշեալ ճիւղերուն ուսուցչապետ կը կարգուի: Հեղինակ ժողովրդական Ասեղագիտութեան մը (Թրք.) զոր Պօլսոյ ամերիկ. միսիօնարութիւնը լոյս ընծայեց: Գիտ. յօդուածագիր զանազան թերթերու: — Թօգատի մօտ՝ Զիֆթլիկ կոչուած տեղը նահատակ 1915 Օգոստոսին:—Երկու զաւակ ունի Ամերիկա:

319. ԲՐՕՅ. ՅՈՎՀ. ՅԱԿՈԲՅԱՆ. — Ենած է Մունճուսուն 1862 Հոկտ.ին: 1886ին Պ. Ա. աստիճանով Մարզուանի Գօլէճէն ընթացաւարտ՝ Թրք.ի ուսուցիչ կը կարգուի հոն: Օրէնսգիտական ուսումը զարգացուցած Պօլսոյ պետական վարժարանը: 1904ին Մասաչուսէցի նահանգէն վկայուած Վ. Ա. աստիճանով: Հեղինակ Անգլ.-Հայ բառարանի մը (որ Բ. տպագրութիւն մըն ալ վայելեց և թարգմանիչ Սէյսի Բեռնարդի գիրքին, նաև Քս. իմ սեղս ըլլար՝ ի՞նչ պիտի ընէր գրքային): Ունի բաղդատական լեզուաբանութեան և Օսմ. Պատմութեան մասին շահեկան յօդուածներ «Ինկանդիտոն»ի և «Նոր Այգ»ի մէջ: — Զիֆթլիկ նահատակ 1915 Օգոստ.ին:

320. ԳԱԳԻԿ ՕԶԱՆԵԱՆ. — Ենած է Շ. Գարահիսար 1882ին: Աշակերտ ծննդավայրին Ս. Փրկչեան դպրոցը, յետոյ Անաթօլիա Գօլէճը (Մարզուան): Պահ մը առեւտուրով զբաղած ու իբր հնչակեան գործիչ ձերբակալուելով 1 1/2 տարի բանտուած է Կիրասոն ու Տրապիզոն: 1903 Յին ուսուցիչ ծննդավայրին վարժարանը, իսկ այնուհետեւ տնօրէն Ս. Սահակեանի (Մարզուան), ստանձնելով հայերէնի, քղբ. տնտեսութեան և առեւտր. ուսմանց դասեր: Աշխատակցած պօլսահայ թերթերու: Մարզուանի մէջ հրատարակած Հայկունի երկշաբաթաթերթը:—Գործերը. Հայա-

պատում (Հայուն պատմական դերը), Պատմութիւն հայ լեզուի եւ քանահիշուրթեան, 1912ին և 13ին տպուած Մարզուան, երկու ուշագրաւ և երկարաշունչ երկասիրութիւններ՝ որոնք բանասիրութեան ու պատմութեան մէջ ունեցած իր հմտութիւնը ցոյց կուտան: — Սվազ սպաննուած՝ 1915 Ապրիլի տարագրեալներու խումբով:

321. ԲՐՕՅ. ԱՐՇԱԿ Թ. ՅԱՂԼԵԱՆ. — 40 տարու, գօլէճական, Շթութկարտի և Պէտլինի երաժշտանոցներուն մէջ զարգացած, հեղինակ Չուլիպալտ անուն երաժշտ. երկի մը՝ գնահատուած Է. Էրման գեղարուեստի աշխարհէն, երաժշտութեան և գծագրութեան ուսուցիչ Մարզուանի Գօլէճին: — Տարագրութեան շրջանին՝ անհետ:

322. ԲՐՕՅ. ՅՈՎ. Հ. ԱՐՈՋՅԱՆ. — Ծնած է Խարաբրդ: Նին կըրթութիւնը հոն ստանալէ ետք՝ Ամերիկա կը մեկնի և 13 տարի անընդհատ կը

կը նուիրուի ուսման, Վ. Ա. աստիճանաւ վկայուելով Եէլի Համալսարանէն: Իր մասնագիտութիւնն աւարտելու առթիւ պատրաստած թէզը — պղնձէ և երկաթէ կազմուած ծծմբատներու բիւրեղացմանց տարանջատումը — կը գնահատուի ուսուցիչներու կողմէ և կ'անդամակցի զանազան ամերիկեան միութիւններու: Սահմանադրութենէն յետոյ հայրենիք դառնալով՝ տարրաբանութեան դասատու կը կարգուի Սանասարեանի (Սվազ): 1914ին կ'ամուսնանայ և Մարզուանի Գօլէճէն հրաւեր ստանալով՝ պաշտօնով հոն կը մեկնի: — Տեղահանութեան օրերուն, իբր Ամերիկ.

րիկ. քաղաքացի թէեւ կ'աջողի արտօնութիւն ձեռք բերել՝ մայրաքաղաք դառնալու համար, բայց Գաղատիա հասնելուն վար կը դըրուի և կը խառնուի այն Մեծ կարաւանին որ սկսած էր արդէն իր Գողգոթան մագլցել:

123. ԿԱՐԱՊԵՏ ԳՕՃԱԵԱՆ. — Կէմէրէկցի, 35 տարու, Մարզուանի Գօլէճէն ընթացաւարտ, յաջորդաբար Թրք. ի եւ աշխարհագրութեան ուսուցիչ Թալասի ամերիկեան վարժրն. ի եւ Անաթօլիա Գօլէճի: — 1915 Օգոստոսին նահատակ՝ միւս բրոֆէսօրներուն հետ:

324/327. ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐ ԵՒԼՆ. — Բարսեղ էնտէլէպեան եւ Նշան Եէնիճէլեան (Հնչակեան), Մամբրէ Գ. թեփիկեան (60 տարու, կրօնուսոյց, կարեւոր դէմք մը Մարզուանի մէջ), Յովհաննէս Մոմճեան (50 տարու, Պօլսեցի փաստաբան):

328. ՊԱՏ. ԳԷՈՐԳ ՏԷՅԻՐՄԷՆՃԵԱՆ — 50 տարու, Հովիւ Աւետարանական Հայոց Մարզուանի: — Տարագրութեան մէջ անհետ:

329. ԱՐՄ. ԿՈՐԿՈՏԵԱՆ. — Տեղացի գօլէճական, 28 տարու: Ամերիկա տարի մը ուսանելէ վերջ՝ կը դառնայ հայրենիք, հասարակական գործիչի (Հնչ.) եւ ուսուցիչի կրկնակ հանգամանքով: — Նոյնպէս:

Ա Յ Ն Յ Ա Պ

330. **ԲՐՕՅ. ՃԷՍԻ ՄԱԹՈՍԵԱՆ.** — Տեղացի, 42 տարու, ընթացաւարտ Կեդր. Թուրքիոյ Գօլէճէն ուր կ'աւանդէր մանկավարժութիւն եւ հոգեբանութիւն: Վկայուած Ամերիկայի Գլարք համալսարանէն: — Տէր Զօր:

331. **ԲՐՕՅ. ԼՈՒԹՅԻ ՊԱՊԻԿԵԱՆ.** — Տեղացի, 32 տարու, ընթացաւարտ Կեդր. Թուրքիոյ Գօլէճէն ուր կ'աւանդէր երկրաբանութիւն եւ մաթեմատիկ: Վկայուած Եէյլի համալսարանէն, հեղինակ Մասեկիաթ թրք. գիրքին. լուրջ հետազօտութիւններ կատարած Այնթապի շրջանակի մետաղներուն մասին: — Տէր Զօր:

332. **ՅՈՎ. Հ. ՀԱՍՐՈՒՅԵԱՆ.** — Տեղացի, 30 տարու, ընթացաւարտ Կեդր. Թուրքիոյ Գօլէճէն ուր կ'աւանդէր լեզուներ: — Տէր Զօր, անհետ:

333. **ԲՐՕՅ. ԱՐՇԱԿ ԲՈՒՄԵԱՆ.** — Ուրֆացի, 30 տարու, Գերմանիա եւ Սկովտիա ուսած: Այնթապի Գօլէճը կ'աւանդէր հայերէն եւ Աստուածաբանութիւն: — Հալէպ:

334. **ՎԵՐ. ԳՐԻԳՈՐ ՏԷՐ ՊՕՂՈՍԵԱՆ.** — Մարաշի, 30 տարու, Այնթապի հովիւ: — Տէր Զօր:

335. **ՊԱՏ. ՅԱԿՈՒ. ՆԱՃԱՐԵԱՆ.** — Ուրֆացի, 32 տարու, Այնթապի քարոզիչ: — Տէր Զօր:

336. **ՊԱՏ. ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԹՕՓՈՒԶԼԵԱՆ.** — Արաբկերցի, 40 տարու, Այնթապի քարոզիչ: — Տէր Ղօր:

Գ Ի Ռ. Զ Ա Ն Ա Զ Ա Ն Վ Ա Յ Ր Ե Ր

Ներքին գաւառները տեղի ունեցած Տարագրութեան չարաշուք օրերուն՝ գործուած նախնիները մէկիկ մէկիկ պատկերել կանխահաս կը նկատենք, ցորչափ տեղական թերթերով եւ վերապրողներու կողմէ հատակոտոր պատմուածքներով կարելի չէր Զուլումը շարժանկարել իր լրումին մէջ: Ստոյգ է որ հեռաւոր քաղաքներ բոլորովին ամայացած են իրենց հայ բնակչութենէն, եւ վերապրողներէ ցանցառ թիւ մը դեռ եւս կը մնայ աստանդական: Անհետող դէմքերու անհամար շարքերուն մէջէն՝ կրօնքի պաշտօնեաներու, ազգային ու կրթական գործիչներու եւ զբոս վաստակաւորներու կատարեալ մէկ խմբումն ունենալ հիմկուհիմա թէեւ անհնարին էր, բայց — հակառակ լուրերու անբաւականութեան եւ հակասականութեան — մեր պրպտումները տուին արդիւնք մը՝ թէեւ ինքնին վտիտ՝ գոնէ սակայն վաւերական: Մօտաւոր ապագային թողով զաւառականներուն լիակա-

տար մահագրութիւնը պատրաստելու գործը, կը բաւականանանք մտնել հիմա ներս կարգ մը քաղաքներէ եւ անոնց զոհերը թուել վերոյիշեալ վերնագրին տակ :

337. **ՅՈՎ. ԳԱԶԱՆՃՅԱՆ.** — Ծն. 3 Ապր. 1870ին Թօգատ՝ ուր նախ. կրթութիւնը ստացած : Իր զարգացումը կը պարտի ինքնաշխատութեան : Կուգայ Պօլիս եւ Յ. Գասարձեանի հետ կը հրատարակէ իր Ա. գիրքը՝ Գաղսնիք եւ Արուեստ Մոզութեան (1889) : Իրաւաբանական ուսմանց հետեւելով 93ին կը դառնայ ծննդավայր և փաստաբանութեամբ կը պարապի, պահ մըն ալ առեւտրով : Գր. գործունէութիւնը կը սկսի 1892էն, հրատարակելով յօդուածներ «Արեւելք»ի մէջ, նաև բոլոր պօլսասահայ թերթերու և հանդէսներու, «Ա. Մամուլ»ի և «Հ. Ամսօրեայ»ի ընդհանրապէս լեզուաբանական և քննադատական ուսումնասիրութիւններով, որոնցմով ունէր հմուտ բանասէրի համբաւ մը : Ատոնցմէ է՛ն երկարաշունչն է Եղղկիոյ Հայոց գաւառաբարբառը, 99ին վիճինա տպ. և 1901ին պսակուած իզմիրեանց մրցանակով : 1908-10ին լոյս կ'ընծայէ Արդի հայերէն լեզուի Բերականութիւններու դասընթացք մը 3 հատոր, իսկապէս աշխատուած գործ : 1909ին կը հրատարակէ Մագնիսականութիւն եւ Ոգեհարցութիւնը՝ որուն շօշափած նիւթերուն մասին կը թուի մասնաւոր նախասիրութիւն մը ունենալ : Վարած է ազգ. կանազան պաշտօններ Թօգատ : 1909ին կրկին գալով Պօլիս՝ հայերէնի ուսուցիչ կը կարգուի Կեդրոնականի, պահ մըն ալ խմբագիր՝ Յ. Շահնազարի «Հայրենիք»ին : Ազգ. երեսփոխան ընտր. Ամասիա-Մարզուանէն : Այնուհետեւ հայրենիք կը մեկնի, կարծես ա՛լ չապրելու համար :

338. **ՏԻԳՐ. ԹԷՄԻՐԵԱՆ.** — Ծն. 1886ին Թօգատ ուր ուսումը ստանալէ վերջ անցնելով Արմաշ՝ Դպրեվանուց ընթացքը կը բոլորէ և կը դառնայ հայրենիք ուր ուսուցիչ կը կարգուի (ապա էրպաա), նաեւ առաջնորդարանի քարտուղար, եւ կը հիմնէ տպարան մը : — Հնչակեան :

339. **ԱԻՅՏ. ԽԸՏԸՐՅԱՆ.** — Ծն. Թօգատ 1875ին : Եռանդուն գործունէութիւն մը ունեցած՝ իր ծննդավայրին մէջ : — Հնչակեան :

340. **ՊԱՏ. Ա. ԳԷՈՐԳՅԱՆ.** — Մուկաչուսուցի, 45 տարու, հովիւ Աւետարանական Հայոց Թօգատի :

341. **ՆՈՒՐ. ՆՈՒՐԻՃԱՆՅԱՆ.** — Խարբերդցի գօլէճական, 32 տարու, տնօրէն Գղի դպրոցին :

342. **ԵՂՕ.** — Բիւնկեանցի, 50 տարու : 1891ին կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքին մէջ և Պօլիս կը մասնակցի Մամբրէ վրդ.ի տէրօրին : Կառավարութեան կասկածուելով, կ'անցնի Կովկաս և մաս կ'ունենայ կրկին տէրօրական գործի մը մէջ՝ որուն հետեւանօք կը ձերբակալուի և կ'աքսորուի Սախալին :

Հոն կը մնայ մինչեւ 1905, երբ ձաբոն՝ կղզիին կէսը կը գրաւէ, զինքն ալ ազատ արձակելով: Սահմանադրութեան հռչակումին Պօլիս կուգայ և պահ մը առեւտուրով զբաղելէ վերջ կը մեկնի Ամերիկա: Պատերազմի տարին ծննդավայրը կը դառնայ:—Սարսափի օրերուն, ծուղակը չիյնալու համար Մուրատի հետ խմբովին կը բարձրանայ սար և մինչեւ 1916ի վերջը քանիցս կ'ընդհարի կանոնաւոր բանակին: Յետոյ կ'իջնէ Սամսոն, ուր ընկերովի բռնի վերցնելով առագաստանաւ մը՝ բաց ծովը կ'ելլէ, Ռուսիա անցնելու համար: Եզերապահ մը յատուկ հրահանգով Բիվէէն կը մեկնի՝ նաւը բռնելու: Քանի մը ժամ վերջ եզերապահը կը փաստուի եւ սլարտուած ետ կը դառնայ, բայց ինքն ալ գընդակահար կ'իյնայ:

343. **ՅԱԿՈՅ ԱՂԱՍԷՐ.** — Ծն. Պօլիս 1881ին: Կէտիկ Փաշայի և Ղալաթիոյ Կերբ. վարժարաններէն ընթացաւարտ: Ելլալով զէպքէն վերջ Գերմանիա մեկնելով՝ մանկավարժ կը վկայուի եւ կ'անցնի Եգիպտոս կրթ. պաշտօնով (Աղէքսանդրիոյ վարժարանին տնօրէն): Այդ միջոցներուն երբ Հ. Յ. Դ. կուսակցութիւնը ընկերվարական ծրագիրը կ'ընդունի, կը հեռանայ կազմակերպութենէն, մնալով բողոքող Դաշնակցական: Սահմ. հռչակումին կուգայ Պօլիս եւ Միացեալի կողմէ տնօրէն կը կարգուի Ատանայի, որմէ յետոյ ընդհ. տեսուչ Քլիի դպրոցներուն: Ինքը միակը եղած է որ կրցած է անպայման յարգանքն ու վստահութիւնը վայելել Միացեալի Կերբոնական Մարմինին:

344. **ԹՈՎՄ. ՃԷԼԱԼԵԱՆ.** — Բալուցի 45 տարու: Տեղւոյն Միացեալ ընկ.Քան դպրոցն աւարտելէ վերջ, 1890ին Պօլիս կուգայ եւ մինչեւ 1895ի զէպքերը հոս մնալով՝ կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքին մէջ: Կ'անցնի Ամերիկա՝ իբր հասարակական գործիչ, եւ կը մասնակցի 1907ի (Վիէննա) եւ 1909ի (Վառնա) Դաշն. ընդհ. ժողովներուն: Յետոյ ծննդավայրը դառնալով, մեծ զարկ կուտայ կրթական գործին:

345. **ԱՅՆԻՔԵՐԻՄ ՊՕՆՃՈՒՔԻՆԱՆ.** — Մալաթիացի, 40 տարու: Նխն. կրթութիւնը հոն ստանալով, կ'անցնի Ամերիկա ուր կը մտնէ Հընչակեան շարքին մէջ: Մասնակցած 1895ի Կիլիկիոյ ապստամբութեան եւ սպա Դաշնակցութիւնն ընդունած: Երկար ատեն իր ծննդավայրը կ'ապրէր, պարապելով առեւտուրով:

346. **ՊԱՏ. ՆՐ. ԳԱՊԱՍԱԳԱԼԵԱՆ.** — Սվազցի, 32 տարու, հովիւ Աւետ. Հայոց Ամասիոյ: — Մարզուանի մօտ նահատակ:

347. **ՄԻՆԱՍ ԻՐԷՔՃԵԱՆ.** — Ծնած է 1875ին Ամասիա ուր ստացած իր ուսումը: 1911ին կ'սկսի հրատարակել ՏՊԹ. Հ. Թուրքիոյ հետ Ամասիա գաւառաթերթը որ քանի մը տարուան կեանք կ'ունենայ: - Հնչ.:

348. **ՄԱՆՈՒԿ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ.** — Ծնած է Խիան (Տիգրանակերտ): Վաղեմի ուսուցիչ իր ծննդավայրին ու քաղաքին մէջ: Ունի ազգագրական յօդուածներ Ս. Դալթեանի խմբագրութեամբ հրատարակուող «Բիւրակն»ի մէջ, նաեւ պատրաստած Խիանի գաւառաքարտը:

349. **ՆՇ. ԷՎՐԱՆՆԱՆ.** — Ծն. 1865ին Ամասիա ուր ստացած իր ուսումը: — Վաղեմի Հնչակեան:

350. **ԿՐՊ. ԶՐԱՃՅԱՆ.** — Ծն. Տիգրանակերտ 1888ին եւ ուսած «Եփրատ» Գօլէճ: Հնչ. ընդհ. կազմակերպիչ՝ ծննդավայրին շրջանին: Օրէնսագէտ: Մատենի գայմագամ:

351. **ԴԱՐ ԿՈՉԻՆԱՆ (ԵՍԱԼԵՄ).** — Ծնած է՝ Բալու 17 Օգոստ. 1878ին, եւ ուսումը կ'ստանայ Զարսանճագ ու Խարբերդ: 1896ին Ռուսիա

անցնելով՝ կ'աշխատի գործարաններու մէջ եւ կ'զգայ բանւոր դասակարգին կրած տանջանքները, որոնք Սոցիալ. Դեմոկրատ գաղափարին կը մղեն զինք: 1901ին իբր Հնչակեան գործիչ կը ձերբակալուի եւ երկու տարուան բանտարկութենէ մը վերջ ժընէվ կ'անցնի ուր Ե. Պալեանի հետ կը հրատարակէ Բանւոր ընկերվ. հանդէսը: 1905ին երբ Ռուս յեղ. շարժումը Բեթերսպուրկի գործաւորներուն կողմէ ծաւալ կ'ստանար, անունը փոխելով կ'անցնի Թիֆլիզ եւ յաջորդաբար կը վարէ խմբագրութիւնը Կեանի, Զայնի եւ Գործի, — բոլորն ալ խափանուած: Կ'աշխատա-

կցի արտասահման հրատարակուող «Սոցիալիսթ»-ի և Տ. Զաւէնի «Երկրի Զայն»-ին՝ զանազան ծածկանուններով: Սահմանադրութենէն վերջ Պօլիս կուգայ ու կը սկսի գրել «Մանզումէ»-ի: Քիչ յետոյ Գրաշարաց Միութիւնը կը հիմնէ եւ լոյս կ'ընծայէ Նոր Կեանի շաբաթաթերթը Հ. Նազարեանցի հետ, նաեւ Ապագայ բանւորական հանդէսը: — Հեղինակ Թող ֆակդերը խօսիմ գրքոյկին: — Կ'ամուսնանայ եւ ուսուցչ. պաշտօնով ընտանեօք կ'անցնի Տրապիզոն ուր կը մնայ մինչեւ 1915, եւ տեղահանութեան ընթացքին՝ ճամբան կնոջը Ռոզիի հետ կ'ամուսնանայ:

Սեւ Ծովի հայ քաղաքացիներու Տեղահանութիւնը (1915 Յունիս-Յուլիս) ճշմարիտ եղբերգութիւն մըն է: Ո՛չ մէկ Հայ զերծ մնաց յանկարծական արքորէն, որուն ընթացքին՝ այրեր իսկոյն զատուելով բռնամահը ճաշակեցին, իսկ կանայք ու մանկտին խումբ խումբ կորսուեցան դէպի ներքին զաւառներ, երեւակայութենէ դուրս անգթութեանց նշաւակ: Յիշենք միայն եւ անցնինք՝ թէ Տրապիզոնէն 36 երիտասարդ — մեծ մասամբ ուսահպատակ — մակոյկներով տարուելով ծովամոյն եղան Տարագրութեան նախընթացին: — Տեղւոյն Առաջնորդ Հօր կենսւ գրութիւնը տե՛ս «Հայ Եկեղեցականներ»-ու բաժինին մէջ. իսկ քահանաներէն կան հետեւեալները.

352/354. **Տ. ՄԵՍՐՈՊ, Տ. ԵԻՂԱՅ, Տ. ՅՈՒՎԻԿ.** — Երեքն ալ տարագրութեան մէջ անհետ:

355. ԱՐՏԱՇ. ՔԷ ՓԱՓԱՋԵԱՆ. — Կամարակապի, 47 տարու, հմուտ հայ, ֆրնս. եւ թուրք լեզուներու, աշխարհականութենէն մինչեւ 12 տարուան քահանայագործութիւնը՝ նուիրուած կրթ. գործին եւ պաշտօնավարած Կամարակապ, Ակն ու Ապուշեխ՝ ուր հաստատուած վերջերը:

356/362. ԲՈՂՈՒՔ. ՔԱՐՈՋԻՉՆԵՐ. — Պատ. Յ. Մանուկեան (հովիւ Աւետարանական Հայոց Գաղատիոյ), Պատ. Ա. Եարտըմեան (40 տարու, քարոզիչ Մունճուսուկի), Վեր. Կ. Աթմաճեան (50 տարու, քարոզիչ Մունկուրլուի), Վեր. Հայրապետ Օտեան (Սթանօզցի, 64 տարու, բազմարդիւն հովիւ իր ծննդավայրին), Վեր. Տիգր. Գօնտագճեան (Հասան Պէյլիցի, 35 տարու, հովիւ Քէսապի, Խամսի մէջ մեռած), Վեր. Յովհ. Էսկիճեան (Մարաշցի, 32 տարու, քարոզիչ Հալէպի, տարագրելոց մեծապէս օգտակար եղած), Պատ. Աւետ. Տ. Կարապետեան (Ատանացի, 65 տարու, քարոզիչ իր ծննդավայրին):

363. ՎԱՀԱԳՆ. (ՏԱԹԵՒԵԱՆ). — Սվազի, 38 տարու. Կրթական եւ ազգային գործիչ (Դաշնակց.). — Կախաղան բարձրացած Ատանա:

364. ԱՇՈՒՂ. ՇԱՀՆԱՋԱՐ (Մարտիրոս Աշուղեան Բէյբութեանց). — Կովկասահայ, 45 տարու, վաղեմի Հնչակեան: Սահմանադրութեան հռչակումին Պօլիս գալով, պահ մը կը պարապի ուսուցչութեամբ եւ կը հրատարակէ Ջայն կրթութեան մանկավարժական թերթը (2 թիւ): Անցնելով Երուսաղէմ՝ կը պաշտօնավարէ ժառանգաւորաց վարժարանի մէջ, ապա կը մեկնի Եգիպտոս՝ դարձեալ կրթական պաշտօնով: Պօլիս դարձէն յետոյ կ'ուղեւորի գաւառ եւ քահանայ կը ձեռնադրուի Նալլու Խան: Ազգէտի տարին իր հօտին հետ հոնկէ տեղահան եւ Գաղատիա նահատակ:—Կովկաս, Պօլիս եւ Եգիպտոս՝ իր շրջած վայրերուն մէջ յաջորդաբար հրատարակած իր հեղինակութիւններն են (մեծ մասամբ գրքոյ) Մի բաժակ ջուր, Ովքեր են մեր հարսահարողները, Բախսաւոր եւ դժբախտ անձինք, Պատիւ, Ազատութեան օգուտները (Թրգմ.), Կովկասի վիճակը, Դեպի Սօց. Դեմոկրատիա, Հայ հեռուի արշաւանքը, Իդեալի զոհը, Խորհակուած սերը, Մտիս վերերը, Տանջումները, Կնոջ մը վրեժը, Մայրը, Կնոջ մը գաղտնիքը, Արիւնոս զատիկը, Խորհակուած օջախը:

Ի Չ Մ Ի Ր

Տանկաստանի բոլոր քաղաքներէն 4 հատ հազիւ կրնանք թուել՝ ուրտեղի Հայութեան խնայուեցաւ ամբողջական տարագրում, — Կ. ՊՈԼԻՍ, ՔԷՕԹԱՀԻԱ, ՌԻՇԱԳԻ եւ ԻՉՄԻՐ: — Այս վերջնոյն զոհերն են հետեւեալները:

365. ՔԵՐՈՎԱԷ ԿԻԼՊԷՆԵԱՆ. — Տնօրէն Գալուստ Կիւլպէնկեան ազարակին: — Ընդհ. պատերազմին սկիզբը՝ 1914 Հոկտ.ին սպաննուած:

366. ՍՏԵՓԱՆ ՆԱԼՊԱՆՏԵԱՆ. — Եր. Մանիսա 1885ին: Շրջանաւարտ Ալիանս Իզրայէլիթ վարժարանէն, Իզմիր, ուր կ'ըբաղէր շոգեմալային փոխադրութեանց գործով: — Նախկին Հնչակեան: — 1915ի վերջերը, Թալաթեան Ռէժիմի դէմ թուրք տարրին մէջ յեղափոխութիւն յարուցանելու դիտումով ֆրանսերէն լմանիֆէսթ՝ մը կը հրատարակէ. յետոյ կը հետապնդուի եւ

ձերբակալուելով՝ բանտի մէջ տառապանքներ կրելէ ետք կ'աքսորուի անվերադարձ: — Հետեւեալն ա՛յն կ'ըլլայ որ, կարգ մը տեղացի ու գաւառացի Հայեր և 1915 Ապրիլէն ի վեր իզմիրի մէջ բանտարկեալ կուսակցականներ, ինչպէս և Նալպանտեան գերդաստանի երկսեռ անդամներ կը թշուին քաղքէն, համախուփը 60 չոգի: Յիշենք անհետացողներէն:

366

367

367. **ՏԻԹ. ՅԱԿՈԲ Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍՅԱՆ.** — Ծն. Էօտէմիշ 5 Փետր. 1890ին: Ս. Մեսրոպեան և Սէն ժօզէֆ վարժարաններէն ընթացաւարտ՝ պահ մը գրագրի պաշտօն վարելէ ետք, կը շրջի Փոքր Հայք՝ Դաշնակցութեան բրօքականտի գործով: 1910ին անցնելով Պէյրութ՝ 4 տարի վերջ կը վկայուի Փրնս. բժշկանոցէն: 1915ի գարնան իզմիրի բանտը կը փոխադրուի շղթայակապ և Դեկտ. 3ին կ'աքսորուի բանտակից ընկերներով զորս յիշած ենք ստորեւ:—Մեռ. Իսլահիէ:

368. **ԱՐՏԱՇԷՍ ՏԷՐ ԱՅՅՓԱՆՅԱՆ.** — Ծն. Գըրգաղաճ 1882ին,

տէրտիրոջ որդի: իզմիրի Մեսրոպեանէն ընթացաւարտ՝ գրագրութիւն կ'ընէ մինչեւ 1902, որմէ յետոյ կը նետուի ուսուցչ. ասպարէզ, պաշտօնավարելով Մանիսա և Տէնիզլի:—Դաշնակց.: 1905ին կը ձերբակալուի և տանջանքներու ենթարկուելով կ'ուղարկուի Պօտրուսի բերդը: Սահմանադրութեան հռչակումին, կը շարունակէ իր գործունէութիւնը՝ որպէս հասարակական գործիչ, տեսուչ Տէնիզլիի, Էօտէմիշի եւ Գարաթաշի վարժարաններուն: Վերջերը կրթական գործը լքած մտած էր առեւտր. ասպարէզ:

369. **ՎԱՐԳԱՆ ՄԻՍԻՐՅԱՆ.** — Ծն. Զմառա (Տիվրիկ) 1887ին: Մարզուանի Գօլէճէն ընթացաւարտ՝ տարի մը կը պաշտօնավարէ հոն, յետոյ կը մտնէ Պօլսոյ իրաւաբանական վարժարանը: 1911ին կրթ. նախարարութեան կողմէ կը կոչուի իզմիրի Սուլթանիէի ուսուցիչ անգլ. լեզուի, նաև Մեսրոպեանի ու մասնաւորներու՝ այցելու: «Աշխատանք»ի յօդուածագիր:—Դաշնակց.: —Իտաքայէն Տէր Զօր տանող ճամբուն վրայ զնդակահար:

370. **ԱՌԱՅԵԼ Ա. ԱՊՐՕՅԱՆ.** — Ծն. Աֆ. Գարահիսար 1859ին: Ուսումը կ'ստանայ հոն, յետոյ կ'աւարտէ իզմիրի Սէն ժօզէֆ վարժարանի դասընթացքը: Ծննդավայր դառնալով՝ կը պաշտօնավարէ Ռէժիի մէջ: 1889ին

Մաղնիսա, առեւտր. գործով, իսկ 1892էն մինչեւ իր տարագրումը՝ Իզմիր: Համարակալ 7. Եսայեան Տան: — Հնչակեան: — Մեռ. Մէրտինի ճամբուն վրայ:

370

377

371/376. **ԳՈՐԾԻԶՆԵՐ** (Դաշնակց.) — Կարապետ և Պերճ Պ. Դանիէլ (մեռ. մին՝ Իսլահիէ, միւսը՝ Եարպաշը), Մելքի Խանզէթեան (մեռ. Քէլէպէք), Սուրէն Յարութիւնեան (մեռ. Սեպգա), Կրպ. Յ. Սիվրիսարեան (մեռ. Մուրատ), Զինուոր Մարտիկ (Մշեցի, մեռ. Այնթապի ճամբուն վրայ):

377. **ՊԱՏ. ՍԱՄՈՒԷԼ Յ. ՔԷՆՏԻԿԵԱՆ.** — Ծն. Արաբկիր 1867ին: Այնթապի Կեդր. Թուրքոյ Գօլէճէն 1886ին ընթացաւարտ՝ կը դառնայ Ծնընդավայր, ուր տարի մը ուսուցչութիւն ընելէ ետք՝ յաջորդաբար կը պաշտօնավարէ Թոտոսթօ և Տարտանէլ (ուր քարոզիչ, նաև անգլ. հիւպատոսարանի թարգման): Յետոյ կը մեկնի Իզմիր, երբ դասատու Ամերիկ. վարժարանի, պաշտօն՝ զոր 18 տարի կը վարէ՝ մինչեւ իր աքսորումը, հակառակ անոր որ կուսակցութեան մը չէր պատկաներ: — Մեռ. Գօնիայի բաժնուր:

Մ Ե Ր Զ Ա Կ Ա Յ Վ Ա Յ Ր Ե Ր

Այս խորագրին տակ համախմբուած են զոհերը նիկոմիդիոյ, Պարտիզակի, Ա. Փազարի (եւ շրջակայից), Պրուսայի, Պօլուի, Պանտրմայի եւ Պալքէսէրի, - վայրե՛ր ուր Պատերազմ. Ատեաններ գործեցին անդուլ (ինչպէս ամենուրեք), Արդարութեան անունն արատաւորելով եւ քմայական վճիռներով Զնդանը, Երաշխէպն ու Կառափնատը հրամցուցին մեր քամաբախտ ազգակիցներուն, պարզապէս անո՛ր համար՝ որ անոնք հայ անունը կրելու անքաւելի մեղքն ունէին վիզերնին: Անսուաղ բորենիի ո՛չ նուազ բուռն իր մոլուցքը ցոյց տուաւ Պօլսոյ Կեդր. Բանտի տնօրէն Իպրահիմ Խայրի հրէշը մանաւանդ, որ, արջառաջիլը ձեռքին, 1915ի գարնան մեկնեցաւ ճեպրնթաց այդ վայրերը, սոսկում ու սարսափ տեղացնելու Հայոց զլխուն: Եւ կարգաւորէն մինչեւ ուսանող, աչքեր արի՛ւն լացին, պարանոցներ շար ի շար ճօճեցան պարաններէ, ու դաստակներ սկսան գելանիլ սեւ շրուշակներու մէջ . . . : — Ահա՛ շարրեր՝ Իթիհատի սխրագործութեանց.

378/411. **ՊՕԼՈՒ ԿԱԽՈՒՈՂՆԵՐ**. - Սիրական փոփազեան, Ալեքս. Յարութիւնեան (Ա. փազարէն, 28 Սեպտ. 1915ին), Ստեփան Աքչայեան, Նշ. Մարգարեան, Մկր. Պարթընլեան, Սրգ. Լազեան, Գար. Բաբելեան, Անժանօթ Հայ յը (Տիվրիկցի) և Սթէֆանի անուն Յոյն յը (21 Դեկտ. 1915ին), Տ. Խորէն Քհ. և ռ. սուցիչ որդին (Էլմալուցի), Սարգիս և որդին Յովհ. Խոզաբեան, Նազարէթ և Միհրան Թաշճեան, Կրպ. Զատիկեան, Հայոցեան, Կարապետ, Շմաւոն, Միհրան Քիրէմիտճեան, Պետրոս, Մինաս, Գր. Սմբատեան և 2 Յոյն՝ Անասթաս ու Ինգնատիոս (Ա. փազարէն, 28 Դեկտ. 1915ին), Պետր. Կէնճեան, Պողոս Կէկէնօզեան, Յովհ. Մուրատեան, Խաչիկ Մարտիկոսեան, Համբ. Իշէեան, (Ա. փազարէն, 21 Մարտ 1916ին), Սիրական Սթամպոյցեան (Արմաշէն), Իսքէնտէր Յամաքեան, Յակոբ Պիճոյեան (Խասկալէն, 3 Հոկտ. 1916ին, Կրպ. Լեզեան (Չէնկիլէրէն, 19 Դեկտեմբեր 1916ին)։

412/414. **ՊԱՆՏՐՄԱ ԿԱԽՈՒՈՂՆԵՐ** — Դեղագործ յը (տե՛ս զինքը «Հիբոկրատի Աշակերտներ» ցանկին մէջ), Հայրապետ Պազըրճեան (Չակկարացի ուսուցիչ, 33 տարու, 31 Օգոստ. 1915ին), Տ. Գասպար Քհ. Աւետիսեան (Մուրատչայցի), Յովս. Վարժապետեան (Մուրատչայցի, ուսուցիչ, 5 Սեպտ. 1915ին)։

415/418. **ՊՐՈՒՍԱ ԿԱԽՈՒՈՂՆԵՐ**. — Բժիշկ մը (տե՛ս զինքը «Հիբոկրատի Աշակերտներ» ցանկին մէջ), Սիմոնիկ Սէֆէրեան (յանձնակատարապահՆովագրիչ, քնիկ, 45 տարու, կախուելու պահուն՝ չուանը հակառակ երկիցս փրթելուն՝ երրորդ անգամ կառափնատ բարձրացուցուած), Միսաք Մէրմէրեան (սուկերիչ, բնիկ) և 2 գիւղացի Հայեր։

419/450. **ԱԹՐԱՆՈՍ (Պրուսայէն 10 ժամ հեռու) ՀՐԱՑԱՆԱԶԱՐԿ ԵՂՈՂՆԵՐ**. — Անդր. Խանճեան, Օննիկ Պալթաեան, Աբր. Նալպանտեան, Յակոբ Դաբուճեան, Գառնիկ Բէքմէզեան եւ եղբայրը՝ Թորոս (ատենապետ Թաղ. խորհուրդի), Ստ. և Լ. Տինկիլեան (բողոքական), Լ. Լուծֆիեան, Մինաս Քէօլէեան, Հրանտ Արապեան, Ազնիլ եւ Օննիկ Ֆիլիպլեան, Գաբրիէլ Մոզիկեան (առեւտրականք), Լաբաճեան հայր եւ որդի, Սինէմ Շամամեան եւ որդին Պետրոս, Մինաս Ֆնտգլեան (Օսմ. Դրամատան մթերանոցապետ), Յր. Ուզունեան (55 տարու, փաստաբան), Միհրան Լուծֆեան (ուսուցիչ), Յր. Եազըճեան, Ստ. Հոսեան, Միք. Խանճեան, Արամ Գամպուրեան, Կրպտ. Էպէեան (գրագիրներ), Գր. Անտոնեան (պաշտօնեայ Հանր. Պարտ. Վարչութեան), Սրգ. Մջիկեան և Բիւզանդ. Մօրուքեան ուսանող), Գառնիկ եւ Կարապետ Բաջաճեան (մնագործ), Մարիմ Գըլըճեան (դարբին, էտուառ Պէյազեան (տե՛ս զինքը 39 Թուահամարով), Յր. Լուծֆեան եւ Արմենակ (տե՛ս զինքը «Հիբոկրատի Աշակերտներ» ցանկին մէջ), Թեւոնեան եւայլն,

Թիւով հարիւր հոգի, որոնցմէ քսանը Պրուսայէն, միւսներն ալ շրջականներէն էին։ Իսկ

451. **ՍՈՒՔԻԱՍ ՏԻՒԿԷՐԵԱՆ**. — Պրուսայի առաջնորդարանի վաղեմի քարտուղար, առաջնորդ Հայր Սուրբին հետ 5 տարուան՝ դատապարտեալ, միասին կը քշուին Տէր Զօր եւ բժաւոր ժանտատենդէ կը մեռնին երկուքն ալ.—[Առաջնորդը տե՛ս «Հայ Եկեղեցականներ» բաժինին մէջ]։

452/459. **ՏԵՐՏԷՐՆԵՐ**. — Ներսէս Տօպրաշեան (Ծերունազարդ քահանայ Իզմիթէն, տարագրութեան ատեն Գօնիա վախճանած), Յովակիմ Քէօմիւր-

ճեան (Իզմիթէն, 45 տարու, երբեմնի երաժիշտ-ուսուցիչ՝ Իզմիթ և Տարտանէլ, հազիւ քանի մը տարի քահանայագործած, տարագրութեան մէջ անհետ), Կարապետ Մխալեան (ծերունագարդ քահանայ Պարտիզակէն՝ զօրաւոր յիշողութեամբ, իր ծննդավայրին ընդարձակ պատմութիւնը գիրի առած, տարագրութեան մէջ վախճ.), Բարթող Մխալեան (Տ. Կարապետի որդին, նոյնպէս), Փիլիպ. Աբրահամեան (Պարտիզակէն, Հալէպի կողմերը ծեծի տակ վախճ.), Մատթիա Կէօնտիւրեան (Պարտիզակէն, նախապէս ուսուցիչ, տարագրութեան մէջ անհետ), Բառնաբաս Բարունեան (Պարտիզակէն, նոյնպէս), Ներսէս Պայեան (Կամարակացի, աշխարհականութեանը — Սերովբէ Պայեան — «Արեւելք»ի մէջ հրատարակած բանասիր. յօդուածներ և ուսուցիչ էտինճիք ու Պանտրոմա՝ ուր մասնաւոր վարժարան մըն ալ հիմնած, Պանտրոմայէն տարագրութեանը մէջ վախճանած):

460. **ՎԵՐ. ՄԱՏԹ. ՀՈՎԻԻՅԱՆ.** — 52 տարու, հովիւ Աւետարանական Հայոց Իզմիթի, Գօնիա-Սուլթանիէ տարագրութեանը մէջ անհետ:

461. **ՀՐԱՆՑ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐԵԱՆ.** — Իզմիթէն, 31 տարու, նկարիչ, խոստմնալից տաղանդ մը:

462/463. **ՈՒՍՈՒՑԻԶՆԵՐ.** — Յակոբ Կարապեան (Ա. Փազարէն, 32 տարու, ուսուցիչ), Մելքոն Յովսէփեան (Պարտիզակէն, յարգուած հին պատուելի մը գուակը, 28 տարու, ուսուցիչ ազգ. վարժարանի, բանաստեղծ և յօդուածագիր, Դաշնակցական):

ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ տեղահանութեան օրերուն՝ օդափոխութեան համար հոն գտնուող երկու յայտնի բնիկներ (Հ. Արսէն Ղազիկեան ներհուն վննետացին եւ Մինաս Ծալեան դաստիարակ-բանասէրը), նաեւ տեղւոյն ազգ. վարժարանի տնօրէն Անդրանիկ Կարապետեան ամերիկահպատակ համալսարանը բարեբախդաբար զիրծմնացին ընդհ. պատուհասէն: — Իսկ տարաբախտ Եր. Թօփուզեան եւ Կ. Փաթուկեան պարտիզակցիներուն կենսագրութիւնն ու եղբրական վախճանը տե՛ս 124⁰ եւ 141⁰ թուահամարներով:

464. **ԶԱՐԵՀ ԳՕԶԵԱՆ.** — Ա. Փազարէն, 45 տարու, նիկ. Հնչակեան, ապա Վերակազմալ, կուսակցական գործերով գտնուած Եգիպտոս, Ամերիկա և Բարիզ: Վերջերը ծննդավայրը հաստատուած՝ կ'ըբաղէր առեւտուրով:

Բ. — Հ Ի Բ Ո Կ Ր Ա Տ Ի Ա Շ Ա Կ Ե Ր Տ Ն Ե Ր

465/567. **ԲԺԻՇԿ.** — Աբիկեան Մաքսուտ, Մարզուանցի, 32 տարու, Սվազ սպաննուած. — Ազատեան, Խարբերդցի, Քոբէ վրայ. — Ազօեան Սարգիս, Ատանացի, 60 տարու, Հալէպ. — Աճէմեան Նշան, Թօգաթցի, Երզնկա. — Այվազեան, Սղերդ սպանն. — Արսլանեան Արտաշ, Խարբերդցի, 28 տարու. — Արսլանեան Լեւոն, Խարբերդցի, 48 տարու, Արտաշէսի եղբայրը. — Բարթողեան Լեւոն Թորգոմ, Սվազցի, Սվազէ դուրս. — Գավաֆեան Վահան ? Իզմիթցի, Երզնկա. — Գարակէօզեան Միքէ, Պօլսեցի, 35 տարու, Վան. — Եարմաեան Մի-

նաս, Թօզաթցի, Երզնկա.— Էլմասեան, Սէվէրէկցի, անդ.— Էմիլեան, Սվազցի, Ջիլէ.— Թաճիրեան Յակոբ, Տիգրանակերտցի, անդ.— Թիւլպէնտճեան Մինաս, Ա. Փազարցի, 45 տարու, Բարիզէն վկայեալ, Պաղտատի բանակը ղրկուած.— Թէրզեան Յովհ., Տիգրանակերտցի 35 տարու, Գոբի վրայ.— Թօփալեան Ոսկան, Խարբերդցի, 42 տարու, Կարին.— Խաչատուրեան Նորայր, Երզնկացի, Թերջան. Իբրանոսեան Գարեգին, Էսկի Տէնէք Մատենցի, Այաշ.— Կիւլէնպէնկեան Գրիգոր, Սամսոնցի, 25 տարու, Հնչ., Տրապիզոն.— Հալաճեան Տիգրան, Կիւրինցի, 34 տարու, Քէրքիւքի մօտ.— Կիւլպէնկեան Գրիգոր, Տիւրիկցի, 28 տարու, Տրապիզոն.— Հալպէեան Լեւոն Լուծֆի, Այնթապցի, 33 տարու, Գօբի վրայ.— Հալվաճեան Յարութիւն, գնդապետ, Տիգրանակերտցի, 50 տարու, Խարբերդ.— Հալրանեան Արմ. Տիւրիկցի, Գերմանիա ուսած, 34 տարու, Դաշնակց., Սվազ.— Հիսարեան Պօղոս, Պօլսեցի, 28 տարու, Մամախաթուրի մօտ.— Ղազարեան Վահան, Մարզուանցի, 40 տարու, «Բժիշկ» հանդէսին երբեմնի խմբագրապետ, Ուրլայի ճամբուն վրայ.— Ղազարոս, Խարբերդցի, 38 տարու, Կարին.— Ճլճըլեան, Մալաթիացի, 45 տարու, անդ.— Մանուէլեան Խաչ., Խարբերդցի, 40 տարու, Մալաթիա.— Մելքիսեդեկեան Ստ., Պրուսացի, 50 տարու, անուանի բժիշկ, Պրուսա կախուած՝ ուրիշ 4երու հետ.— Մօմճեան Սարգիս, Մալաթիա սպանն.— Յակոբ, Սղերդ սպանն.— Նազլեան Թորոս, Կեսարացի, հոն կախուած 31 Յուլիս 1915ին.— Նահիկեան Նշան, Խարբերդցի, 37 տարու, Մէզրէի բանտը հրկիզուած.— Նազլեան Յովհ., Թօզաթցի, 38 տարու, Գոբի վրայ.— Նշանեան Սուրէն, Կեսարացի, 35 տարու, Գաղատիայէն ծանրապէս հիւանդ վիճակի մէջ Կեսարիա տարուելով կախուած 5 Սեպտ. 1915ին.— Շահապղեան Ներսէս, Վանցի, 33 տարու, Մուշ.— Զօպանեան Անիկտոս, Սամաթիացի, 30 տարու, Խարբերդ. Պաղտատարեան Միսաք, Երզնկացի, 45 տարու, անդ.— Պաղտատարեան Պաղտ., Երզնկացի, Կարինէն դուրս.— Պապիկեան Թորոս, Սվազցի, 34 տարու, Տրապիզոնէն դուրս.— Պազլեան Նշան, Տիգրանակերտցի, Խուս.— Սերթլեան Սարգիս, Կարնեցի, ակնաբոյժ, 32 տարու, Երզնկա.— Սէրայտարեան Արմենակ, Սվազցի, 35 տարու, Թօզաթ.— Վարդանեան Պաղտատար, Սվազցի, անդ.— Վէզնէեան Յարութիւն, Խարբերդցի, 40 տարու, Մալաթիա.— Տէր Մանուէլեան Խաչիկ, Խարբերդցի, Մալաթիա.— Տէր Վահրամեան Նշան, Խարբերդցի, 35 տարու, անդ.— Տօնիկեան Յովհ., Ամասիացի, անդ.— Փալապըլըքեան Պօղոս, Պօլսեցի, 30 տարու, Մուշի մօտ.— Փանոսեան Միսաք, Թօզաթցի, 45 տարու, անդ.— Քէշիշեան Հիւ., Քէրքիւքի մօտ սպաննուած։

568/576. ԱՏԱՄՆԱՐՈՅԺ. - Ալթունեան Միհրան, Սվազցի, Սվազէ դուրս.— Ալպէրթեան Մկր., Կարնեցի, Երզնկայէն դուրս սպանն.— Աջապահեան Համբ., Սվազցի, անդ.— Բենիամին, Սամսոնցի, Սարը Գամըշէն դուրս.— Թապիպեան Հայկազուն, Կեսարացի, 48 տարու, Հնչ., Ամասիա.— Եկաւեան Լեւոն, Արաբկիրցի, Երզնկայէն դուրս.— Դօնջէկիւլեան Նշան, Սվազցի, Սվազէ դուրս.— Մանուկ, Բաբերդցի, Կարինէն դուրս.— Մղիկեան Նշան, Երզնկացի, Քէմախ։

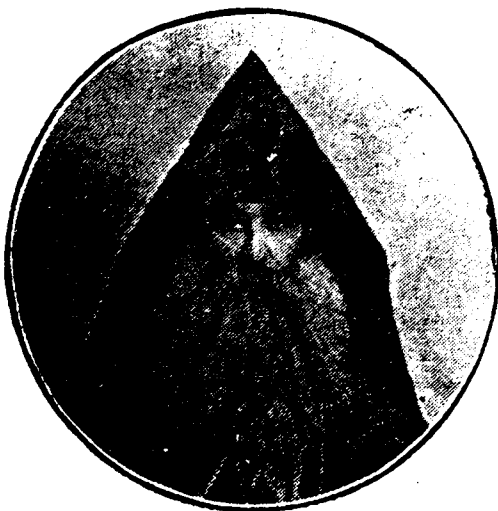
577. ԱՆԱՍՆԱՐՈՅԺ. — Սմբատ, Պօլսեցի, Երզնկա սպաննուած։

578/605. ԳԵՂԱԳՈՐԾ. — Աճէմեան Բարուենակ, Պրուսացի, 40 տարու, Պանտրմա կախուած՝ 29 Օգոստ. 1915ին.— Արմենակ, Պրուսացի, Աթրանօսի մէջ հրացանազարկ.— Բրուտեան, Կարնեցի, Մալաթիոյ մօտ սպանն.— Գուլումճեան Յովհ., Բաբերդցի, Մալաթիոյ վրայ.— Գրաթլեան Սահակ, Սվազցի, Սվազէ դուրս.— Գոյունեան Սիմօն, Խարբերդցի, Գոբի վրայ.— Թաշճեան Եղուարդ, Խարբերդցի, 35 տարու, Խարբերդի բանտը.— Թորգոմեան Խաչատուր, Սվազցի,

անդ. — Լուսթֆեան Յարութիւն, Պրուսացի, 55 տարու, Աթրանոսի մէջ հրացանազարկ՝ 100 Հայերու հետ. — Խաչատուրեան Նորայր, Երզնկացի. — Կիւրճեան Գարեգին, Խարբերդցի, 30 տարու, Մալաթիոյ ճամբուն վրայ. — Կիւրճեան Գէորգ, Խարբերդցի, 55 տարու, Բաբերդ. — Մեսիանեան Եղիազար, Սվազցի, անդ. — Շիտանեան Վահան, Սամոնցի, Սվազ. — Սարայտարեան Խաչիկ, Սվազցի, Թօքաթ. — Սարայտարեան Տիգրան, Սվազցի, 32 տարու, Ջիլէի վրայ. — Սարգիս, Սվազցի, Վէֆայիա. — Սարիկեան Յակոբ, Ուրֆացի, 35 տարու, անդ. — Սեպուհ, Երզնկացի, Քէմախ. — Սրապեան Գասպար, Խարբերդցի, 32 տարու. — Վարդանեան Վահան, Սվազցի, 38 տարու, Սէրայէ դուրս. — Տէրպապեան Բիւզանդ, Սվազցի, Էնտիրէս. — Տէր Ստեփանեան Մկր., Մէզրէցի, 60 տարու, Մալաթիա. — Փանոսեան Լեւոն, Կեսարացի, 45 տարու, Հնչ., Թօմարզա. — Փափանեան Եղիշէ, Կարնեցի, 38 տարու, Մալաթիա. — Փաստըրմաճեան Խաչիկ, Կարնեցի, 38 տարու, Մալաթիա. — Քէնտէրեան Յակոբ, Խարբերդցի, 35 տարու. — Քէշիշեան Խոսրով, Մալաթիացի, 36 տարու, բողոքական, Դաշնակցական, գրագէտ, Մալաթիա:

Գ. — Հ Ա Յ Ե Կ Ե Ղ Ե Յ Ա Կ Ա Ն Ն Ե Ր

606. **ՅԱԿՈՒ ԱՇՈՑ ԵՊՍԸ. (ՓԱՓԱԶԵԱՆ).** — Ծնած է Պօլիս 1847ին և եպիսկոպոս ձեռնադրուած 1898ին, Վարած է քարոզչական և առաջնորդական պաշտօններ՝ մայրաքաղաքս ու գաւառները. — Տառապանքի տակ վախճանած իզմիրի գինւորական բանտը, — Կիլիկիոյ աղէտին մասին մատուցած իր տեղեկագրին մէկ պատճէնին՝ իր թղթերուն մէջէն գտնուած ըլլալուն հետեւանօք:

606

607

607. **ՆԵՐՍԷՍ ԵՊՍԸ. ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ.** — Իր անձնուկերութեամբ և բազմարդիւն ու վշտաշարչար կեանքով Հայ Եկեղեցական Դասուն պատիւ այս սրբազանը ծնած է 16 Մայիս 1868ին Եարփուզ (Ջէյթուն, աշխարհական անուամբ Գէորգ, Աշակերտ Միսի մայրավանքին և Սամաթիոյ Սահակեան վարժարանի, ուրկէ վկայուելէ վերջ՝ Ատանա ուսուցչութեան կոչուած եւ 90ին վրդպտ. ձեռնադրուած Վեհապետեան Մկր. Եպսկ. է. Մինչև 95, առաջն.

փոխանորդ Իսքէնտէրունի: Դէպքին, Չէյթունի ապստամբութիւնը կազմակերպողներէն իբր մին ամբաստանուելով, 96ին կը բանտուի Հալէպ 7 ամիս: Ներման արժանանալով, Իսքէնտէրունէն կ'աքսորուի Շամ: Օրմանեան Ս.ի բարեխօսութեամբ կը բերուի Պօլիս ուր կը մնայ 10 տարի՝ իբր քարոզիչ Սկիւտարի, առանց դերժ մնալու լրտեսներու հետապնդումէն: 1907ին Կիլիկիոյ կոթողիկոսին երաշխաւորութեամբ Սիս կ'ուղարկուի, կոչուելով տեսչ. պաշտօնի: Կիլիկեան ջարդէն ետք՝ 3 1/2 ամիս բանտերու խորը կը տառապի, Հաճընի ինքնապաշտպանութեան պարագլուխն ըլլալուն: 1910 Սեպտ.ին Ատանա փոխադրուած է, 1914ին ալ Նօզդատ՝ առաջնորդական պաշտօնով: Եպիսկ. ձեռնադր. 1911 Մարտին.—Երկերը. Կեանքն առանց հաւասփի և Կարիչ մը ջուր այրած սրտերու. կը թողու նաև անտիպներ: «Սոսկան Վարդապետ» ծածկանունով աշխատակցած է պօլսահայ թերթերու:—Հնչ.:

608. ԽՈՐԷՆ ԵՊՍԿ. ԴԻՄԱՔՍԵԱՆ. — Ծնած է Կիւրին 1864ին: Վարդապետ ձեռնադր. Բէքմէզեան Ս.է 1892ին, Միաբան Կիլիկիոյ՝ որուն այլ և այլ քաղաքներուն մէջ պաշտօններ վարած:—Առաջնորդ Կիւրինի:

609. ՍՄՐԱՏ ԵՊՍԿ. ՍԱԱՏԷԹԵԱՆ. — Ծնած է Ատափազար 1871ին: Արմաշական: Վրդպտ. ձեռնադրուած 1895ին, Գարողիչ Կէյվէի հայաբնակ գիւղերուն, (1896. և Պալաթի ու Կէտիկ Փաշայի եկեղեցիներուն (1897): Շ. Գարահիսարի (1898-1907), յետոյ Կարինի առաջնորդ, մինչեւ 1915: Եպսկ. ձեռնադր. 1910ին: Ն. Լամբրոնացիի վրայ իր մէկ ուսումնասիրութիւնը վարձատրուած է Իգմիրեանցէ 1903ին:

609

610

610. ԽՈՍՐՈՎ ԵՊՍԿ. ՊԷՀՐԻԿԵԱՆ. — Ծնած է 1869ին: Արմաշական: Վրդպտ. ձեռնադր. 1895ին, իբր քարոզիչ և առաջնորդ՝ պաշտօնավարած Պօլիս եւ գաւառները:—Առաջնորդ Կեսարիոյ, մինչեւ 1915:

611. ԵՋՆԻԿ ԵՊՍԿ. ԳԱԼՈԱՔՃԵԱՆ. — Ծնած է Պօլիս 1860ին: Ուսանող Կալաթա Սէրայի Լիսէին և բժշկ. «Միլիթէ» վարժարանի, չին Արմաշական: Վրդպտ. ձեռնադր. 1886ին, և եպսկ. 1912ին: Անդուլ պաշտօնավարած ներքին գաւառները:—Առաջնորդ Բալուի, մինչեւ 1915:

612. **ԳԷՈՐԳ Ծ Վ . ԹՈՒՐԵԱՆ** (Պրջաքճեան՝.—Ծն. Ռոտտոթօ 13 փետր. 1872ին, Նիս. կրթութիւնը հոն ստանալով կ'անցնի Երուսաղէմ և կը բռնորէ Ժառանգաւորաց վարժարանի դասընթացքը, հայրենակցին՝ Սարգիս

611

612

Տ. Սարգիսեանի հետ (այժմ առաջնորդ Պրուսայի), 1893-5ին տնօրէն Զօրլուի ազգ. դպրոցին. յետոյ Եգիպտոս անցնելով գրագրութեամբ կ'զբաղի, մինչեւ Ամերիկա իր մեկնումը 1897ին, և Տօնչէսթր քաղաքին ած.աբանական համալսարանը մտնելով 1906ին վկայականը կ'ստանայ «բռօֆէսօր» պատուանունով ու նոյն համալսարանը դասաւանդութիւններ կ'ընէ: Պօրտ Ընկ.եան կողմէ կ'ուղարկուի Եւրոպայի զանազան քաղաքները, նաև Երուսաղէմ, հնոստեղծական պրպտուսներ կատարելու: Կ'անցնի Եգիպտոս և Կալկաթա՝ տեսչական պաշտօններով: Աշխարհական անունն անփոփոխ պահելով՝ 1911ին վարդապետ կը ձեռնադրուի Իզմիթի առաջնորդէն, և տարի մը ած.աբանութեան ու փիլիսոփայութեան դասեր կուտայ Արմաշի դպրեվանքը. յետոյ Պօլիս գալով առժամեայ քարոզիչ կը կարգուի Կէտիկ Փաշույի և Մագրիքէօյի: 1912ին կ'ընտրուի առաջն. տեղապահ Տրապիզոնի.—Ընդհ. Պատերազմին սկիզբները մայրաքաղաքս գտնուելուն՝ կը փութայ իր վիճակը, երբ 2 օր վերջ Վոսփօրի նեղուցը փակուած էր: Քանի մը ամիս վերջ, հայ տարագրութեան ատեն՝ Պօլիս կը հեռագրէ —«Կարին՝ պատերազմական ատեան կը տանին զիս»: Եւ այնուհետև ո՛չ մէկ լուր իրմէ. . . .

613. **ՎԱՐԳԻԱՆ Ծ Վ. ՅԱԿՈՅԱՆ** — Ծն. Ահարոն գիւղը (Սասուն) 1846ին: Ուսումը Ս. Կարապետի վանքը ստանալով՝ կ'ընդունուի Միաբանութեան շարքին մէջ և կ'ստանայ Ա. սարկաւազի աստիճանը Մամբրէ Եպսկ. Մամիկոնեանէ որ 1880ին վարդապետ կը ձեռնադրէ զինք: 1880-3, կը վարէ վարժարանի տեսչութեան պաշտօնը: 1883ին Կէնճ միւթէսարըֆութեան վերածուելուն՝ կ'ստանձնէ նորակազմ վիճակին առաջն. տեղապահի պաշտօնը: Միացեալ Ընկ.եան դիմուսներ կատարելով՝ կ'աջողի 2 նախակրթարաններ բանալ Կէնճի և Գուլբի մէջ: —1887ին երբ Սլիվանի (Տիգրանակերտ) քրդախօս Հայեր անհովիւ մնալէն և իրաւունքիին կառավարութենէն անտեսուելէն յուսահատ՝ կաթողիկոսութեան կը դիմեն, ինք պատրաստակամութիւն կը յայտնէ հոն երթալու և ուրիշներու չյաջողածը գլուխ հանելու: Վեհապետեան Պատրէ հովիւ կարգուելով՝ կը մեկնի Սլիվան և կարճ միջոցի մէջ մայրենի եկեղեցւոյ գերկը կը դարձնէ իր հօտը. նաև Ծարիիինի մէջ դպրոց մը հիմնելով՝ կը դնէ զայն Միացեալի տրամադրութեան տակ. յետոյ Կէնճ դառնալով՝ կը շարու-

նակէ իր պաշտօնը: — 1893-4, տեղի կ'ունենայ Սասուն-Տալուորիկի 2 կոտորածները շրջաբնակ Աշիրէթներու կողմէ որոնց կը միանան կանոնաւոր զօրքեր: Մուշ կը հասնի Քննիչ Յանձնաժողով մը Ֆրնս., անգլ. և ռուս հիւպատոսներէն բաղկացած՝ Շէֆիզ Պէյի նախագահութեամբ: Վարդան վրդ. հազիւ իր դէմ եղած քղք. ամբաստանութիւններէն ազատած, ամէն վտանգի դիմադրաւելով՝ Սասնոյ խժոժութիւնները պարունակող Ֆրնս. տեղեկագիր մը կը պատրաստէ և Յանձնաժողովին կը հասցնէ, պաշտպանելով անմեղ ժողովուրդին դատը: — Այնուհետեւ իզմիրլեան Պատրիարք Առաջն. Փոխանորդ կ'անուանէ զինք: Համիտեան արհաւիրից այդ շրջանին երբ 1895ի ջարդին հրամանը տրուած էր, Վարդան վրդ. իր հեռատես և խոհեմ ընթացքով կ'աջողի Մուշ և շրջակայքը աղէտէն զերծ պահել: Այսպէս կը հովուէ ու կը պահպանէ իր հօտն ու վանքերու գոյութիւնը՝ մինչեւ 1899, երբ Բաբգէն Ծ. Վ. առաջն. տեղապահ կ'անուանուի Մշոյ, և ինք Ս. Կարապետ կը քաշուի իբր վանահայրական փոխանորդ, այնպիսի ատեն մը երբ ուխտաւորական երթեւեկութիւնք և հասոյթներ դադրած էին, վանքին ու ազարակներուն շէնքերը քայքայուած, տուրքերն ալ դիզուած ըլլալով՝ ինքս հարկահանութեան մը կ'սկսէր: Կոսիլ չգիտեր ան. կ'իջնէ Դաշտի գիւղերը՝ մինչեւ Զուխուր, հանգանակելով 800 ոսկի և վճարելով աղնամի, աշարի և հմլափ տուրքերը: Այս տքնութիւններուն քաղաքական գոյն կը տրուի սակայն, իբր թէ Յեղափոխութեան անուամբ նպաստահուածութիւն մը ըրած ըլլար: Ահագին զրկանքներու կրօնք տալով՝ հազիւ կ'ազատէ օձիքը կեդրոնի կառավարութեան ձեռքէն: Յետոյ կը նուիրուի շինարար գործին, Խրիմեանէն հասած մասնակի նպաստներով նորոգելով Ս. Գերեզմանի գմբէթի վեղարը, մայր-տաճարի որմերը, ուսումնարանը ևն., — նաև կառուցանելով Բոժեղ Զորի եւ ուրիշ տեղերու գոմեր, — իսկ 1913ին՝ վանքին Ս. Գէորգ եկեղեցին որ 1866ի Շարժէն փաստուած էր: Նշանակութեան արժանի իր մէկ գործն ալ վերին Կվարս ըստուած ընդարձակ հողերու դատին փոխանորդութիւնն էր զոր 1881էն սկսեալ վարելով՝ դատը շահեցաւ: — 1904ի Սասնոյ ահաւոր կոտորածին՝ ինք էր որ Մուշ փութաց և արկածեալ ժողովուրդը հովուեց եռանդեամբ, մինչ Ս. Կարապետի վանքը զերծ պահելու համար յեղ. ոտնձգութիւններէ՝ Համիտեան կառավարութիւնը հոն կը զրկէր 200 զօրք, որոնք խելօք կեցան մինչեւ Սահմանադրութեան հռչակումը, շնորհիւ Հայր Սուրբին շրջահայեցութեան: — Դաշնակցական: — Խարախանեան Ս. ի մահէն վերջ, անոր երբ կը յաջորդէր, ծերունագարդ վարդապետը նախկին իր կորովը կորուսած՝ կը հակուռակի ինքնապաշտպանութեան գործին եւ կը յորդորէ ժողովուրդը որ զգոյշ շարժի: — Շատ մը երեւելիներու հետ զինքն ալ բոկոտն դուրս կը հանեն Մուշէն և Ալի Զունան գիւղին մէջ կ'այրեն նաւթով:

614. ՍԱՀԱԿ Ծ. Վ. ՕՏԱՊԱՆԵՆԱՆ. —

Ծն. Սվազ 1875ին: Արմաշական: Վրդպտ. ձեռնագր. 1901ին: Կեդրոնական և «Նոր Դպրոց» դասաւանդած հայկ. մատենագրութիւն ու կրօնք, նաև ստանձնած՝ ծննդավայրին Արամեան վարժարանի տեսչութիւնը: 1905էն ի վեր վարած է տեղապահի և առաջնորդի պաշտօններ Սվազ, Ամասիա, Մարզուան, Սամսոն և Պրուսա (1912-4), որմէ յետոյ անձնուիրաբար գաւառ մեկնած՝ պատրիարքական հրահանգի մը համաձայն: — Պօլսոյ և գաւառի բոլոր աշխատականներուն ու եկեղեցականներուն մէջէն առաջին զոհը Պարտականութեան ճամբուն վրայ ինկած:

615. **ՎԱՂԻՆԱԿ Ծ. ՎՐԳ. ԹՈՐԻԿԵԱՆ.** — Ծնած է 1870ին, Վրդպտ. ձեռնադր. 1901ին: Միաբան Սեբաստիոյ, Ատեն մը վանահայր եղած է Ածպտերի, իսկ վերջերը Շ. Գարահիսարի առաջնորդ՝ մինչեւ 1915:

616 **ՊՍԱԿ Ծ. ՎՐԳ. ՏԷՐ ԽՈՐԷՆԵԱՆ.** Ծնած է 1832ին, Արմաշական: Վրդպտ. ձեռնադր. 1905ին և Դպրեվանքը դասախօսած: Պահ մը Պէօյիւքտէրէի քարողիչ Պօլիս մալէ ետք՝ մեկնած է գաւառ, իբր տեղապահ և առաջնորդ 1907էն 9 Քղիի, եւ 1911էն 15 Խարբերդի: — Երկերը. Սեբեռն եպսկ.պօսմիչ (3 հատոր), Խորձեսն գաւառ (4 հատոր), Գրգըլպաշուրեան ծագումը եւն., բոլորն ալ անտիպ՝ պատմական և ազգագրական ուսումնասիրութիւններ:

617. **ՇԱԽԱՐԾ Ծ. ՎՐԳ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ.** — Ծնած է 1881ին, Արմաշական: Վրդպտ. ձեռնադր. 1905ին: Ատեն մը Փոխ-տեսուչ էր Դպրեվանքին, իսկ վերջերը Եւդոկիոյ առաջնորդ՝ մինչեւ 1915:

618. **ԳՅՂԱՔՎ ՎՐԳ. ԹԷՎԷՔԷԼԵԱՆ.** — Ծնած է Էնտիրէս (Շ. Գարահիսար): Արմաշական: Վրդպտ. ձեռնադր. 1909ին: Ընդհատաբար, յետոյ Պօլիս կրթ. և քարոզչական գրադուներ ունեցած է 2 տարի, մինչեւ առաջնորդ ընտրուելը Քղիի (1912-5): — Հեղինակ նոր կշիռ՝ նոր արժեք գրքային. աշխատակցած «Հայրենիք»ի, «Ազատամարտ»ի և այլ հանդէսներու:

617

618

619

619. **ՄԿՐՏԻՉ ՎՐԳ. ԶԼՂԱՏԵԱՆ.** — Ծնած է 1871ին, Արմաշական: Վրդպտ. ձեռնադր. 1898ին: Առաջն. տեղապահ Պայագիտի, յետոյ Տիգրանակերտի՝ մինչեւ 1915:

620. **ԱՆԱՆԻԱ Ծ. ՎՐԳ. ՀԱԶԱՐԱՊԵՏԵԱՆ.** — Ծն. Տարէնտէ (Սվազ) 1864ին, 1888ին երուսաղէմ անցնելով՝ Ս. Տեղերուն ծուռայած և կառավարիչ կարգուած ժառանգաւորաց վրժրն.ի: Վրդպտ. ձեռնադր. 1892ին՝

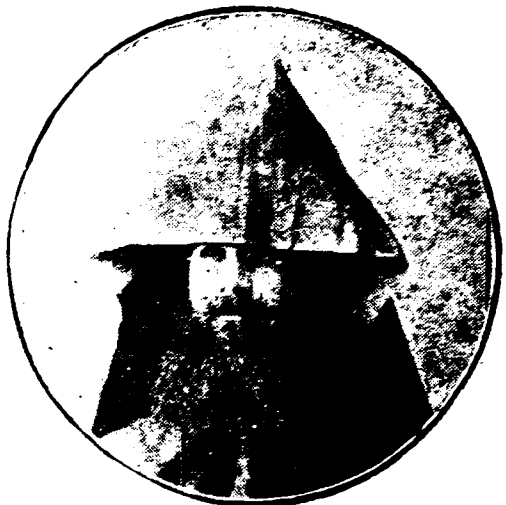
Յարութիւն Պատր. է. Միաբուն Երուսաղէմի, Բանի տարի Ս. Փրկիչ և Ս. Աստուածածին վանքերուն տեսչութիւնը վարելէ վերջ՝ Զարդի վաղորդային անցած է Եդեսիա, իբր տեղապահ, յետոյ առաջնորդ՝ մինչեւ 1907. — Առաջնորդ Բաբերդի՝ մինչեւ 1915.

621. ՊԱՐԳՆԻ Ծ. ՎՐԳ. ԳԱՆԻԷԼԵԱՆ. — Ծն. Հասքէօյ 1881ին. Արմաշական. Վրդպտ. ձեռնադր. 1905ին. Պաշտօնավարած իբր տեղապահ և առաջնորդ՝ Քէօթահա-Աֆ. Գարահասար, Բաբերդ, իսկ 1914ի վերջերը՝ Պրուսա, ողբացեալ Օտապաշեան Վրդ.ի պաշտօնով հոնկէ մեկնումին. — Աշխատակցած է «Լոյս» և «Տաճար» կրօնաթերթերուն:

622. ՍՈՒՐԷՆ Ծ. ՎՐԳ. ԳԱԼԷՄԵԱՆ. — Ծն. Քուշնա (Արաբկիր). Աշակերտ Պրուսայի շերամաբուծական վրժրն.ի. Արմաշական. Վարդապետ ձեռնադր. 1909ին. Գարողիչ Սկիւտարի Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ և կրօնուսոյց Կեդրոնականի (1910). Առաջնորդ Բաղէշի (1911-5):

622

623

623. ԱՐՏԱՒԱԶԻ Ծ. ՎՐԳ. ԳԱԼԷՆՏԻՐԵԱՆ. — Ծն. Եէնիճէ (Պրուսա) 1876ին. Արմաշական. Վրդպտ. ձեռնադր. 1901ին. Առաջն. փոխանորդ Երզնկայի (1902-7), յետոյ տեղապահ Եւզոկիոյ և առաջնորդ Եդեսիոյ՝ մինչեւ 1915. — Երկերը. Միութեանական հարց եւ Շնորհալի, Սասուններ ձայնգր.:

624. ՄԵԼՔԻՍԵՆԵՆ ՎՐԳ. ՀՈՎԻԹԱՆ. -- Առաջնորդ Երզնկայի և Քէմալի:

625. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՎՐԳ. ԵՂԻՍԷԱՆ. — Ծնած է Կիւրին 1864ին. Աշխարհակոնութեանը՝ եղած է ուսուցիչ եւ ազգ. գործիչ, իրեն վիճակելով բանտ-աքսորը: Սահմանադրութեան հռչակումին՝ Պարսկաստանէն եկած է Պոլիս եւ վրդպտ. ձեռնադր. 1910ին. Արմաշական. Դպրեվանքը տարի մը Թրք.ի դաս աւանդելէ և Հասքէօյ քարոզիչ մնալէ վերջ՝ առաջնորդ ընտրուած է ձանկի վիճակին (Սամոն) 1912էն 15:

626. ԳԼՈՐԳ ՎՐԳ. ՆԱԼՊԱՆՏԵԱՆ - Ծնած է 1857ին. Միաբան Աղթամարի. Վրդպտ. ձեռնադր. 1887ին. Ատեն մը վանահայրութեան պաշտօն վարելէ վերջ, առաջն. ընտրուած Սկերդի՝ մինչեւ 1915:

627. **ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՎՐԳ. ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ.** — Ծնած է 1868ին, Միաբան Կտուցի, Վրդպտ. ձեռնադր. 1898ին, Առաջնորդ. Զարսանձագ - Զմշկածագի:

628. **ԿՈՐԻԻՆ. ՎՐԳ. ՍՐԱՊԵԱՆ.** — Ծնած է 1847ին, Միաբան Գլակայ, Վրդ. ձեռնադր. 1902ին, Նախ տեղապահ Սղեբրդի, յետոյ Բասենի՝ մինչեւ 1915:

629. **ԿԱՐԱՊԵՑ ՎՐԳ. ՅԱԿՈՐԵԱՆ.** — Միաբան Երուսաղէմի, 1915 Զնքուչ կը գտնուէր:

630. **ԵՐԵՄԻԱ ՎՐԳ. ԼԻՅՈՐԵԱՆ.** — Ծնած է 1875ին, Միաբան Երուսաղէմի, Վրդպտ. ձեռնադրուած 1902ին, Նիկ. տեսուչ Պէյրութի:

631. **ՍԱՀԱԿ ՎՐԳ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ.** — Միաբան Երուսաղէմի, Տեսուչ Պէյրութի:

632. **ՅՈՎՍԷՓ ՎՐԳ. ՍՈՂՈՄՈՆԵԱՆ.** — Ծնած է 1860ին, Միաբան Երուսաղէմի, Վրդպտ. ձեռնադր. 1886ին:

633. **ՆԵՐՍԷՍ ՎՐԳ. ՄԵՐՏԻՉԵԱՆ.** — Ծնած է 1864ին, Միաբան Եւզոկիոյ Ս. Յովակիմ Աննա վանքին, Վրդպտ. ձեռնադրուած 1895ին, Փոխանորդ Եւզոկիոյ:

634. **ԱՐԳԱՐ ՎՐԳ. ԵՕԹՆԵՂԱՅՐԵԱՆ.** — Առաջնորդական փոխանորդ Խնուսի:

635. **ԲԱՐՍԵՂ Ծ. ՎՐԳ. ՄԱՆԿՐԵԱՆ.** — Ծնած է 1850ին, Միաբան Կիլիկիոյ, Վարդապետ ձեռնադրուած 1885ին:

636. **ՍԱՀԱԿ ՎՐԳ. ԶՈՂԱՅԵԱՆ.** — Միաբան Սիսի:

637. **ՆԵՐՍԷՍ Ծ. Վ. ՏԷՐ ԲԱՐԹՈՂԻՍԷՆՍԵԱՆ.** — Ծնած է 1845ին, Հին Արմաշական, Վարդապետ ձեռնադրուած 1870ին:

638. **ՅՈՎՀ. ՎՐԳ. ՄԱԼԻՍԱՆ.** — Ծնած է 1858ին, Հին Արմաշական, Վարդապետ ձեռնադրուած 1892ին:

639. **ՕՀԱՆ ՎՐԳ.** — Կիւմիւլշխանէի վանքին վանահայր:

640. **ՊԵՏՐՈՍ ՔՀՆՅ. ԳԱՍԵԱՆ.** — Առաջնորդական փոխանորդ Ակնայ, 52 տարու, բեմախօս, ատենօք ուսուցիչ և եռանդուն գործիչ (Իաշնկց.):

641. **ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ ՔՀՆՅ. ՏԷՐ ՄԵՂՔՈՆԵԱՆ.** — Ծնած է Այնթապ 1866ին, Քահանայ ձեռնադրուած Եղեւսիա 1897ին, Առաջնորդական փոխանորդ Այնթապի:

642. **ՎԱՐԳԱՆ ՔՀՆՅ. ԱՍԼԱՆԵԱՆ.** — Ծն. Բինկեան 1863ին, Նիւն. կրթութիւնը հոն ստանալէ վերջ 3 տարի կը հետեւի դեղագործութեան, 1884ին Պօլիս գրատուն մը կը հիմնէ, 1889ին կը շրջագայի Եւրոպա և կ'այցելէ Բարիզի արուեստահանդէսը, Դարձին՝ հիւսուածեղէնի գործարան մը հաստատու:

տելով պատուանշան կ'ստանայ, 1892ին ծննդավայրը կ'երթայ և ուսուցչութեամբ կ'զբաղի՝ մինչեւ իր քահանայ ձեռնադրուիլը (1897), 12 տարի պաշտօնավարելով Զմառա գիւղը (Տիվրիկ), Կը հրաւիրուի Խարբերդ, Ս. Կարապետ Թաղին իբր քարոզիչ քահանայ, միաժամանակ աւանդելով Թլկատինցիի դպրոցին եւ աղջկանց Սմբատեան ձեմարանին մէջ պատմութեան, աշխարհագրութեան և կրօնի դասեր, Հին ու Նոր Ուխտի դասադիրքերէն զատ՝ կը թողու պատմ. անտիպ երկեր: Վաղեմի աշխատակից պօլսահայ Թերթերու՝ կրօնա-քարոյական յօդուածներով: Իբր «յեղափոխական» դէմք, Սարսափի օրերուն՝ Խարբերդի բանտը — Թլկատինցիի սենեկակից — ուր դրած է 2 գործեր, և ուր այլ մտաւորականներու հետ նահատակուած է հուսկ ապա՝ շէնքին հրկիզման պահուն:

643/647. **ՄՈՒՇԻ ՄԻԱՌԱՆՆԵՐ.** Եղիշէ Պալուսի, Կոմիտաս Արծրունի, Եղիշէ Կարապետեան, Ստ. Պաղտասարեան, Կրպ. Լարիեան (Ս. Կարապետի վանքէն՝ բոլորն ալ նահատակ վարդապետներ):

Ո՛րչափ հարուստ էր Հայաստան իր պատմական գեղեցիկ վանքերով ու սրբավայրերով որոնք քարուքանդ են հիմա: Աւելորդ է ըսել թէ ատոնց վանահայրերուն եւ անհամար քահանաներուն — բոլորն ալ նահատակ — անուններն ունենալ եւ անցունել մահագրութեան այս գլխուն մէջ՝ սահմանէն դուրս է ամէն հնարաւորութեան: Երախտապարտ պիտի մնայինք եթէ վերապրող հայրենակիցներ բարի ըլլային ատոնցմէ կարեւոր դէմքերը միայն հաղորդել մնա՞լ իրենց բնակավայրերով, որպէսզի կարող ըլլայինք զետեղել զանոնք ՅՈՒՇԱՐՁԱՆԻ Բ. տպագրութեան մէջ: — (Ամէն տեղեկութիւն, կենսագրական, լուսանկար եւն. կը խնդրուի ուղարկել Օ. Արզուման տպարան, Կ. Պոլիս, Յակոբեան խան, «Թէոդիկ» անունին):

Դ. — ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐ (ՀՌՈՍԷԱԿԱՆ) *

648/656. **ԿԱՐԻՆԻ ՎԱՐԳԱՊՆՏՔ.** — Յովս. Բչուրեան, Յովս. Աբրահամեան, Յովս. Զօհրապեան, Պօղոս Զոտոյեան, Յակոբ Խաչատուրեան (Թուան գիւղ), Ալեքս. Ալբերդեան և Յակոբ Տէր-Ներսէսեան (Հինձ գիւղ), Մարտ. Լազարեան (Ռապատ գիւղ), Ստ. Գրիգորեան (Նոր-շէն գիւղ):

(*) Բաղուած եւ կենսագրութիւնները համառօտուած՝ Վիենն. Միխրտեան Հ. Յովսէփ Տէր-Մարգարեանի յիսկասար մահագրութեան (մեռագիր):

657/679. **ԽՈՏՈՐՋՈՒՐԻ ՎԱՐԳԱՊԵՏՔ.** — Յարութիւն փրագեան, Ստ. Զաքարեան, Յակոբ Քէշիշեան, Յակոբ Մելիքեան, Աթանաս Ղազարոսեան, Յարութիւն Նանդեան, Ստ. Լաչինեան, Յովս. Գարագաշեան, Պօլոս Գարագաշեան, Պետրոս Ապաղեան, Ամբրոս. Բրիստինեան, Յարութիւն Թուրշեան, Պօլոս Գասպարեան, Փրանկ. Նանեան, Ստ. Աբոզեան, Պետր. Ռեհանեան, Իգն. Զէրչեան, Պօղոս (Արդուինէն, Վարդան Վաղարեան. — Կարմիր գիւղէն, Յովհ. Ավտալեան, Կրպ. Վարդապետեան, Յակոբ Յովսէփեան, Յովս. Ներսէսեան:

680. **Հ. ՄԱՏԹԻՆՅՈՍ ՎՐԳ. ՀԱՃԵԱՆ.** — Խոտորջուրէն, Վիենն. Միխիթարեան: Իրն. 1868ին եւ ձեռնագր. 1891ին. — Երկերը. Մասթրոսի Աւեսարանը (1893, ոտանաւոր), Հին աւանդական հիֆեարներ (Խոտորջուրի, 1907), Տաղարան հոգեւոր (1910), Ժողովրդ. ոսանաւորներ իր ծնդավայրին), Առածներ եւ անկեճներ տպ. Թիֆլիզ), Խոտորջուր գաւառաբարբառն ընդ մամլով):

680

688

681/683. **Ա. ԱՃԿԵՐՏԻ ՎԱՐԳԱՊԵՏՔ.** — Յովհ. Հուրիկեան, Իգնատիոս քահանայ, Պետրոս Նուրիճանեան:

684/687. **ԲԱՍՆԵՐԻ ՎԱՐԳԱՊԵՏՔ.** — Պօլոս Թուրշեան, Կրպ. Եկէնեան, Ներսէս Սուքիասեան, Անտոն Քհ. Եկէնեան:

688. **ՅԱԿՈԲ ԵՊԱՆ, ԹՈՓՈՒՋԵԱՆ (ՄՈՒՇ).** — Իրն. Պարտիզակ 1855ին: Նին. կրթութիւնը հոն ստանալով. կ'անցնի Հոտմ՝ Ուրբանեան վարժարան: Ձեռնադրուելէ վերջ՝ հովուական պաշտօններ կը վարէ Պանտրոմա, Կեսարիա եւ Վան: 1911ին Մշոյ Թեմին Եպիսկոպոս ընտրուելով՝ հոն կը մնայ մինչև 1915:

690/691. **ՄՇՈՅ ՎԱՐԳԱՊԵՏՔ.** — Մկրտ. Տէր-Մկրտիչեան, Մետր. Ուղուեան, Պօղոս Գուլումճան:

692/693. **ՍՎԱԶԻ ՎԱՐԳԱՊԵՏՔ.** — Սահակ Մատոյան և Պայեան:

694/695. **ԿԻՐԻՆԻ ՎԱՐԳԱՊԵՏՔ.** — Ղեւոնդ Քեքեւեան և Սահակ Շահլամեան:

696/697. ԹՕԳԱԹԻ ՎԱՐԳԱՊԵՏՔ. — Անտոն Սէրայտրեան եւ Պօղոս Բոլոտեան:

696. ՄԻՔԱՅԷԼ ԵՊՍԿ. ԽԱԶՍՏՈՒՐԵԱՆ. (Մալաթիա). — Ին. Խարբերդ 1846ին: Ուսումը կ'ստանայ հոն և Մալաթիա: Յետոյ Զ'առի վանքը կը դրկուի և ձեռնադրուելով Մալաթիա կ'անցնի: Տարիներ վերջ Պօլիս կը կանչուի և 1899ին կ'ընտրուի Եպսկ. Մալաթիոյ ուր կը մնայ մինչեւ 1915:

697/704 ՄԱՆԱԹԻՈՅ ԵՐԵՎ. ՎԱՐԳԱՊԵՏՔ. — Դեւոնդ Խորխունուհի, Յովհ. Կառլեան, Ստ. Կոստիկեան, Կղերմէս Սինիբեան (Պէ՛հէմի), Միք. Տէր-Աստուածատուրեան և Կրպտ. քահանայ (Ատիամանէն), Իգն. Շահինեան (Կելրիկէն), Մեսր. քահանայ (Հէքիմիանէն):

696

705

705. ՍՏԵՓԱՆ ՎՐԳ. ՍԱՐԵԱՆ (Տրապիզոն). — Վենետկ. Միխիթարեան: Ին. Գաղատիա 1865ին և ձեռնադրուած 1887ին: Հսոմ Աստուածաբանութեան վկայական ստանալով՝ Ս. Դազարու վանքը կը դառնայ և յաջորդաբար կը վարէ ուսո. ցշութեան, «Բագմավէպ»ի իմբագրութեան և տպարանի տեսչութեան պաշտօնները: Այնուհետեւ երկար ատեն կը մնայ իր ծննդավայրը, հոնկէ ալ Տրապիզոն՝ մինչեւ տեղահանութեան տարին, վարժարանի իբր տեսուչ: — Երկերը. Աստուածաբանութիւն Տեսական (1894), Մագնիսական իռն (1901), Էակներու ծագումը (1905):

706. Հ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎՐԳ. ՏԷՐ-ՍԱՀԱԿԵԱՆ (Տրապիզոն). — Վենետ. Միխիթարեան: Ին. Մոշ 1882ին և ձեռնադրուած 1902ին: Վանքին ու Մ. Ռափայէլեանի մէջ ուսուցչական պաշտօն վարելէ ետք՝ Փրիպուրկ կ'անցնի և Համալսարանէն Դպրութեանց պատկառք, կը դառնայ Ս. Դազար, վարելով «Բագմավէպ»ի իմբագրութիւնը (1906-8) և հրատարակելով գողտրիկ քերթուածներ և բանասիրականներ: Ուսուցչական պաշտօնով 1914ին կը մեկնի Տրապիզոն՝ մինչեւ տեղահանութեան տարին, բախտակից ըլլալով իր տարաբախտ կարգակից եղբոր՝ Սարեան Վ.ի. Երկերը. Հայ կայսերի Բիզանդիոնի (2 հատոր, 1907), Համիսի սապալում (1910) Ամայիս Մամիկոնեան ծածկանունով, Շարպոխան ան Օռիան Փրնա. գիրքը:

707. **Հ. ԹՈՎԱՐԱՍ ՎՐԿ՝ ՕՏԱՊԱՆՇԵԱՆ** (Տրապիզոն). — Վենետիկ. Մխիթարեան, Երն. Տրապիզոն 1886ին և ձեռնադրուած 1911ին. Պատճ մը ու-

706

707

սուցչ. պաշտօն վարելէ ետք՝ ծննդավայրը կ'ուղարկուի և բախտակից կ'ըլլայ հոն իր կարգակից եղբ. յոներուն: Սիրածար էր աշխարհագրական ուսմանց:

708 **ԱՆԳՐԷԱՍ ԵՊՈՒՍ. ԶԻՂԼՊՆԱՆ** (Տիարպէքեր). — Երն. Մէրտին 1848ին: Ուսումը հոն եւ Հռոմ ստանալէ յետոյ՝ Տիարպէքեր կ'ուղեւորի, ուրիկ ծննդավայր, եւ հոն քահանայ կը ձեռնադրուի նազարեան Արքեպիսկոպէ՛ սրուն մասէն վերջ Նապի. ընտրուելով կը յաջորդէ անոր 1899ին: Երկար տարիներ վիճակաւոր Տիարպէքերի թեմին:

708

709

709 **ԻԿՆ. ԱՐԲԵՊՍԿ. ՄԱԼՈՅԱՆ** (Մէրտին). — Երն. Մէրտին 1878ին: Նին. կրթութիւնը ստանալէ վերջ կը մեկնի Զմառ, որուն վանքէն ընթացաւորտ՝ քահանայ ձեռնադրուելով ծննդավայր կը դառնայ: Ժամանակ մը հոն պաշտօնավարելէ յետոյ՝ Պօլիս կուգայ եւ կը կարգուի քարտուղար Կաթողիկոսարանի, ապա Նգիպտոս կ'ուղարկուի առաքելութեան: Տարիներ վերջ Պօլիս կը կանչուի, ընտրուելով Արքեպիսկոպոս Մէրտինի ուր կը մնայ մինչեւ տեղահանութեան տարին:

710/714. **ՏՐԱՊԵՉՈՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՔ.** — Պողոս Խանպէկեան, Յովս. Նուրեան, Մկր. Ամպարեան, Յովս. Խաչատուրեան, Մկր. Մեղմուռի:

715/716. **ԱՄԱՍԻՈՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏՔ.** — Գնէլ և Պայթուռի քահանաները:

717/722. **ՄԱՐՉՈՒԱՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՔ** — Յովս. Յողունի, Գարեգին Տօնիկեան, Սողունեան, Սիմոն Պայեան, Գր. Հատիկեան, Հ. Աղաճանեան վրդ. (Յիսուսեան Միաբ.):

723/731 **ԳԱՂԱՏԻՈՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏՔ.** — Գէորգ Էփրեմեան, Յար. Ալակէօզեան Կղեմէս ձիմճիմեան. Գէորգ Վեթանեան, Յովս. Բոլատեան, Յովս. Մաքսուտեան, Յովս. Գազեան, Յովհ. Թօզաթլեան, Յովհ. Զիյտէմեան:

732. **ԱՅՆԹԱՊԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏ.** — Վարդան Պահճէճեան:

733/735. **ԱՏԱՆԱՅԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՔ.** — Յար. Հաջինեան, Անտոն Մարուծեան, Յովհաննէս Գուլուճեան:

736/738. **ՏԻԱՐՊԷՔԻՐԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՔ.** — Յր. Նազաշեան, Պողոս եւ Անտոն Մէրտինցիները:

739. **Հ. ՊՈՂՈՍ ՎՐԴ. ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ Մէրտին.** — Վենետկ. Միխթարեան: Ծն. Մէրտին 1880ին եւ ձեռնադրուած 1906ին: Հռոմ Աստուածաբանութեան վկայական ստացած: Յանցառ ալի աշխատակցած «Բազմավէպի»:

739

740

740. **ՍՏԵՓԱՆ ԵՊՍԿ. ԻՍՐԱՅԷԼԵԱՆ.** (Խարբերդ). — Ծնած է Մուշ 1866ին: Երևան դպրոցը հոն աւարտելով կ'անցնի Հռոմ ուր ուսումը կը լրացնէ եւ քահանայ կը ձեռնադրուի: Յետոյ իբր ժողովրդապետ կ'ուղարկուի Արաբկիր ուր կը մայ երկար ատեն, մինչև իր եպիսկոպոսացումը Խարբերդի Թեմին (1899 1915): Բաջահմուտ լատիններէնի եւ ճարտասան:

741/746. **ՄԷՐՏԻՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՔ.** — Մկր. Գալեօնճեան, Սահակ Թէրզիպաշեան, Սահակ, Արսէն, Վարդան եւ Յովհաննէս:

747/749. ԿԱՐՈՆԵՐԴԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՔ. — Գրեգոր Փիլիպպոսեան, Սարգիս Խաչատուրեան, Ղեկոնդ Վրդ. Մինասեան:

750/761. ԱՆԱՐԱՑ ՅԳՈՒԹԵԱՆ ՄԻԱՐ. ԿՈՒՍԱՆՔ. — Գամելա Փիլիպպոսեան (Մեծաւորուհի), Քոյր Իսկուհի, Ռամելա, Երանուհի (4 ն

ՔՈՅՐ ԿԱՄԵԼԻԱ ՓԻԼԻՊՊՈՍԵԱՆ

ալ Թօգաթէն, Քոյր Շուշան (Մալաթիայէն), Վասիլուհի Մեծաւորուհի), Քոյր Մաքրուհի, Համասփիւռ Յ ն ալ Խարբերդէն), Քոյր Էմիլիա, Մագտաղինէ, Գլեմանթին եւ Ժերմէն (4 ն ալ Տիարպէֆիդէն):

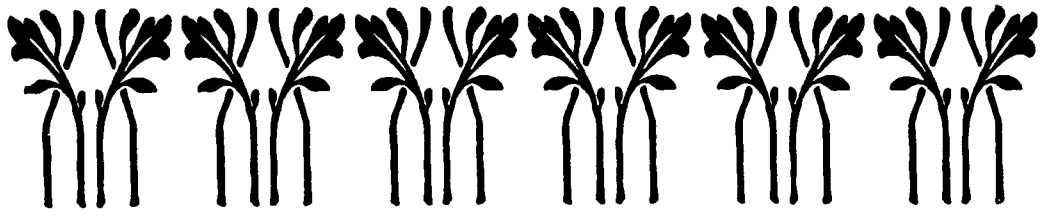
Շնորհակալութիւն գրչի եղբայրներու, — մասնաւորապէս «Ազատամարտ»ի Մերուկին եւ Պրն. Վահէ-Հայկի — որոնք նիւթի ու նօթի հեւիհեւ հաւաքման մեր գործը դիւրացուցին այնքան ազնուօրէն:

Բերա, Մարտ - Ապրիլ 1919

ԹԷՈՒԿ

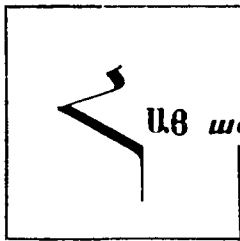
ԳՐԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

ԱՇԽԱՏԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ
ՎՆԵՐԱԳՐՈՂՆԵՐՈՒ

Դ Է Պ Ի Ա Յ Ա Շ

Հ Ի Ն ՈՒ Ն ՈՐ Յ ՈՒ Շ Ե Ր

ԱՅ ազգն իր հայրենի դարաւոր երկրէն վտարելու եւ բնաջինջ ընելու Իթթիհատի եւ գերման դիւային խորհուրդին առաջին երկունքը կրեց պօլսեբնակ Հայութեան մտաւորական դասակարգը :

1915 Ապրիլ 11, 12 եւ 13ի սնմոռանալի օրերը տեղի ունեցած միահաղոյն ձերբակալութիւնք մահասարսուռ արհաւիրք մը սփռեցին գրէթէ բոլոր Հայերու սիրտերուն մէջ : Գերման ծախիկ կայսեր ծախաւեր խորհրդով նիւթուած այս Տարագրութեան ճիւղային ծրագիրը գաղտնիք մը չէր սակայն ամէն անոնց համար որոնք ուշադիր կը հետեւէին օրուան իրադարձութիւններուն : Մինչ ճավիտ Բարիզի մէջ Օսմ. փոխառութիւն մը կնքելու յաջողելով՝ կոչունքէ կոչունք կը հրաւիրուէր, մինչ եւրոպական մեծ տէրութիւնք Հայաստանի բարենորոգմանց խնդիրն իսկապէս լուծուած կը նկատէին հայաբնակ վեց նահանգներուն համար եւրոպացի երկու քննիչներ ընտրելով, անդին Քայզէրը եւ Իթթիհատական կառավարութեան վարիչ պետերը գաղտնաբար կը նիւթէին հրէշային դաւադրութիւն մը՝ ընդդէմ բովանդակ Հայ ազգին որուն միակ յանցանքն ուրիշ բան չէր բայց եթէ երկրին բարեկարգութիւնն ու բարգաւաճումը պահանջել, անզուգականն Նուպար Փաշայի բերնով որ իր բովանդակ ոյժն ու կորովը ի սպաս դրած էր Հայ Ազգին այս արդար դատին իրականացման :

Առաջին անգամ ռուսական թերթերը եղան որ մատնանիշ ըրին այս դիւային ծրագրին իսկական գոյութիւնը : Ի մէջ այլոց Մօսկուա

հրատարակուող ռուս Կօրս Մօսօյ թերթը մատնանիշ ըրած էր Տարագրութեան հրէշային ու թաքուն ծրագրի մը գոյութիւնը : Գերմանիա Անատօլուի հայաբնակ նահանգները գերման գաղթավայրի մը վերածելու իր խորախորհուրդ ծրագիրը յաջողցնելու համար պէտք տեսած էր մէջտեղէն վերցնել այն տարրը որ իր անզուգական կորովով , աննկուն ոգիով եւ անյողդողդ կամքով հզօր մրցակից մը պիտի հանդիսանար իր ոտնձգութիւններուն դէմ : Այդ տարրը Հայն էր , անվեհեր Հայութիւնն էր : Եւ արդարեւ Գերմաններն ի վաղուց հասկցած էին թէ ապագային Հայը միայն պիտի ծառանար իրենց դէմ . Այս յամառ մրցակիցը միանգամ ընդ միշտ մէջտեղէն բառնալու համար յաջողած էին խաբել եւ հմայել տիրող թուրք տարրին անմիտ կառավարութիւնը , եւ ընդհ. տարագրութեան գաղափարը թելադրած էին անոր : Թուրք թերթերէն Իգսամ, իր 1914 Յնվ. 17ի թիւով , միամտաբար կը փորձէր հերքել ռուսական Կօրս Մօսօյ թերթին մատնանշած թագուն ծրագրին գոյութիւնը : Աւա՛ղ որ այն ատեն մեր ազգային իշխանութիւնք Իգսամի միամտութեան չափ անփութութիւն ցոյց տուած էին, երբեք չանդրադառնալով թէ իրօք այդպիսի թաքուն ծրագիր մը գոյութիւն ունէ՞ր թէ ոչ :

Աւասիկ Իգսամի տողերը , զոր համառօտիւ յառաջ կը բերենք , իրապէս ապացուցուած նկատելով թէ հայ տարագրութեան եւ բնաջնջման ծրագիրը Համերոպական Պատերազմէն առաջ իսկ նիւթուած էր Գերմանիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ , քանի որ ան իսկապէս գործադրուեցաւ պատերազմի տեւողութեան միջոցին , նոյն ինքն Գերմաններու առաջնորդութեամբ : Իգսամն է որ կը խօսի . — «Մօսկուայի Կօրս Մօսօյ թերթը մատնանիշ կ'ընէ թուրքեգերման ծրագրի մը գոյութիւնը, որուն նպատակն է հայաբնակ նահանգներէն Հայերը հեռացնել եւ դէպի Միջագետք տարագրել : Ռուս թերթը կը յարէ թէ Գերմանիոյ եւ Թուրքիոյ տնտեսական շահերուն համաւշափաստախան պիտի ըլլայ Հայաստանի մէջ բնակեցնել Իսլամներ , որոնք ի հարկին Կովկասի Իսլամներուն հետ միանալով պիտի կրնան լուրջ ընդդիմութիւն մը ընել սլաւական ոտնձգութիւններուն :» Թուրք թերթը կը յարէ . «Օսմ. Կառավարութիւնը այդ տեսակ բան մը ընելու պէտք չունի , վասն զի հայաբնակ վայրերու մէջ Իսլամներն են որ կը կազմեն մեծամասնութիւնը : Կառավարութիւնը եթէ կարծած ըլլար թէ Հայերը սլաւական հոսանքին պիտի ծառայեն, հիմակ Արեւելեան Անատօլուի մէջտեղ հաշտարար ու բարեկարգիչ քաղաքականութեան մը հետեւելու տեղ՝ անհաշտ ու հակառակ քաղաքականութեան մը կը հետեւէր, մինչդեռ Օսմ. Կառավարութիւնը, Հայերը գոհացնելու համար, թոյլտուութեան վերջին աստիճանին հասած է : Կառավարութեան ընթացքը ժողովուրդին մէջ հայրենակցական սէրը հաստատելու կը միտի եւ ո՛չ թէ իրար ձգելու : Արդէն մենք չենք կարծեր որ Հայերը սլաւական հոսանքին ծառայեն , վասն զի ինչ օգուտ պիտի ունենան . եթէ այդ հոսանքը սկսի , միթէ Հայութիւն կը մնա՞յ :» Իգսամ Գազազ Յարութիւն ամիրայի Թուրքիոյ

մատուցած ծառայութիւնները յիշատակելէ վերջ՝ միամտաբար կը հարցընէ . — Միքե կարելի՞ է հարիւր հազարաւոր Հայերը դեպի Միջագետք ղեկ : Երբ Հայերն իրենք իսկ հստանին , գործադրութիւնն անկարելի է : Ի՞նչ հարկ կայ այսօր անհրամսքանական բաներ իրելու յուր հրահարակել : Նպասակ մը միայն կայ , այն է միշտ դժուարութիւններ յարուցանել Օսմ . Կառավարութեան դիմ» :

Ինչ որ թուրք թերթն անկարելի կը կարծէր , այսօր իրականութիւն է սակայն : Հարիւր հազարաւոր անմեղ Հայերուն արիւնը լսմող էնվէրներու եւ Թալէաթներու նման մարդկային հրէշներու համար միթէ անկարելի բան կա՞ր այս աշխարհիս մէջ :

Կիրակի օր , Ապրիլ 12 , Սկիւտար կ'անցնէի այցելութեան : Սամաթիոյ կայարանը պատահաբար իմացայ թէ Շք. գիշեր կարգ մը Հայեր ձերբակալուած էին Բերայի մէջ : Իսկզբանայնքան մեծ կարեւորութիւն մը չընծայեցի , բայց երբ Սկիւտար հասայ՝ հոն իմացայ թէ գիշերային ձերբակալութիւնները կարծուածէն շատ աւելի մեծ ծաւալ մը ունեցած էին , եւ թէ Սկիւտարի մէջ Հնչակեան Ակումբին անդամներէն ոմանք եւս նոյն գիշերը ձերբակալուած էին առանց ունէ պատճառի : Բնակարանաբար խորին տխրութիւն մը զգացի , չկրնալով մեկնութիւն մը տալ այդ միահաղոյն ձերբակալութեանց շարժառիթին մասին :

Միտքս կ'զբաղեցնէր նաեւ ուրիշ իրողութիւն մը : Քանի մը օր առաջ , պատերազմական պաշտօնատան հայթայթիչներէն մին , Լուծֆի պէյ (ծագումով Ալպանացի) , երբ աշխատած գրասենեակիս մէջ առանձին կը գտնուէինք , խորին վշտով մը ըսաւ . — Այս ձեր Հայերը չե՞ն ամչնար կոր . հարիւր յիսունի հասաւ պաշտօնապէս արծանագրուող հայ խաֆիյներուն թիւը : Զեր գլխուն վրայ դժբախտութիւն մը կը դառնայ կոր , Աստուած պահէ զձեզ : — Ի՞նչ կ'ըսէք , Լուծֆի պէյ , ես չեմ հաւատար ատոր , սխալ ըլլալու է : — Հաւատացէք ի՞նչ որ կ'ըսեմ , ես Հայերը կը սիրեմ եւ կը ցաւիմ ձեր վրայ :

Աւելորդ է ըսել թէ Լուծֆի պէյ նոյն ատենուան ոստիկանութեան պետ Պէտրի պէյի սերտ բարեկամն էր : Եւ խորին տխրութեամբ մը համակուած էի , քանի՛ կ'իմանայի ձերբակալուած Հայերուն անունները , որոնք որոշ դասակարգեր կը կազմէին , անուանի բժիշկներ , խմբագիրներ , գրագէտներ , դպրոցի անօրէններ , երեսփոխաններ եւլն .

Հօրեղբորորդւոյս Թէոդիկի բնտարկութիւնը զոր Սկիւտարի մէջ իմացեր էի , ա՛յ աւելի կը սաստկացնէր տխրութիւնս : Մեր ընթրիքէն վերջ քովանդակ խօսակցութիւնը դարձաւ նախընթաց գիշեր տեղի ունեցած ձերբակալութիւններուն վրայ : Գիշերը կարծես կ'երկարէր եւ չէր լուսնար , մինչ ես քունս կորսնցուցած , անհամբեր լուսնալուսն կ'ըս-

պասէի՝ Պօլիս իջնելու եւ ձերբակալութեանց մասին որոշ եւ ընդարձակ տեղեկութիւններ քաղելու համար :

Բշ. առաւօտ առջի շոգենաւով վար իջայ , եւ ամէն ծանօթ բարեկամներուս , որոնց կը հանդիպէի , ակնարկով հարցումներ կ'ուղղէի : Վերջապէս երբ գրասենեակ հասայ , հոն լիուլի տեղեկութիւն առի թէ ո՛ր դասակարգի անձնաւորութիւնք ձերբակալուած էին , եւ այն ատեն միայն համոզում գոյացուցի թէ քաղաքական նշանակութիւն ունեցող դէպք մըն էր այս եւ թէ հայ մատնիչներու կողմէ նախապէս պատրաստուած ցուցակներու վրայ կատարուած էր : Նախասկիզբն էր այս Հայ տարագրութեան դժոխսային ծրագրին զոր Իթթիհատական Կուսակցութեան դաւաճան պետերը պատրաստած էին Գերմանիոյ դժոխքներ խորհուրդով :

Երեկոյեան մօտ գրասենեակէն դուրս ելած էի նամակատուն երթալու եւ հեռագիր մը յանձնելու համար : Վերադարձիս , գրասենեակին արտաքին դրան առջեւ կանգնած տեսայ անծանօթ մարդ մը , որ իսկոյն հարցուց ինձ .

— Հո՛ս Բիւզանդը ո՞վ է :

— Ո՞ր Բիւզանդը կը փնտռէք , Բիւզանդ անունով շատ մարդ կայ :

— Քանի մը ամիս առաջ Գօճաման - Օղլու խանէն հոս եկած է , ա՛յն Բիւզանդը կ'ուզեմ տեսնել :

— Ես եմ , հրամմեցէ՛ք :

— Ոստիկանութեան Ընդհանուր տնօրէնը զձեզ տեսնել կ'ուզէ , մէկտեղ պիտի երթանք :

Դիւրին է երեւակայել զգացած ներքին յուզումս , բայց իսկոյն ինքզինքս զսպեցի եւ առանց պաղարիւնս կորսնցնելու՝ գրասենեակէն ներս մտայ : Բաղրոնս դուրս ելած էր . իր որդւոյն ըսի թէ ոստիկանութեան կողմէ կանչուած ըլլալով հո՛ն կ'երթամ կոր : Ապա քաղաքային ոստիկանին հետ սանդուխէն վար իջանք եւ երբ Գայսէրի Խանին առջեւ հասանք , տեսայ որ հինգ գաղտնի ոստիկաններ խանը պաշարած էին : Անոնց պետն իսկոյն հրաման ըրաւ որ զիս ալ տանին ընդհ. ապահովութեան պաշտօնարանը , որ կը գտնուէր Հանրային Պարտուց վարչութեան շէնքին դիմացը , եւ որ ապա եղաւ Իթթիհատի Կուսակցութեան արիւնագանգ բոյնը : Հոն մասնաւոր սենեակ մը առաջնորդուեցայ , որուն պատերը զարդարուած էին անթիւ լուսանկարներով : Գրասենեակին պետը հարցուց անունս , մականունս եւ զբաղումս , եւ իր առջեւ հանգչող ընդարձակ ցուցակի մը հետ քաղդատելէ վերջ՝ հրաման ըրաւ որ տանին զիս , բայց ո՞ր , չէի գիտեր : Երբ Այա - Սօֆիայի եւ Սուլթան Ահմէտի հրապարակը տանող ճանքան բռնեցինք , հասկցայ որ Կեդր. Բանտը կը տարուէի : Թէեւ ինձ ընկերացող ոստիկանին քանիցս հարցուցի թէ ո՞ր կ'առաջնորդէր զիս , սակայն չյաջողեցայ պատասխան մը առնել : Հազիւ Մէհտէրհանէի ւրտաքին դուռնէն ներս մտեր էի , բակին մէջ կեցող պատանի մը իր ընկերներուն մօտ վազելով , գոչեց , — Ահա՛ Բիւզանդ Քէչեանն ալ բերին :

Շուրջս նայեցայ տեսնելու համար անուանակից բարեկամս , որուն ձեռքակալութիւնը լսած էի արդէն , բայց ոչ որ անսպ , արդեօր Բիւզանդ Քէչեանին հե՛տ կը շփոթէին զիս , կը հարցնէի իւրովի : Վերջապէս գրասենեակ մը առաջնորդուեցայ , որուն պատերն ալ զարդարուած էին դատապարտուած եւ կասկածելի անձանց նկարներով : Հոն ալ նոյն հարցումներն ու բողոքատու թիւնը լայնածաւալ ցուցակի մը հետ : Յետոյ հրաման եկաւ որ վար տանին զիս : Երբ գրասենեակէն դուրս կ'ելլէի ինձ ընկերացող ոստիկանին հետ , դուռ մը բացուեցաւ եւ սեւազգեստ անձնաւորութիւն մը դուրս ելլելով քսաւ . Այս էֆէնտին ալ վերի էֆէնտինն քով դրէ՛ք :

— Ինչպէ՞ս... հոս գիշերելո՞ւ դատապարտուած եմ . եթէ այդպէս է , հրաման ըրէ՛ք որ ընտանիքիս հետ ազիր մը ուղղեմ եւ բացակայութիւնս իմացնեմ , որովհետեւ տանս մէջ ինձմէ զատ այր մարդ չկայ :

— Եթէ այդպէս է , վա՛ր տարէք , պատասխանեց :

Վերջապէս երբ բանտին դուռնէն ներս մտայ , վանդակորմին առջեւ շարուած տեսայ շատ մը ծանօթ դէմքեր , որոնք նոյն օրն իսկ ձերբակալուած էին : Ադեքս . Փանոսեան հեգնական ժպիտով մը ողջունեց զիս , «Օ՛ , բարով եկաք , հազար բարով» գոչելով : — Ձեզ կարօտնալուս համար եկայ , պատասխանեցի :

Անմիջապէս հեռագիր մը ուղղեցի աներորդույս , որ հեռագրատան դրացի ըլլալով հանդերձ՝ հազիւ յաջորդ օրը ստացեր է զայն : Գիշերն անցուցինք Մէհտէրհանէի ընդարձակ պարտէզին մէջ կառուցուած փայտակերտ շէնքի մը մէջ , որ երբեմն իբրեւ դպրոց կը ծառայէ եղեր դեռատի բանտարկեալներու : Քանի մը գրասեղաններ կային , որոնց վրայ լուսցուցինք գիշերը : Յաջորդ օրը , երկու խումբի բաժնեցին բանտարկեալներս . մէկ մասն ազատ թողուցին , իսկ միւս մասը նոյն շէնքին մէջ արգելափակեցին : Չկրցանք մեկնութիւն մը տալ այդ իրտութեան : Մեր հէք ընկերները գիշեր ցերեկ արգելափակուած կը մընային , մինչդեռ ես ու ընկերներս ազատ համարձակ կը նեմէինք պարտէզին մէջ եւ բացօդեայ ժամանակ կ'անցունէինք : Փանոսեան մէկ օր միայն մնալէ վերջ , ազատ արձակուեցաւ : Ընդամենը 29 հոգի էինք , որոնցմէ 13ը արգելափակուած էին :

Մեր բնակութեան սահմանուած էր բարուկիր եւ յոյժ ընդարձակ սրահ մը , խոնաւ , բորբոսահոտ , պատուհաններու նուազութեան պատճառաւ : Հոն էին նաեւ հինգ վեց թուրք դատապարտեալներ որոնցմէ մէկուն փորձուեցայ հարցնել հետաքրքրաբար . — Ձմեռն ի բուն այս ցուրտ ընդարձակ սրահին մէջ առանձին էիք : — Ո՛չ , մենք հոս 125 հոգի էինք , մեզմէ հարիւր քսան հոգին չէր գրուելով մեկնեցան : Մենք չուզեցինք չէր գրուիլ , որովհետեւ մեր պատիժին կրեք չորրորդ մասը քիչ ատենէն լրանալու մօտ է եւ կայսերական ներման արժանանալու յոյս ունինք :

Եօթն օր մնացինք Մէհտէրհանէի բանտը , անհամբեր սպասելով կա՛մ մեր ազատութեան , կա՛մ տարազրութեան : Բանտին անօրէնը

նախորդ արտոբալներուն ընկերացած էր մինչեւ էնկիւրիւ : Ուրբաթ վերադարձաւ :

Կիրակի գիշեր ճաշելէ վերջ , երբ սրահին մէջ համախմբուած՝ մեր վիճակին վրայ կը խօսակցէինք , ահա սանդուխէն վեր կ'ելլեն երկու պաշտօնեաներ , տնտրակ մը եւ ճրագ մը ձեռքերնին : Անոնցմէ մին ըսաւ .

— Ձեր մէջէն ո՛վ որ վրան դրամ կամ արժէքաւոր իրեր , ոսկի կամ արծաթ ժամացոյց եւ այլ առարկաներ ունի , արձանագրել տալու պարտաւոր է . ունեցածներնիդ ըսէ՛ք որ արձանագրենք :

Իսկզբան չկրցանք ոեւէ մեկնութիւն տալ այս պահանջումին , եւ ենթադրաբար կարծեցինք թէ գողութեան դէպք մը պատահելու պարագային՝ գողն ու գողօնը դիւրաւ գտնելու համար էր իրենց այս դիմումը , մինչդեռ իրողութիւնը տարբեր է եղեր : Կէս գիշերը հազիւ երբ 2 ժամ անցեր էր երբ նոյն անձերը յանկարծ արթնցուցին զմեզ եւ իւրաքանչիւրէս 192 դրշ. եւ 10 փարա պահանջեցին : Ի՞նչ պիտի ըլլար այս 10 փարան , թերեւս կամուրջին դրամն էր , կ'ըսէինք իրարու :

— Ի՞նչ քանի համար է այդ դրամը , հարցուցինք :

— Ձեր ճամբորդութեան ծախքն է . վաղ առաւօտ իսկ կանուխ պիտի մեկնիք դէպի էնկիւրիւ , պատասխանեցին մեզ :

Անոնք որ կրնային վճարել՝ հատուցին , իսկ անոնք որ ամբողջապէս չունէին նոյն գումարը , իրենց ունեցածնին վճարեցին : Այլեւս չկրցանք մեր աչքերը փակել եւ մեր պատրաստութիւնը տեսանք , առաւօտուն մեկնելու կազմ եւ պատրաստ գտնուելու համար :

Հազիւ արշալոյսը ճեղքուած էր , զինուորական կարգով ճամբայ հանուեցանք դէպի կամուրջ : Մեր մէջէն Գարթալցի ծերունի մը , Վրդանէս աղա , որ արիւններթուծենէ կը տառապէր՝ աղաչեց որ կառք մը վարձէ , որովհետեւ քայելու անկարող էր , բայց մեզ ընկերացող անոպայ ոստիկան - զինուորներէն մին չարաչար ապտակեց զայն եւ գետին տապալեց : Այն ատեն միայն վերահասու եղանք որ զազաններու հետ էր մեր գործը : Երբ ձրղալ Օղլուի զառիվայրէն կ'իջնէինք , քանի մը ծանօթ հայ լրագրավաճառներ մեր դէմ ելան , որոնք ժամանակի խմբագրատունը կ'նրթային : Ակնարկներով հասկցուցինք թէ կը մեկնէինք : Վերջապէս հասանք կամուրջ , որ սակայն բաց էր նոյն պահուն : Այդ պատճառաւ նաւակներով տարուեցանք շոգենաւ : Երբ Հայտար - Փաշա հասանք , կայարանին մէջ եւս պահ մը արգելափակուելէ վերջ՝ մասնաւոր վակօնի մը մէջ տեղաւորուեցանք ոստիկան-զինուորներու հսկողութեան տակ : Կառախումբը ճամբայ ելաւ , մինչ մեր սիրտերը կ'արիւննոտէին սաստիկ՝ մեր սիրականներէն այսպէս հեռանալնուս պատճառաւ :

Մութը կոխած էր արդէն , երբ հասանք Էսկի - Շէհիր ուր — կիներու սպասման սրահին մէջ , որ հազիւ 15 քառ. կանգուն տարածութիւն ունէր — 29 հոգի արգելափակուեցանք ամենախիստ հսկողութեան տակ : Յաջորդ առաւօտ մեր ուղեւորութիւնը շարունակեցինք դէպի էնկիւրիւ : Կառախումբը ո՛ր կայարանը որ կը հանդիպէր , հայ հե-

տաքրքիրներու ստուար խումբ մը կ'ողջունէր զմեզ, եւ տեղ տեղ առատածնուն անձնր ուտեստ կը բաշխէին, առանց փոխարէնը պահանջելու: Եղբայրսիրական այդ անմոռանալի ցոյցը կը սրտապնդէր զմեզ: Գշ. իրիկուն հասանք էնկիւրիւ եւ արգելափակուեցանք տեղւոյն ոստիկանական բանախն մէջ: Հոն եւս երկու խումբի բաժնեցին զմեզ եւ զատ զատ արգելափակեցին: Յաջորդ առաւօտ կը բանտին բակն իջանք, տեսանք որ մեծ ցնծութիւն մը կը տիրէր բանտարկեալներուն մէջ: Հետաքրքրութեամբ անոնցմէ մէկուն մօտենալով հարցուցի .

— Ի՛նչ է ձեր այս ցնծութեան պատճառը :

— Մենք չեթե գրուեցանք, վաղ առաւօտ իսկ պիտի մեկնինք :

— Արդեօք կրնամ հասկնալ թէ ի՛նչ յանցանքով դատաւարտուած էք :

— Իբրեւ մարդասպան 15 տարուան բանտարկութեան դատաւարտուած եմ, պատասխանեց մին ցրտօրէն:

Երեւակայեցէ՛ր . երբ այս կարգի եղեռնագործներ չեթե արձանագրուած ըլլալուն համար Կայս. ներման կ'արժանանան, ինչե՛ր չեն ըներ անմեղներու դէմ, կ'ըսէինք իրարու, առանց մտքէ անցունելու թէ այս մարդասպաններէն կազմուած չեթեները նոյն իսկ Հայութիւնը բռնաջինջ ընելու կոչուած էին, ինչպէս իրողութիւնք անհերքելի կերպով ապացուցին ի վերջոյ :

Երկու օր էնկիւրիւի բանտը մնալէ վերջ, ուրբաթ առաւօտուն կանուխ ճամբայ հանուեցանք: Անոնք որ թէ՛ Մէհտէրհանէի եւ թէ՛ էնկիւրիւի բանտին մէջ առանձին արգելափակուած էին, ղէպի Չանդրի զրկուեցան, իսկ անոնք որ Մէհտէրհանէի բանտին մէջ ազատ թողուած էին, կարծես ի վարձատրութիւն՝ զրկուեցան Այաշ ուր բանտարկութիւն միայն կ'սպասէր իրենց, մինչ Չանդրի տարագրուողները քաղաքէն դուրս չելլելու պայմանաւ ազատ թողուած էին :

Բաց դաշտին մէջ հազիւ երկու ժամ յառաջացած էինք, եւ ահա՛ ահեղ փոթորիկ մը ծագեցաւ: Բռնաշունչ քամին մեր կուրծքերը կը ծեծէր եւ տեղատարափ անձրեւը մեր քամակները կը ծաղկէր: Անձածկոյթ սալերու մէջ նստած, ցուրտէն կը սարսռայինք: Այսպէս շարունակեցինք մեր ճամբան մինչեւ լեռան մը ստորոտը, ուրկէ՛ վեր սկսանք մագլցիլ հետիոտն, որովհետեւ ոստիկանները հրաման ըրին որ սալերէն վար իջնենք: Բարեբախտաբար փոթորիկը քիչ մը հանդարտեցաւ եւ հովն ու անձրեւը մեղմացան: Երբ լեռան գագաթը հասանք, մեր առջեւ պարզուեցաւ Այաշ քաղաքը, որ ձորի մը մէջ շինուած կերեւէր: Եէնի Գափուլի վարժարանին տնօրէնն՝ անմոռանալին Մարգարեա ու ես կը լեռը կը մագլցէինք, կարծես լուելայն կը մրցէինք՝ իրարմէ առաջ անցնելու համար: Անիկա մերթ ընդ մերթ կը կատակաբանէր եւ կարեւոր խոստումներ կ'ընէր զիս քաջալերելու համար, եթէ երբեք օր մը Կովկաս երթար: Այլեւս սայլակ չբազմեցանք երկուքս. հետիոտըն իջանք զառիթափէն վար եւ իրիկուան ղէմ հասանք կառավարական պաշտօնատան առջեւ ու լեռան ստորոտը կառուցուած էր:

Պահ մը կանգ առինք, մինչ մեզ ընկերացող ոստիկան - զինուորներէն մին պաշտօնատուն կ'այցելէր: Սյո շէնքին դիմացը, հագիւ 40-50 քայլ դէպի վար, իսլամական գերեզմանատան մը ստորոտը կառուցուած կ'երևէր միայարկ ու փայտակերտ շէնք մը, որուն պատուհաններէն քանի մը գլուխներ դուրս ցցուած էին:

Մեր մէջէն ծայն մը գոչեց յանկարծ .

— Նայեցէ՛ք, նայեցէ՛ք, Չարդարեանին գլուխն է, ահա՛ Խաժակն ալ, եւ դեռ ուրիշներ . . . :

Մեր ակնարկները դէպի հոն սեւեռեցան: Հասկցանք իսկոյն թէ մենք ալ նոյն շէնքին մէջ պիտի հիւրընկալուէինք: Քանի մը վայրկեան վերջ, զինուորական կարգով դէպի յառաջ խաղալու հրամանը ելաւ: Երբ հասանք դրան առջեւ, ցնծագին ողջոյններով ընդունուեցանք մեր բանտակից եղբայներուն կողմէ:

Մեր բնակավայրը 15 կանգուն լայնքով եւ գրէթէ 20 կանգուն երկայնութեամբ միայարկ շէնք մըն էր: Պատուհանները երկաթեայ վանդակներով պատած էին. տեղական իշխանութիւնք — թերեւս բարձրագոյն հրամանով — այդ

Կ Ե Ա Ն Ք Ն

ԱՅԱՏԻ ԲԱՆՏԻՆ ՄԷՋ

երկաթեայ ձողերը բաւական չհամարելով՝ շէնքին շուրջը մէկ կանգուն հեռաւորութեամբ փայտէ վանդակորմ մըն ալ շինած էին, փախուստը դժուարացնելու համար. շուրջը զիշեր ցորեկ կը հսկէին մասնաւոր պահակներ: Երեք կանգուն լայնքով նրբանցքի մը երկու կողմը կային նրկու սրահներ, որոնցմէ մին երկու սենեակներու բաժնուած էր, մին բանտարկեալներուն՝ իսկ միւսը ոստիկան-զինուորներու բնակութեան յատկացուած: Փոքր սրահը հայ-շայֆական կը կոչուէր, վասն զի իրենց բնակութիւնը հոն հաստատած էին անոնք որ նիւթական կարողութեան տէր էին: Իսկ միւս սրահը ժողովրդական կը կոչուէր:

Այսչի մէջ բանտարկուած էին նոյն մտատրական դասակարգին ամէնէն կարկառուն դէմքերը, զոր կառավարութիւնը «քաղաքական յանցապարտ» տիտղոսով որակած էր: Այդ մակդիրը կը կրէին նամակատան եւ հեռագրատան ստացագիրները «Միւնիսթրալիմը սիյասիյէսին . . . ֆիլան էֆհէսի» բացատրութեամբ:

Բանտարկեալներն ընտանեխումբեր կազմած էին, աւելի կամ պակաս թիւով անդամներու մասնակցութեամբ միասին կը ճաշէին՝ ծախուց խնայողութեան համար: Ամէն ընտանեխումբ իրեն յատուկ խոհարարն ունէր եւ միւս անդամները կարգաւ լուացարարի դերը կը կատարէին: Ազատամարտի մարմինն առանձին ընտանեխումբ մը կազմած էր Խաժակի նախագահութեամբ: Ամէնէն բազմանդամ եւ պատկառելի ընտանեխումբն էր այս: Համբարձում Պոյաճեան (Մուրատ) եւ ճանկիւլեան ուրոյն ընտանեխումբ մը կազմած էին որուն կողմէ հիւրա-

սիրուեցանք Պէշիքթաշի Ազգ. վարժարանի տնօրէն Հիւսեան , զրավաճառ Գրլըճեան ու ես , եւ արդէն երեք անբաժան ընկերներ դարձած էինք Մէհտէրհանէի բանտէն իսկ : Եւ սակայն մեր սիրտը խորապէս վիրաւորուելով իմացանք որ յաջորդ օրն իսկ Համբարձում Պոյաճեան Կեսարիա պիտի մեկնէր կառավարութեան որոշմամբ , տեղւոյն պատերազմական ատեանին առջեւ դատուելու համար : Շահրիկեան ուրոյն ընտանեխումբ մը կազմած էր եւ իր տկարութեան պատճառաւ գուրգուրալի եւ որդիական հոգածութիւն մը կը վայելէր իր ընկերներուն՝ Օննիկ Սրապեանի , Բարթող Զօրեանի եւ Ատոմ Շահէնի կողմէ : Իսկ «հայլայֆական սրահ»ին ամէնէն կարկառուն դէմքերն էին Բոստոմ Բոստոմեանց (գորգի հանրածանօթ վաճառական, ռուսահպատակ պատուական ու հայրենասէր Հայր) , Տօթ. Նազգաշեան , ազնուասիրտն Սամուէլօֆ, երեսօտխան-քննադատ Արիստակէս Գասպարեան, զուարճաբան Վրթանէս Մարտիկեան, վաճառական Մենձիկեան, անմոռանալին Տօթ. Տաղաւարեան (որ անձնուիրութեան մարմնացումն էր, իր բժշկական տաղանդն ու մարդասիրական ոգին աննիւազ ի սպաս դնելով բոլոր հիւանդ տարագիրներուն անխտիր) , Կէտիկ Փաշայի ազգ. վարժարանի տնօրէն Ներսէս Զաքարեան (ազնուասիրտ երիտասարդ մը , որ արարողապետի եւ միջնորդի դերը կը կատարէր ընդմէջ կառավարութեան եւ բանտարկեալներու) : Իր հսկայ հասակն ու վառվռուն դէմքը պատկառ կ'ազդէին , երբ երկու ոստիկան-զինւորներ իր ետին ձգած՝ պաշտօնատուն կ'երթար մեր մէկ խնդրանքը Գայմագամ պէյին մատուցանելու եւ գոհացում ստանալու համար : Միհրդատ Հայկազն ներքին կարգապահութեան եւ մաքրութեան հոգածութիւնը ստանձնած էր եւ անթերի կը կատարէր իր պաշտօնը : Առանց կուսակցական խտրութեան , եղբայրսիրական վառ եւ ընդհանուր ոգի մը կը տիրապետէր բանտարկեալներուն մէջ , ինչ որ ամէնէն մխիթարական երեւոյթն էր մեզ ամէնուս համար . թէեւ պէտք է խոստովանիլ թէ քանի մը անուայ անձնասէրներ ալ անպակաս էին :— Թղթատարին մեկման օրը , Սմբատ Բիւրատ, Սերովբէ Նորատունկեան, Համբ. Համբարձումեան եւ ես բարտոյզարի դերը կը կատարէինք , մեր բանտակից եղբայրներուն նամակները , հեռագիրներն ու խնդրագիրները շարադրելով թրքերէն լեզուով , որովհետեւ թղթակցութիւնը լոկ այդ լեզուով արտօնուած էր :

Թղթատարին ժամանած օրը , անհամբեր ոգեւորութիւն մը կը տիրէր : Անոնք որ իրենց սիրականներէն նամակ ընդունած էին , բնական ուրախութիւն մը կ'զգային, իսկ անոնք որ չէին ընդունած՝ պահ մը կը տխրէին, բայց ապա նամակներէն ոմանց ընկերած յուսատու լուրերէն կը մխիթարուէին : Բարեբախտաբար Պօլիս հրատարակուող հայերէն եւ տանկերէն լրագիրներ անվրէպ կը հասնէին մեր ձեռքը : Եւ ահա՛ ընդհանուր հաւաքոյթը տեղի կ'ունենար , եւ խորին լռութեան մէջ՝ քաջավարժ ընթերցող մը կարգաւ կը կարդար օրուան թերթերուն ամէնէն կարեւոր լուրերը . յետոյ կ'սկսէին դատողութիւնք ու

դիտողութիւնք : Երբ թերթերն աւետեցին թէ Իտալիա երրեակ զինակցութենէն բաժնուելով՝ համաձայնութեան կողմը յարած եւ Աւրստրիոյ դէմ պատերազմ հրատարակած էր , անսահման ուրախութիւն մը յառաջ եկաւ , այն համոզմամբ թէ այդ կարեւոր իրողութիւնը պիտի փութացնէր պատերազմին վախճանը , մանաւանդ որ իտալական նաւատորմին մասնակցութիւնը դիւրաւ յաղթանակել պիտի տար Տարտանէլի նեղուցին առջեւ մղուած կռիւին : Շահրիկեան այն աստիճան համոզուած էր անգլ. քաղաքականութեան վերջին յաղթանակին , որ իր անձնական տկարութեան հակառակ՝ ոգի ի բռնին անգլիերէն կը սորվէր — իրեն ուսուցիչ ունենալով Լարենցը — եւ ամէն առաւօտ կը մասնակցէր մարմնամարզի փորձերուն զոր Շ. Քրիսեան սիրայօժար կատարել կուտար փափաքողներուն : Մարմնամարզի այս փորձերը պահակ պաշտօնեաներուն կողմէ մեկնուեցան իբրեւ զինուորական մարզանքներ եւ արծազանգ գոսան մինչեւ կառավարութեան մօտ . թիւրիմացութիւնը դիւրաւ փարատեցաւ սակայն : Գետնայարկ ու խոնաւ (մանաւանդ երբ օդը անձրեւոտ ըլլար) շէնքի մը մէջ գիշեր ցորեկ փակուած երիտասարդութիւնը , — թո՛ղ ծերութիւնը , — մարզանքի պէտք ունէր քիչ շատ կազդուրուելու համար , քանի որ դուրս ելլելու , արեւի Լրես տեսնելու եւ մաքուր օդ ծծելու աստուածային պարգեւն իսկ կը զլացուէր իրեն : Ն. Զաքարեանի միջոցաւ քանիցս դիմում կատարուեցաւ Գայմազամին մօտ , որպէս զի օրը գոնէ մէկ ժամ արտօնէ բանտարկեալներուս՝ դուրս ելլել եւ արեւի լոգանք մը ընել զինուորական հսկողութեան տակ : Վերջապէս առնուեցաւ այդ ցնծաւիթ այլ վաղանցիկ արտօնութիւնը որ մէկ օրուան տեւողութիւնն ունեցաւ , ափսո՛ս , գիտէ՞ք ինչո՛ւ համար : Երբ բանտարկեալք իրենք զիրենք արեւին կենսատու ճառագայթներուն տակ զգացին , կարծես ամէն պատշաճութիւն մոռցան եւ անառակ տղու խաղերով սկսան զուարճանալ , մինչ «Պէյ»ը հեռուէն կը դիտէ եղեր ամէն ինչ : Նոր բայց անօգուտ դիմումներ . օրերը կ'անցնէին եւ մաքուր օդ ծծելու շնորհը կը զլացուէր մեզ : Շաբաթներ անցնելէ վերջ միայն՝ բացառիկ արտօնութիւն շնորհուեցաւ որ տասնական հոգի կարգու եւ կէս ժամ կարենանք շէնքին առջեւ ման գալ : Իսկոյն ցուցակներ պատրաստուեցան այբուբենական կարգաւ , դուրս ելլելու իրաւունք ունեցողներուն անուններով , եւ դրան քով պատերուն վրայ փակցուեցան կարգապահութեան համար :

Տեղւոյն ջուրը կաւային էր եւ նստողական կեանք վարողներու համար յոյժ վնասակար , քանի որ մարսողութիւնը կը դժուարացնէր : Ամէն առաւօտ կանուխ օրուան ջուրի պէտքը

ԿՍՄԱԻՈՐ ԶՐԿԻՐՆԵՐԸ

հոգալու համար , կամաւոր ջրկիրներու խումբ մը ձևօրէ ձևօք կը խլէր հողէ սաւիորները :

Ամէնէն տարիքոտներն իսկ դրան վանդակորմին առջեւ սաւիոր ի ձեռին՝ կ'սպասէին ջուրի երթալու հրամանին: Բուն նպատակը ջուր բերելէ աւելի՝ արեւջրուիլն էր: Աղբիւրը կը գտնուէր պաշտօնատան դէմ՝ բլուրին ստորոտը: Հազիւ մէկ երկու սաւիոր լեցուած, ահա յանկարծ ջուրը կը կտրէր եւ հարկ կ'ըլլար քառորդ ժամ, կէս ժամ սպասել ջուրին վերսկսելուն: Ու ատիկա բախտաւորութիւն մըն էր անո՛նց համար որոնց կարգն էր օրուան ջրկիրութիւնը: Որովհետեւ աղբիւրին հանդէպ, մարգագետնին վրայ եւ արեւին կազդուրիչ ճառագայթներուն տակ, ժամանակ անցընելու առիթը կ'ընծայէր անոնց:

Մաքրութեան համար տարուած հոգածու եւ մանրախոյզ խնամքներու հակառակ, ոջիլներու արշաւախումբ մը գրոհ տուաւ յանկարծ մեր սրահներէն ներս, եւ այդ՝ երկու պատճառով. ա) Կառավարութեան խնդրանք մատուցինք, որպէս զի քանի մը կապերտ հայթայթէ՝ տախտակամածները ծածկելու համար, քանի որ շատեր տախտակներու վրայ գիշերելու ստիպուած էին: Մզկիթէ մը քանի մը կապերտներ բերուեցան, որոնք ոջիլներու ճշմարիտ բոյներ են ելեր: Կապերտները նոյն օրն իսկ ետ դրկուեցան խորին շնորհակալութեամբ: բ.) Բանտարկեալներէ ոմանք անկողիններ վարձած էին, որոնք նոյնպէս կեղտոտ ու ոջլոտ էին: Հարկ եղաւ ամէն օր արեւին հանել զանոնք եւ այսպէս ճողոպրիլ անպիտան այդ անասնիկներուն համաճարակէն:

Լուացուելու շնորհն իսկ երկար ատեն զլացուեցաւ մեզ: Բազմադիմի աղերսանքներէ վերջն էր որ հինգական հոգիի բաղնիք երթալու արտօնութիւնը շնորհուեցաւ: Օրը հազիւ 15-20 հոգի կրնային վայելել այդ շնորհը: Կարգի սպասելու էր: Բայց ի՞նչ բաղնիք, աղտոտութեան կեղորոնավայր մը: Աւազանները ո՛չ տաք ջուրի, ոչ ալ պաղի ծորակ ունէին: Ծորակը գոյութիւն չունէր Այաշի համար: Բոյորակ վայտ մը կը կատարէր անոր դերը: Պաղ ջուրը դոյլով միայն կը հայթայթուէր. ջուրին չափազանց տաքութիւնը մեղմելու համար՝ դուրսէն պաղ ջուր բերելու ստիպողութիւնն անհրաժեշտ էր:

Բաղաքը թէև օժտուած էր հռովմէական ժամանակէն մնացած հինասուրց ջերմուկով մը. բայց մեզմէ հազիւ տասը հոգի առիթ ունեցան մօտէն տեսնելու եւ վայելելու զայն, վասն զի այդ արտօնութիւնն ալ շուտով զլացուեցաւ: Օր նոր, հրաման նոր, այս չէ՞ միթէ մեր երկրին մէջ տիրող փոփոխական ոգին:

Ժամանակը սպանելու համար, շատեր ընթերցանութեամբ կ'զբաղէին, մինչ ուրիշներ զանազան զբօսախաղերով կը զուարճանային, որոնց մէջ կարեւոր տեղ մը կը զբաւէին աղիւսախաղն ու ճատրակը: Պարսկահայ երիտասարդ մը հացի միջուկով աղիւսախաղի քարեր, համրիչներ եւ ճատրակի քարեր կը շինէր մեծ ճարտարութեամբ: Աղիւսախաղի ամէնէն ճարտար վարպետներն էին Հայկ Թիրևաքեան եւ Սմբատ Բիւրատ որոնք իրարու հետ կը մրցէին, յաճախ հետաքրքիրներով շրջապատուած: Բանագող Լուութիւնեան ամէն օր Կիկոյի գեղազիր իր օրացոյցը կը ցուցադրէր զանազան սրամիտ ակնարկու-

թիւններով: Համբարձումեան կը գեղազրէր այդ օրացոյցները: Իսկ նուագահանդէսը կարևոր տեղ մը կը զբաւէր մեր զիշերային ժամանցին մէջ: Գլխաւորաբար Նորատունկեան եւ ժիրայր բարեացակամ յօժարութեամբ կ'երգէին զանազան ազգային երգեր, ունկնդիրներուն մէջ մեծ ոգեւորութիւն յառաջ բերելով: Ենովք Շահէն մենախօսութիւններ կ'արտասանէր, գլխաւորաբար Սիամանթոյի հատընտիր բանաստեղծութիւններէն: Մարտիկեան նամանաձայնութեան իր բնածին տաղանդով ատենաբանութիւններ կ'արտասանէր, մերթ Խաժակի, մերթ Շահրիկեանի եւ մերթ Ակնունիի ձայնը ձեւացնելով, այնպէս մը որ կարծես թէ ատենաբանողներն անո՞նք ըլլային. եւ այսպէս քրքիջներ ու կեցցէներ կը կորզէր ունկնդիրներէն: Ժիրայր իր թաւ ձայնով Կռունկ Հայաստանին կը մեներգէր, իսկ Նորատունկեան երգահանդէսը կը փակէր Հոյ Նագանչոյը երգելով, որուն կը ձայնակցէին զրէթէ բոլոր ունկնդիրները, մեծ խանդավառութեամբ. յետոյ խորին լուծիւն մը կը տիրէր, երբ ընկողմանելու վերջին ժամը կը հնչէր:

Մերթ ընդ մերթ խորհրդակցական գաղտնի ժողովներ տեղի կ'ունենային «Հայլայժական սրահ»ին մէջ. կա՛մ Խաժակի եւ կա՛մ Ակնունիի նախագահութեան տակ: Այդ ժողովներուն մէջ որոշուեցաւ — եւ իրաւամբ — զգուշանալ մեր ընտանեկան նամակներուն մէջ որ եւ է ակնարկութիւն ընելէ քաղաքական կուսակցութեանց դէմ: Անգամ մը, տրուած որոշման համաձայն, հեւազրով դիմում եղաւ Ներքին Գործոց նախարարութեան՝ կա՛մ դատական ատեանի մը յանձնել զմեզ եւ կա՛մ ազատ արձակել, քանի որ որոշ ամբաստանութեան մը ներքեւ չէինք գտնուեր, այլ պարզապէս արգելափակուած էինք արտաքին ամէն յարաբերութենէ զրկուած, միայն թէ մեր ընտանիքներուն հետ կրնայինք թղթակցել թուրքերէն, զրաքննութեան բովէն անցնելու պայմանաւ. ազատ էինք նաեւ օրուան թերթերը ստանալ եւ օրուան չէլագրերուն իրաւունք ունենալ:

Եւ սակայն մեր դիմումներուն ոեւէ գոհացում չէր տրուեր: Օր մը միայն Դաշնակցական Կուսակցութեան պետերէն ոմանք — ինչպէս Տօթթ. Փաշաեան եւ է. Ակնունի — մեր վրայ հսկող ոստիկանական Քօմիսէրին կողմէ խորհրդածութեան հրաւիրուեցան: Երթեւեկութիւն մը տեղի ունեցաւ եւ կուսակցութեան գլխաւոր անդամներէն խորհրդակցական գաղտնի ժողով մը զումարուեցաւ: Հակառակ շարժած բուռն հետաքրքրութեան, գաղտնի պահուեցաւ այս խորհրդակցութեանց եւ երթեւեկներուն շարժառիթը, բայց ի վերջոյ անգաղտնապահ շրթունքներ փարտացին թէ Իթթիհատական Կուսակցութեան կողմէ մասնաւոր պատգամաւոր մը զրկուած եւ Դաշնակցական պետերուն առաջարկած էր Իթթիհատին հետ միանալ Ռուսիոյ դէմ, ապագային համար մեծամեծ եւ հրապուրիչ խոստումներով. մինչ Դաշ-

նակցութիւնը — յետ խորհրդածութեան — պարզապէս պատասխանած էր . «Նախ կ'արձակէք զմեզ այս արգելափակումէն եւ ապա կը խորհինք ձեր առաջարկին վրայ» : Թէ ո՞ր աստիճանն ստոյգ է եղած այդպիսի առաջարկ մը եւ տրուած մերժողական պատասխանը , չենք կրնար երաշխաւորել այդ կէտը , քանի որ մենք ներկայ չէինք ժողովին : Սաչափ միայն կ'ըսէինք թէ իրականութիւն մը ըլլալու էր , որ զաղտնի պահուեցաւ , բայց ատիկա բերնէ բերան արծազանգ գտաւ : Ինչ որ ալ ըլլայ իրականութիւնը , սա ստոյգ է թէ Իթթիհատին եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան միջեւ բանակցութիւն մը տեղի ունեցաւ որուն զաղտնիքն , աւա՛ղ , Կուսակցութեան պետերուն քովը միայն մնաց :

Մինչ հայ ազգն ամենուրեք ընդհանուր տարագրութեան առթած արհաւիրքին մատնուած՝ Ազգ. Սահմանադրութեան տարեդարձն իսկ միտքէ չէր անցուներ, անդին՝ Այաշի բանազգ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՍԱՐԵԴԱՐՁԸ տին մէջ արգելափակուած Հայ մտաւորականութիւնը երբեք չվարանեցաւ ազգային ներքին ինքնավարութեան տարեդարձը տօնել մեծ հանդիսաւորութեամբ , կարծես այն նախազգացութեամբ թէ ազգ. ազատագրութեան նախախայրիք տարեդարձն էր որ կը տօնէր : Խաժակ նախագահեց եւ պարագային յարմար պերճ բանախօսութեամբ մը բացաւ հանդէսը , ստեղծեց փափաքողներուն խօսք տալով : Շահրիկեան իր ընդոժին քննադատական ոգիով , լայնօրէն բանախօսեց եւ սա եզրակացութեան յանգեցաւ թէ Ազգ. Սահմանադրութիւնն իրմէ սպասուած օգուտները չէր ընձեռած , մանաւանդ զաւառաբնակ Հայութեան : Իրմէ վերջ խօսք առաւ Հրանդ եւ դարձդարձիկ խօսքերով արտասանեց թէ Ազգ. Սահմանադրութիւնը ո՛րչափ ալ իրմէ սպասուած օգտակարութիւնը չէր ընձեռած , գէթ ներքին ինքնավարութեան զաղափարը զարգացուցած էր հայ ազգին մէջ եւ թէ օրէնք մը իրական եւ ճշմարիտ գործադրութեան մէջ է , որ օգտակար կրնայ ըլլալ : Այս երկուքէն վերջ ո՛չ ոք խօսք առաւ : Այն ատեն Այաշի նոր սխալները սկսան երգել , մեծ խանդավառութիւն առաջ բերելով : Դերասան Ենաւր Շահէն մենախօսութիւններ եւ Սիւսանի թոյլէն քերթուածներ արտասանեց երգերու ընդմիջումով : Հանդէսը վերջացած էր Հոյ Կազակովի միանուագ երգովը . Իրք արահին դուռը յանկարծ բացուեցաւ եւ Բոստամ Բոստամեանց (արուս թեւերը մտած էին Սամուէլօֆի եւ Վ. Մարտիկեան) ներս մտաւ երկնադպրոգ եւ կոկորդալիր ձայնով մը զօչելով . — «Կեցցէ՛ Հայաստան , կեցցէ՛ Հայութիւն . . . » : Մափեր որօտընդօտ ու խանդաշին՝ պատասխանը եղան Բոստամեանցի սրտագեղ աղաղակին : . . . Ո՛վ հայրենասէր եւ ազատախոհ ոգի , ո՞ր ես , ե՛լ եւ ողջունէ՛ քու պաշտօն՝ Հայաստանդ , որուն սիրովն անբան կը խանավառուէիր եւ որուն ազատագրութիւնը ողջունելու ախիւտօվ կը հրա-

հրէիւր մեր սիրտերը : Կը հաւատամ թէ երբ մարդակերպ ճիւղ-ներ քու բեղմնաւոր եւ խոստամնայից կեանքդ կը զբաւէին անմամն եւ անմահ ընկերներուդ հետ, քու վերջին շունչդ, քու հուսկ յետին ծայնդ դարձեալ կը գոչէր. «Կեցցէ՛ ազատն Հայաստան, կեցցէ՛ Հայութիւն» :

Հայ մտաւորականութիւնը երկրին Վեհապետին հանդէպ իր քաղաքավարական պարտականութեան մէջ չթերացաւ, թէեւ այդ Վեհապետը երկրին մէջ անցած դարձած իրականութիւններով չնկատարարուէր: Տարեդարձին զիշէրը կառավարական պաշտօնատունն ու մինարէնները լուրջաբարդուեցան: Առաջատուն, արարողապետներու Զարարեան յատկապէս պաշտօնատուն երթալով ի դիմաց բանտարկեալներու շնորհատրած էր Սուլթանին տարեդարձը: Գիշերը նուագահանդէս մը կազմակերպեցինք եւ թուրքերէն ու հայերէն երգերով մասնակցեցանք տօնին: Մեր վրայ հսկող ոստիկան զինուորները մեծ ուրախութիւն զգացին իրենց Վեհապետին ի պատիւ տարբուած այս հանդէսին համար, որուն արձագանգը հասաւ մինչեւ Գայմազամ պէյին սկանչը: Աս, ի նշան իր զգացած գոհունակութեան, յաջորդ օրն իսկ արաօնեց որ բոլոր բանտարկեալներս, ման գանք հանդիպակաց մարզազետնին վրայ: Այս անգամ բանտին շուրջը կազմուած հսկողութեան գօտին աւելի ընդարձակուած եւ աւելի մեծ տարածութիւն մը ընդգրկած էր: Պայծառ արեւուն տակ պտոյտ մը կատարեցինք հողկարար գուարթութեամբ, որովհետեւ մինչեւ այդ օր քաղաքը լսկ հեռուէն դիտելու դատապարտուած էինք: Մէկ ժամ այսպէս ազատ ու բացօթեաց ժամանակ անցունելէ վերջ՝ ուրախ վերադարձանք մեր արգելարանը, ոստիկաններ մեզ աւետած ըլլալուն թէ ըիջ օրէն ամէնքս ալ տեղերնիս պիտի մեկնէինք:

Եւ արդարեւ մէկ բանի օր վերջ, մեր բանտակից բնակիչներէն մեց հոգի — Թաժակ, Անտունի, Ռուբին Զարդարեան, Սարգիս Մինասեան, Տաղաւարեան եւ Ճանկիւղեան — կառավարութեան հրամանով մեկնեցան բանտէն, ըստ ոմանց էնկիւրիւ եւ ըստ այլոց՝ դէպի Պօլիս: Այնպէս կ'ըսուէր թէ էնկիւրիւ մէջ Պատերազմական Ատեան մը կազմուած էր, որուն առջեւ պիտի դատուէին բոլորն ալ երկու օր վերջը: Սիւսանթօ եւս հսկողութեան ներքեւ անոնց ետեւէն ղրկուեցաւ: Այսպէս քանի մը օրեր անցան անստղութեան մէջ եւ մենք զանազան ենթադրութիւններու մէջ կը տարուբերէինք: Շաբաթ մը անցնելուն, Տօքթ. Փաշայեանի հասցէին հասաւ հետեւեալ հեռագիրը, Պօզանթիէն քաշուած՝ Զարդարեան ստորագրութեամբ. — «Դրամնիս սպառեցաւ, Տիգրանակերտի Առաջնորդարանին միջոցաւ դրամ ղրկեցէ՛ք մեզ»: Ասիկա պարզապէս հասկցնել կ'ուզէր թէ իրենք հող ղրկուած էին եւ թէ անկէ ալ Տիգրանակերտ պիտի ղրկուէին: Արդէն լսեր էինք որ վեհանձն Զօհ-

րապ եւ արիասիրտ Վարդգէս Պօլսէն տարագրուած եւ Տիարպէքիւր վրկուած էին: Այս լուրը խորին տխրութեան մէջ ընկղմեց մեր սիրտերը, մանաւանդ որ զաւառաբնակ Հայերու տարագրութեան լուրն ալ անուղղակի կերպով հասած էր մեր ականջին: Նոյիկ Տէր-Ստեփանեան Չանղըրիէն կը գրէր Այաշ իր ազգականին՝ Օննիկ Սրապեանի որ հօրմէն հեռագիր մը ստացած էր ծանուցանող թէ իր ընտանիքին հետ ողջամբ Ակն հասեր էր: Այս լուրը կը բաւէր ցոյց տալու որ արեւելեան վեց նահանգներու հայ ժողովուրդը դէպի Միջագետք տարագրելու ծրագիրն արդէն իսկ գործադրութեան դրուած էր: Ամէն օր սրտատրոփ կ'սպասէինք նոր լուրերու: Եւ ահա՛ Չանղըրիէն Այաշ հասաւ «Ազատամարտ»ի Հրաչը: Սա աննման ազնուութեամբ մը պնդած էր թէ Հայկ Թիրեաքեան անունով փնտռուած անձը ի՛նք է եւ Չանղըրի գտնուող Հայկ Թիրեաքեանը տարբեր անձնաւորութիւն մըն է: Եւ արդարեւ այս վերջինն ազատ արձակուեցաւ եւ Պօլիս վերադարձաւ: Նոյնպէս մեր մէջէն ուրիշ քանի մը անձեր (Տօքթ. Ալլահվէրտի, Տօքթ. Նազգաշեան, Մարգպետ եւ Քրիս) Պօլսէն եկած հրամաններու վրայ արձակուած էին: Հէք Մարգպետի համար վերջէն լսեցինք թէ Պօլիս բերուելէ ետք՝ կրկին տարագրուած էր: Այսպէս օրերը կը սահէին եւ մենք վաղուան անստուգութեան մէջ կ'սպասէինք մեզ վերապահուած ճակատագրին իրականացման:

Ազատ արձակուելէս 3 օր առաջ կրկնուեր էր այն տարօրինակ երազը, — գոր ձերբակալումէս երեք օր առաջ տեսեր էի, — բայց այս անգամ սա տարբերութեամբ որ դէպի արեւմուտք կը ճամբորդէի: Ընդոստ արթնցած, անկողինի ընկերս՝ Հիւսեանն ալ արթնցուցած էի, «Գրաւ կը դնեմ որ երեք օրէն ազատ պիտի սրձակուինք» ըսելով իրեն: Միեւնոյն օրը (Յունիս 12) Սարգիս Աճէմեան պաշտօնատուն կանչուեցաւ: Դարձին՝ իրեն ընկերացող ոստիկանը ձեռքը թուղթ մը՝ ծայնեց մեզ.

ԻՆՁՊԷՍ ԱՁԱՏ
ԱՐՁԱԿՈՒԵՅԱՅ

« — Աչքերնիդ լո՛յս, ձեր մէջէն 5 հոգի իրենց ընտանիքներուն բով պիտի վերադառնան. տարուսը միւսներուն. պիտի կարդամ, մտիկ ըրէ՛ք. — Տիգրան Աճէմեան, Գրիգոր Սիւրմէեան, Մկրտիչ Կարապետեան (Կաթոլիկ), Յարութիւն Ասատուրեան (մաթպաաճը), Բիւզանդ Պօզաճեան»:

Ա՛լ կրնաք երեւակայել մեր եւ մեր ընկերներուն զգացած ուրախութիւնը: Սրտապնդեցինք զիրենք եւ խոստացանք հարկ եղած դիմումներն ընել Պատրիարքին մօտ, որպէս զի իր ազդեցութիւնն ի գործ դնէ՛ ընդհ. բանտարկեալներուն ազատութիւնը ձեռք բերելու համար: Խնդրեցի Քօմիսէրէն որ նոյն գիշերը ներսը մնանք, այն դիտաւորութեամբ որ թէ՛ ընդհ. խորհրդակցութիւն մը կատարենք եւ թէ՛ զուարթ զիշեր մը անցունենք, թէեւ մեր խնդրանքը մերժումով ընդունուե-

ցաւ միայն :

Կատարեալ սրտաբեկութեամբ եւ ականայ բաժնուեցանք մեր եղբայրներէն: Իսկոյն որոշեցինք նոյն զիշերն իսկ ճամբայ ելլել եւ յաջողեցանք ստանալ մեր ճամբորդութեան: Վիսիգան: Գայմագամը մեր անուանները կարգաւ կարդաց հեռագրի մը մէջէն եւ ապա մէկիկ մէկիկ բաղդատեց ընդարձակ ցուցակի մը հետ որուն վրայ արձանագրուած էին բոլոր բանտարկեալներուն անուանները: Երբ կարգն իմինիս եկաւ, յարեց .

— Միկուրթաճի Բիւզանդ. այս անձը դուն ըլլալու չես, դուն թիւնսար եագրճար ես, մինչդեռ հեռագրին մէջ յիշուած Բիւզանդը սիկուրթաճի է :

Առանց պաղարիւնս կորսնցնելու, իսկոյն պատասխանեցի.

— Պէյիմ, թէ եւ վաճառականի գրագիր եմ, բայց բաթրոնս զլիսաւորաբար ապահովագրական գործերով կ'զբաղի եւ այդ պատճառաւ է որ սիկուրթաճի Բիւզանդ ըսուած է հեռագրին մէջ:

Պահ մը խորհելէ վերջ, — «Եթէ այդպէս է, լաւ» ըսաւ եւ սկսաւ զրել վիսիգաս, մինչ ընկերներս ապշուածեամբ երեսս կը նայէին: Պէտք է ըսել որ կառավարական պաշտօնեայք ամբողջովին մեկնած էին եւ Գայմագամն ալ բնակարանը դարձած էր: Բայց բազում աղաչանքով հաճեցուցինք զինքը մինչեւ պաշտօնատունը գալու եւ մեր թուղթերը շնորհելու, որովհետեւ զիշերանց հետիոտն ճամբորդելու ստիպուած էինք: Արդարեւ պաշտօնատունէն դուրս ելլելուս, մեր նախորդ որոշումին մէջ ամրապնդուեցանք: Կառք մը վարձելով ճամբայ ելանք: Լիալուսինն արդէն կը ճառագայթէր երկնականարին վրայ: Երբ կառավարական պաշտօնատան առջևի գառիվերէն կը բարձրանայինք, հեռուն, մութին մէջ երկու մարդկային շուքեր նշմարեցինք եւ պահ մը կասկածեցանք թէ Չեթե են անոնք: Խորհուրդ ըրինք ցրուած քալել: Երբ մօտեցանք, զարմանքով տեսանք որ մեր վրայ հսկող ոստիկան զինուորներէն երկուքն էին, անոնք որ շատ անգամ կ'ըսէին մեզի. — «Մենք զիտներ թէ դուք ինչո՞ւ համար հոս բերուած էք. դուք ի՞նչ ապրին ամէնչէն պատուաւ որ եւ չարող դասակարգը կը կազմէք. անիծեալ ըլլան անոնք որ գծե՞զ ալ կը չարչարեն, զմե՞զ ալ»: Ողջերթ մաղթելու եկած էին: Անոնցմէ մին տյն թխամորթ զինուորն էր որ շատ անգամ օգտակար եղած էր մեզի, երբ պահակութեան կարգն իրեն վիճակէր: Օր մը երբ աչքերս լիալուսնի պաղպաղուն սկաւառակին սեւեռած՝ պիշ պիշ կը դիտէի, հարցուցած էր ինձ.

— Ի՞նչ կ'որոնես երկինքին վրայ:

— Նախ Արդարութեան պատկերը կը կարծեմ ցոլացած տեսնել անոր մէջ, յետոյ կ'երեւակայեմ թէ անոր վրայ հեռանկարուած են անմեղ ու սիրասուն զաւակներուս լուսաշող դէմքերը:

— Իրաւունք ունիս, պատասխանեց, ես ալ ձեզի պէս զրկուած եմ ընտանիքէս եւ որդեակներէս: Արդարութիւնն ո՛ւր, մենք ո՛ւր . . . մեր քով Արդարութիւն մի՛ փնտռեր:

Մենէ երկու հոգի իրենց ճամբորդութեան ծախքը հայթայթելու համար Սինճանքէօյէն էնկիւրիւ երթալու ստիպուած էին, մինչ մենք երբքս Սինճանքէօյէ (վերջնիթեր կայարան էնկիւրիւի) ուղղակի Պօլիս պիտի դառնայինք: Երբ յայտնեցինք թէ մեր ընկերներէն երկուքը դրամի չգոյութեան պատճառաւ էնկիւրիւ երթալու ստիպուած էին, թխամորթն իսկոյն քսակը հանեց եւ ըսաւ .

— Որչափ դրամի որ պէտք ունիք՝ պատրաստ եմ տալու, Պօլիս հասնելէ վերջ կը դրկէք: Ես ձեր պատուաւորութեան վրայ կատարեալ վստահութիւն ունիմ:

Այդ առաջարկին վրայ ապշեցանք մնացինք եւ ա՛յն ատեն հաւատացինք թէ այդ մարդուն երակներուն մէջ գէշ արիւնը չէր որ շրջան կ'ընէր: Շնորհակալութեամբ մերժեցինք իր առաջարկը . ողջերթի մաղթանքներ փոխանակելէ վերջ բաժնուեցանք եւ սկսանք բլուրն ի վեր մագլցիլ, յետին ակնարկ մը նետելով այն տխուր շէնքին վրայ, որուն մէջ երկու ամիս արգելափակ ապրած էինք մեր բանտակից ու սիրական եղբայրներուն հետ, եւ ճամբան՝ մեր սրտին խորերէն բաղձալով որ անոնք ալ ի մօտոյ մեզի պէս վերստանային իրենց ա՛յնքան տենչալի ազատութիւնը: Կարծես թէ ակամայ կը հեռանայինք, չէ՞ մի որ ամէնուս բունն ու ջերմագին իղձն էր խմբովին վերադառնալ մեր ընտանեկան օթեփանները: Գրէթէ ամէն օր գա՛յս կը հոլովէինք:

Սակայն ախտո՛ս, երկինք չսեց մեր ծայնը . եւ այսօր դառնագին եւ անմոռուց վիշտով մըն է որ յաւէտ կ'ողբանք կորուստն այն վեհ հերոսներուն որոնք Հայութեան մէկ լուսափողփող համաստեղութիւնը կը կազմէին:

Ո՛ւր էք, ո՛վ ազնիւ հոգիներ, ո՞ր ճիւղային ձեռքերը ձեր ա՛յնքան բեղմնաւոր կեանքը զրաւեցին եւ զմեզ ու ամբողջ Հայութիւնը զրկեցին՝ զձեզ մեր մէջ ողջունելու անսահման ուրախութենէն՝ այս փառայեղ օրերուն երբ ձեր պաշտած ու սիրած Հայաստանն այսօր կը վերականգնի Ազատութեան խորանին վրայ, ա՛յն Հայաստանը որուն համար միշտ պատրաստ էիք ձեր կեանքը նուիրելու:

Ո՞ւր էք Խաժակներ, Մուրատներ, Ակնունիներ, Շահրիկեաններ, Զարդարեաններ, Սամուէլօֆներ, Նորատունկեաններ, Սիամանթօներ, Մինասեաններ, Տաղաւարեաններ, Զաքարեաններ, Հիւսեաններ, եւ լէ՛ք եւ ողջունեցէ՛ք Հայութեան լուսապայծառ արեւը որ ահա՛ իր կենսառոյգ ճառագայթները կ'արձակէ ամէնուս սիրտերուն մէջ:

Ո՛վ հայրենանուէր Հայորդիներ որ ո՛չ եւս էք, բայց որ ձեր կենդանութեան երբեք չմոռցաք Հայութիւնն ու անոր պաշտելի Հայրենիքը, ո՛վ դուք որ ձեր անձը գոհաբերեցիք Ազատութեան քաղինին վրայ, հաւատացէ՛ք որ Հայեր՝ եւ Հայաստան աշխարհ՝ պիտի չմոռնան զձեզ ու իրենց նոր Պանդէոնին մէջ պիտի յաւերժագրեն ձեր սլանծալի անունները: Մենք ամէնքս կը հաւատանք թէ Անձանօթին ծամբուն վրայ՝ երբ հրոսախումբերու անողոր հարուածներուն տակ ձեր հոգիները կ'ա-

ւանդէիք հունդագին , վերջին ծայներնիդ , հուսկ յետին շունչերնիդ դա՛րձեալ կ'արձագանգէր . «Կեցցէ՛ Ազատութիւն , Կեցցէ՛ Հայաստան» : Վկայ այն լեռներն ու ձորերը , որոնք ականատես եղան այն քստմնելի Տուամին որուն զոհ գացիր ա՛յնքան անողոր կերպով . վկայ այն ժայռերն ու սարաւանդները որոնք իբրև բնական ծայնագիր՝ ընդունագրած են ձեր ողբագին եւ ահասարսուռ ճիչերը , կըր նզովք կը կարդայիք Հայութիւնն անճիտելու դիւային խորհուրդը յղացող մարդակերպ գազաններուն : Եթէ ձեր ընտանիքները , ձեր սիրասուն զաւակները զոր ամէն օր կը հոլովէիք՝ զրկուեցան ձեր թանկագին կենակցութենէն , իրաւո՛ւնք ունին ճակատարաց պանծալու թէ Հայութիւնը ձեզ եւ ձեր նման անմահ նահատակներո՛ւն կը պարտի այսօր իր քաղաքական ազատութիւնը :

Ձեր հոգիները թո՛ղ խայտան այսուհետեւ այն երանաւէտ օթեփանին մէջ ուր կը հանգչիք լուսապսակ-գլուխներով , դիտելով անդրըզիրմի բարձունքներէն հրճուանքը վերածնեալ Հայութեան , եւ ունկընդրելով պատգահիկ դաշներգը վերականգուն Հայրենիքին . . . :

ԲԻԻՉԱՆԴ ՊՕԶԱՃՆԱՆ

ՉԱՆՂԸՐԸԷՆ ՎԵՐՅԻՇՈՒՄՆԵՐ

ԱՅՍՕՐ, երբ հրաւէրը կ'ըլլայ ինծի, որ պատկերը տամ Չանղըրը իմ ընկերներուս կեանքին, անոնց նահատակութեան անթաղ Պանթէոնն է որ աչքիս առջեւ կուգայ, եւ դառնօրէն կը զգամ, թէ մ'ը հոգիներուն շիրմացումին կը սպասէ ան՝ իր վերեւ, վաղուան փառքի ճամբուն մէջ: Հաւաքական փառքին տանող ամէն ճամբայ, իշ նահատակները ունեցած է, եւ այսօր ամէնքս ալ կ'ընդունինք թէ զոհուածներուն հոգիները, մեզ վրկութեան ճամբուն վրայ տանող կ:սմուրջը եղան պորփիւրէ:

Սիրելի բացականերու վրայ խօսիլը, դարպաս մըն է անոնց յիշատակին: Իսկ ինծի համար, Չանղըրը վրայ խօսիլը, որ ա՛լ յաւիտենական բացական է, ապրիլ է այն սարսափը որ ամէնունս եղաւ. անոնք՝ սարսափէն յետոյ, գացին կորուստի ճամբան, ու ինծի, թերեւս նախասահմանութեամբ մը, տրուեցաւ վերապրիլ, եւ խղճմտանքիս մէջ սգալ անոնց կորուստը:

Հիմա, բովանդակ աղէտէն յետոյ, ամէն անգամ որ մտքի եւ սրտի կորուստներուս հաշուեկշիռը կ'ուզեմ հանել, մեծ նաւաբեկութենէն սակաւաթիւ ազատուածներէն մէկուն հոգեբանութեամբ կը խորհիմ թէ վերապրիլը միշտ երջանկութիւն մը չէ ենթակային համար, քանի որ կը կարծուի թէ կորսուողը կրնար, տարբեր կարգադրութեամբ մը կամ դարձուածքով մը, ազատիլ վերահաս վտանգէն: Մարդս, թերեւս նախասահմանուածին որսը, շատ անգամ կ'ուզէ անգիտանալ այդ բանը եւ ատկից էր որ յառաջ կուգայ հակամարտութիւնը իր ջանքերուն եւ տեղի ունեցող դէպքերուն միջեւ:

Խղճմտանքիս վրայ, մտածումներու այսօրինակ բեռով մըն է որ հիմա միտքս կը բերեմ Չանղըրը մեր կեանքը:

Շատերով գացինք այնտեղ, ճամբան՝ Այաշին մեր ծանրածանր հարկը տալէ յետոյ: Բախտին հաւասար զաւակներն էինք դարձած ամէնքս ալ, թէեւ ամէն ոք, իր օրինաւոր ջանքերով կ'ուզէր առանձին շնորհներու ընկերանալ բախտէն: Մէկէ աւելի անգամներով, մեր ընկերներէն երեսունի չափ, (մեր ընդհանուր թիւը հարիւր յիսունի մօտ եղած էր Չանղըրը մէջ) արտօնուեցան Պոլիս վերադառնալ:

Աստուծոյ շնորհով, Հայկական Խնդրի ընդհանուր կացութիւնը այնքան վատթարացած էր արդէն, որ մեր սնուցած վախերէն զերծ մնալնիս լիապէս բաւական կը համարէինք, ինքզինքնիս բախտէն նպաստաւորուած նկատելու համար. եւ որքան ալ յանդուզն բացատրութիւն մը պիտի ըլլար ըսելը «չէինք յուսար», բայց ես մեր հոգեբանութիւնը ներկայացուցած պիտի ըլլամ երբ յայտնեմ թէ ատեն մը եկաւ ուր ա՛լ չէինք յուսար Պոլիս վերադառնալ :

Ուրեմն ի՞նչ եղան մօտ այն հարիւր քսան հոգիները, որոնք մեր խումբէն Պոլիս չվերադարձան : Աստուծոյ հազիւ տասն եւ հինգ հոգիի չափ վերստարած են այսօր : Ուրեմն բախտը ուզեց որ մնացած շուրջ հարիւրը Եդեռնին յանձնուին :

Բախտը քմահաճ նկատուած է ընդհանրապէս : Մարդիկ այնպէս կարծած են թէ ան իրենց նկատմամբ միշտ դիմագծութիւն կը փոխէ : Ես մօտէն վերահասու եղայ անոր հաստատակամութեան, անոր հետեւողականութեան :

Մենէ, երկու անգամով, երկու կարաւաններ բաժնեցին. առաջինը յիսուն երկու հոգի եւ երկրորդը քսանեւէորս : Երկու կարաւաններն ալ Տէր-Չօրի համար ճամբայ հանուեցան : Այն ատեն, դեռ ընտանի չէինք այս անունին : Առաջին կարաւանէն, եղած դիմումներու հետեւանքով վար դրուելով, բողոքական գրածախ Պարոնեան միայն Պոլիս վերադարձած է : Միւս բոլոր ընկերները, մէջն ըլլալով նաեւ խոստմնալից, համակրելին Արմէն Տորեան, գացած են Ալպիստանի ճամբաներուն դժխեմ զոհերը ըլլալ : Երկրորդ կարաւանէն վերապրած է միայն Արամ Անտոնեան, որուն՝ Չանդրըրէն Էնկիւրի գացած պահուն, արկածով ոտքը կոտրելով, վերջին քաղաքին մէջ հիւանդանոց մը նետուած է, որովհետեւ անկարելի էր զինքը քայեցնել, եւ միւս ընկերները, հետիոտն տարած են քաղաքէն ևրեք ժամ հեռու, Էլմա Տաղի ստորոտը, եւ առանց բացառութեան ամէնքն ալ խողխողած են :

Ամէն անգամ, երբ կը խորհիմ թէ ի՛նչպէս կազմուած են այս երկու կարաւաններու ցանկերը, բնագրական մղումով մը բախտին կը վերագրեմ այդ բանը :

Առաջին կարաւանին մաս կազմողները գլխաւորաբար, մեր մկանաւոր բախտակիցներն էին. բայց աստուծոյ զատ, իրենց հետ առնուեցան նաեւ ուրիշներ : Կեդրոնէն՝ շատ քիչերու մասին ցուցմունքներէ զատ, մնացեալներուն ցանկը Չանդրըրի մէջ կը պատրաստուէր : Յանցապարտութեան կամ անմեղութեան մասին ամենքս ալ իրարու հաւասար էինք : Ուրեմն ի՞նչ բան կար որ կ'առաջնորդէր Չանդրըրի վատշուէրները, իրենց ցանկերը պատրաստելու ատեննին : Արմէն Տորեան մաս կազմեց առաջին կարաւանին, որովհետեւ, իբր ֆրանսական զուարթախոհութիւնը իւրացուցած մէկը, շէնշող էր եւ երգի մը մուրտութիւն թրթռումները միշտ շրթունքին վրայ : Ես հրաւիրուեցայ մաս կազմել նոյն այս առաջին կարաւանին, որովհետեւ մեր մկանաւոր ընկերներէն մէկուն հետ, աւագանի անուան նոյնութիւն

մը ունէի : Այսօր , այդ կարաւանէն ետ մնալս , բախտով միայն կրնամ բացատրել :

Երկրորդ կարաւանը կազմուեցաւ անոնցմէ որոնք , կամ որ եւ է պարկեշտ աշխատանք կը կատարէին քաղաքին մէջ , իրենց կեանքը շահելու համար , եւ կամ թէ , չգիտցուիր ի՛նչպէս , ուշադրութիւնը գրաւած էին ցանկը պատրաստողներուն : Այս կարաւաններու կազմութեան գլխաւոր շարժիչ ոյժը եղած է նոյն տեղի Իթիֆիատի պատասխանատու քարտուղարը Սղուզ , որուն վրայ կը ծանրանայ գլխաւորաբար , մեր հարիւրէ աւելի կորսուած ընկերներուն արեան պարտքը :

Այն երեք զոհերը , որոնց հետ անձնական շատ մը յիշատակներով կապուած եմ , եւ որոնց եղբրական վախճանը միշտ սրտիս մէջ կ'արիւնի , եղած են Դանիէլ Վարուժան , Տիրան Քէլէկեան եւ Ռ. Սեւակ :

1915ի Յունիսի վերջերը , առաջին կարաւանին մեկնելէն եւ տանն եւինը հոգիներու ալ Պոլիս վերադարձը արտօնուելէ յետոյ , մէկուկէս ամիսի չափ , միասին ապրեցայ Սեւակին հետ : Ես ուրիշ վեց հոգիներու հետ միասին կ'ապրէի : Բոլոր ընկերներս ալ , առանց բացառութեան , մաս կը կազմէին Պոլիս վերադառնալու արտօնուածներուն , Սեւակ ալ , այդ օրերուն նոր հասած էր Չանկըրը , ուրեմն անմիջապէս որոշեցինք մեր կենակցութիւնը :

Պոլսէն ծանօթ էր ինձի իր դիւրահաղորդ եւ զուարթ հոգին : Տօնական զուարթախոհութեամբը լեցուցած էր տուններնիս : Այդ ատեններուն , (յուլիսի սկիզբները) տակաւին չէէնք զխտեր առաջին կարաւանին վիճակուած բախտը , եւ անտեղեակ էինք տակաւին Թուրքին եղեռնի կամքին :

Իսլամին ծոմապահութիւնը սկսած էր արդէն , եւ ծայր տուած եղեռնի ապերասանութիւնը : Զարդերու չարաշուք զրոյցներ սկսած էին մեր ականջը հասնիլ : Այդ միջոցներուն էր , օր մը մեծ իրարանցումի մէջ տեսայ զինքը : Այն տեսակ խօսք մը տարածուած էր արտօնականներուս մէջ , թէ մահմետականութիւն ընդունողը ազատ պիտի արձակուէր : Այդ ատենները , առաջին կարաւանը մեկնած էր արդէն եւ եօթանասուն հոգիի չափ մնացած էինք : Ամբողջ երկու օր , խնդր աշխատեցաւ , համոզելու համար տկար հոգիները , որ մահը մահմետականացումէն աւելի աղէկ է , եւ զատ զատ երդում ընել տուաւ ամէն անոնց , որոնց հոգիի ուժին վրայ կասկած ունէր , թէ հաւատարիմ պիտի մնան իրենց լոյս-հաւատքին :

Երբ մեր կարաւանը Չանկըրը հասաւ , մեր մէջը ութը բժիշկներ կային , իսկ Չանկըրըի մէջ բժիշկ չկար բնաւ : Մեր բժիշկ ընկերները իրենց արուեստը , տեղւոյն բնակիչներուն բարւոյն ի գործ դրին : Պոլիս մեկնումներէ յետոյ , երեք բժիշկներ մնացած էին : Այդ երեքէն ամէնէն աւելի փնտռուածն էր Սեւակ : Քաղաքին մէջ կանոնաւորապէս բժըշկութեամբ կը զբաղէր : Տօքթ. Տինանեան , Պոլիս վերադառնալուն ա-

ուիթով, Սեւակին յանձնած էր վիրադարմանութիւնը (pansement) թուրք աղջկան մը, որուն վրայ ինքը վիրաբուժական գործողութիւն մը կատարած էր: Այդ աղջկան հայրն էր Չէթէճի Արապանը Իսմայիլայս մարդը ակուայ ունէր Տօթթ. Տինանեանին, որուն չէր կրցած իր ուզած գինովը կատարել տալ վիրաբուժական գործողութիւնը: Եւ Տօթթ. Տինանեան, Պոլիս վերադարձի արտօնութիւնը գալուն, ամէն նախազգուշութիւն ի գործ դրած էր, վերոյիշեալին իր մեկնումի օրն ու ժամը չգիտցնելու համար:

Տօթթ. Տինանեանի մեկնումէն յետոյ, Սեւակ կանոնաւոր կերպով կը շարունակէր իր բժշկական այցելութիւնները այդ աղջկան:

Օր մը, կէս օրէն բաւական վերջը, տակաւին ճաշի չէր եկած: Ճիշտ կէս օրին ճաշի համար տունը կը գտնուէինք իրարու չսպասելու համար: Տրուած ըլլալով իր ճշդապահութիւնը, արտասուլոր բան մըն էր եղածը: Ես, գրեթէ մտահոգ իրեն կը սպասէի, ճաշասեղանին գլուխը: Վերջապէս եկաւ. բոլորովին անսուլոր կերպով իրեն համար, անխօս էր. տքնութենէ դեռ նոր դուրս եկողի մը յոգնածութիւնը ունէր դէմքին արտայայտութիւնը: Յայտնապէս չարչարուած էր: Սեղանի վրայ բան մը չխօսեցաւ. երրորդ մը կար մեզի սեղանակից: Երրորդին մեկնելէն յետոյ, երբ առանձին մնացինք, խոստովանելու պէտքէն ճնշուած մէկու մը երկչոտութեամբ սկսաւ պատմել ինծի թէ ինչպէս դարմանուող թուրք աղջկան հօրը կողմէ տուն կանչուելով երկու ժամ վար դրուած էր: Ապիրատը նկարագրած էր թէ ինչպէս հայկական ջարդերը մուսուլմանները կատարուելու վրայ էին, թէ ամէն օր նմանօրինակ հրամաններու կը սպասուէր Չանդորրի Հայերուն համար, հետեւաբար իր խառնազգատանքի զգացումները պարզելով Տօթթէօրին, կը համոզէր զինքը ընդունել մահմետականութիւնը, քանի ուշ չէր: Պատճառեցած էր զինքը իր տանը բոլոր մուլթ անկիւնները եւ խորհրդաւոր նկուղները, ջատուկ մօրը՝ Տօթթէօրին նակատը համբուրել տուած էր, եւ յետոյ գրեթէ արտօնած զինքը որ մեկնի, հրաւիրելով որ մինչեւ 24 ժամ զինուորագրութեան ճիւղի նախազանին դիմէ, իր կրօնափոխ եղած ըլլալը յայտնելու համար: Հետեւեալ օրը Պայրամ էր: Սեւակ, ճակտի պարկեշտ քրտինքով մը պատմեց ինծի թէ ինչպէս ոգորած էր, համոզելու համար այդ անողորթ թէ այդպիսի պահանջում մը չներկայացուի իրեն, թէ ինքը ո՛րքան կը սիրէր կեանքը՝ իր զաւակներուն համար, ուստի չէր ուզեր մեռնիլ: Մեկնած ատենը, հեթանոսը նորէն շեշտած էր թէ սպասուած հրամանը կրնար նոյն իսկ քսանեւչորս ժամէն առաջ հասնիլ, հետեւաբար պէտք էր անապարել, պաշտօնական դիմումը ընելու համար զինուորագրութեան ճիւղի պետին: Սպառնալիքին դէմ կարելի չէր անտարբեր մնալ, որովհետեւ տեղեակ էինք եղեւնին համատարած թաւայումին. որուն երեք չորս օր առաջ, Էնկիւրի իր երկու հազարէ աւելի լաւագոյն այրերը գոհ տուած էր: Մենք որոշումը տալու համար չմտածեցինք իսկ, որովհետեւ մէկ հատիկ էր ան: Սեւակ, երբեք իրմէ սպասուած դիմումը չըրաւ զինուորագրութեան ճիւղի

պետին: Մեր ընկերները խուճապի չմատնելու համար, գաղտնի պահեցինք միջադէպը, մեզի գաղտնակից առնելով միայն Տիրան Քէլէկեանը:

Բայց մեր հոգիները, սկսած էին արդէն, տաժանութեան մթնոլորտին մէջ թեւածող մահուան սարսափը ծծել: Մեր տունը քաղաքին եզրն էր, գրեթէ դուրսը: Որոշեցինք քաղաքին մէջ փոխադրուիլ, եւ գացինք տեղաւորուիլ, մեր դժբախտ մեկնող ընկերներէն թափուր մնացած տուն մը:

Այս վերջիններէն մէկուն ժառանգը մնացած էր Սեւակին՝ տեսակ մը տարաշխարհիկ թռչուն, որուն տեսքը չարագուշակ կը թուէր ինծի: Երբեք չեմ տեսած թռչուն մը, որ այնքան եղերականութիւն արտաշնչէ իր փետուրներէն; որքան այդ անհամեմատօրէն փոքր գլխով թռչունը: Մանաւանդ, զգացած էինք արդէն իր առաջին տիրոջ՝ եղեռնին նշաւակ ըլլալը. ան առաջին կարաւանին հետ մեկնած էր:

Չանդրըրի Իթթիհատի պատասխանատու քարտուղարին ջանքերով, տեղւոյն միւթէսարըֆը Ասաֆ պէյ, (Տէօրթ-Եօլի Ասաֆը, որ Ատանայի ջարդէն յետոյ իբր նոխազ քաւութեան հինգ տարի անպաշտօն մնացած էր, եւ անկից յետոյ իր առաջին պաշտօնն էր Չանդրըրի միւթէսարըֆութիւնը) ուրիշ տեղ փոխադրուեցաւ, որովհետեւ յայտնապէս Հայերու հանդէպ բարեացակամ վարմունք մը ցոյց կուտար: Ասաֆէն վերջ, փոխանորդաբար Չանդրըրի միւթէսարըֆութեան պաշտօնը կը վարէր, Քասթէմունիի վիլայէթին ոստիկան զինւորներուն ընդհանուր հրամանատարը: Բէշիտ Բաշա կուսակալութենէ տակաւին չէր հեռացուած:

Սեւակ, միւթէսարըֆի փոխանորդին հետ շատ մտերիմ յարաբերութեան մէջ էր: Շատ անգամ, իրիկունները, կառավարչատան մէջ անոր մասնաւոր սենեակը կ'երթար օղի խմելու համար: Չարագուշակ թռչունին նկատմամբ իմ թելադրութիւններուս վրայ, իրիկուն մը գըլխատեց զայն, իր անծին չարաբախտութիւնը գլխատելու գոհունակութեամբ, եւ խորովել տալով միասին տարաւ, եւ կառավարչի փոխանորդին հետ իրենց օղիին աղանդեր ըրին զայն: Ո՛րքան խղճալի են մարդուս՝ իր չարաբախտութեան դէմ մաքառելու միջոցները: Արդէն հո՛տ է բուն անօգնականութիւնը մարդուն:

Երկրորդ կարաւանն ալ տուինք մենէ, անօրէնութեան ճամբաներուն, եւ անոր յուղարկ երթալէ մեր վերադարձին, կառավարչատուն հրաւիրուեցանք զեկոյցի մը տեղեկանալու համար: Երեսուն եւ եօթը հոգի մնացած էինք, մեր մէջ հաշուելով Սեւակը, Վարուժանն ու Քէլէկեանը: Երեսուն եւ եօթը հոգիներու ցանկ մը եկած էր: Ստոնք ազատ պիտի ծգուէին եւ Պոլսէ զատ ուզած տեղերնին երթալու ազատ պիտի ըլլային: Այդ ցանկին անուններէն հինգին տէրերը կամ Պոլիս վերադարձած էին, կամ թէ մենէ մեկնող կարաւաններէն մէկին կամ միւսին մաս կազմած: Ասոր փոխարէն, մեր ընկերներէն հինգին անունները կը պակսէին ցանկին մէջ: Այդ հինգ մեր սիրելիներուն մէջ էին նաեւ մեր սիրելագոյն Վարուժանն ու Սեւակը: Ասոնք՝ Պոլիս,

Թէ՛ իրենց ընտանիքներուն եւ Թէ՛ Ներքին Գործոց նախարարութեան զիմում ըրին հեռագրով, որպէս զի իրենք ալ մեզի պէս նկատուին, առանց չարաբախտութեան կամքին, արդէն ուրիշ պատճառ մը չկար, որ անոնք տարբեր նկատուէին :

Մինչ այն, Իթթիհատի պատասխանատու քարտուղարին ջանքերով, որոշուեցաւ որ այդ հինգը մեր Այաշի ընկերներուն քով փոխադրուին : Որոշում կայացած էր, Չանդըրրի մէջ հայ աքսորական չթողուլ : Քաղաքային եւ զինուորական գերիներ սկսած էին հասնիլ քաղաք : Շատ նշանակալից պարագայ մըն է վերջին տեղեկացածս Թէ, մեր հինգ ընկերները Այաշ փոխադրելու որոշումը տրուած թուականին Այաշի մեր ընկերները ա՛լ չկային յաւիտենապէս :

Սեւակ օգտուելով կառավարչի փոխանորդին հետ ունեցած իր մտերմական յարաբերութիւններէն, իրենց մեկնումի օրը, երկու-երեք, անգամ յետածոյցել տուաւ, եղած դիմումներու վրայ Պոլսէն գալիք պատասխանի մը սպասելով : Ո՛չ մէկ պատասխան :

Վերջապէս Օգոստոս 13/26 1915, հինգշաբթի առաւօս մը, նախորդ զիշերը Սեւակ հրաժեշտ առած էր կառավարչի փոխանորդէն, հինգ հոգին երկու կտրքով ճամբայ ելաւ, մէկ հեծեալ սուտիկան-զինուորով եւ մէկ ոստիկանով : Միւթէսարըֆի փոխանորդը ամէն բարեացակամ կարգադրութիւն ըրած էր, Սեւակը եւ իր ընկերները ողջամբ Այաշ հասցնելու համար : Սեւակի կառավարչին ալ, կառավարչի փոխանորդին Քասթէմունիի ամենօրեայ կառավարչին էր, որ դիպուածով Չանդըրը եկած էր, եւ որուն՝ իր տիրոջը կողմէ յանձնուեցաւ Սեւակ, անոր ապահովութեանը մասին ամենախիստ հրամաններով :

Մեկնումի զիշերը, մեր տանը մէջ, բաղդատաբար ու-մուսլ անցաւ : Երկուքս ալ այն իրիկունը, օգտուելով մեր խոհարարուհիին կարողութիւններէն, Այաշի մեր ընկերներուն համար քաղցրաւենիք պատրաստելու զբաղեցանք : Մասնաւորաբար Սիամանթօ բարեկամիս պատուոյ կտորներ սահմանեցի, շատ մօտէն ծանօթ ըլլալով ինծի, ամենազգի քաղցրութիւններու համար իր հոգիին անպատում տկարութիւնը : Շատ ուշ պառկեցանք զիշերը եւ շատ քիչ քնացանք : Օրուան լոյսը տակաւին հեռու էր մննէ, երբ մենք արդէն ոտքի վրայ էինք : Չարաբախտութեան ցուցմունքն էր որ նորէն վրդոված էր մեզ : Երազին մէջ Սեւակ տեսած էր կինը բոլորովին նիհարցած ու տգեղցած, իսկ անդրանիկ մանչ զաւակը անօրինակ կերպով մեծցած ու գեղեցկացած : Երազի հաւատացողներ, միայն մէկ տեսակ մեկնութիւն կու տան այս երազին, այսինքն, ենթակային համար մեծ չարաբախտութիւն մը կը սպասէ :

Կառավարչը եկած էր արդէն, շատ ժամանակ չունէինք խորհելու, եւ ճամբայ ելանք, մեկնողներու ժամադրաւայրը, քաղաքին կամուրջը փութալու : Անլուսին, օգոստոսեան պայծառ երկնքի մը տակ, դու չհեղքուած մութին յանձնեցինք մեր ընկերները :

Նայն իրիկունը, ժամը 12 ին անոնց սպանման լուրը, Թիւնէյէն

հեռաձայնով եկեր էր Չանդրըրը : Տեղւոյն ոստիկան զինուորներու հրամանատար Նուրէտտինն եւ Իթթիհատի պատասխանատու-քարտուղարը Օղուզ , հեռաձայնի տեղը գտնուելով , քրքիջով ընդունեց էին գոյժը : Գիշերը՝ կառավարչի փոխանորդը , եղեռնէն կատղած , մանաւանդ իր սիրական բարեկամին սպանութենէն այլայլած , ներկայութեանը կը կանչէ Նուրէտտինը եւ իր ծանր կասկածները կը յայտնէ : Այդ միջոցին Բէշիտ Բաշա տակաւին կը շարունակէր կուսակալ մնալ վիլայէթին , եւ ձեւական հետապնդումներ կատարուելով , իբր սպանիչ , տասնեւմէկ խեղճուկ գիւղացիներ բերուեցան Չանդրըրի բանտը : Հետեւեալ օրը , ուրբաթ , կառավարչի փոխանորդին մօտ մեր դիմումին , տեղեկացանք այս մանրամասնութիւններուն , ու տեղեկացանք նաեւ , մահէն դառնագոյն իրողութեան , այն թէ այդ աւտունն իսկ , հինգ զոհերուն մեկնելէն 24 ժամ վերջ , Պոլսէն հեռագիր մը եկած էր , արտօնող որ այդ հինգն ալ միւս 32ին պէս նկատուին : Տրուած չէ երբեք մարդուն , չարաբախտութեան անողոք անիւր կասեցնել :

Յետոյ ստուգապէս տեղեկացայ , որ չէթէ Արապահի Իսմայիլ , մեր հինգ ընկերներուն ժամանելէն երկու ժամ աւաջ , երեւցած է Թիւնէյ , գիւղացիները գլուխը հաւաքած , բանի մը համոզելու աշխատելով , ու յետոյ իր ճամբան շարունակած է դէպի Էնկիւրի :

Վարուժան Չանդրըրի մեր ընկերներուն ամէնէն լուսկեացնրէն ու քաշուածներէն եղաւ : Ինքը գլխաւորաբար զբաղած էր մշակական բանաստեղծութիւններ գրելով : Անգամ մը , մեր ամէնէն աւելի խռովայոյզ օրերուն , նոր զրած մշակական մէկ քանի հնչեակները ինծի կարդալէ վերջ , չկրցայ զարմացումս ու հիացումս միանգամայն յայտնելու իրեն , որ այդքան արհաւիրքներու մէջ կրցած էր ա՛յնքան ջինջ ու այնքան անապական պահել իր հոգին եւ ծնունդ տալ , ա՛յնքան խորունկ հանդարտութեամբ բնութիւնապաշտ բանաստեղծութիւններու : Ան պատասխանեց թէ իր այդ հանդարտամտութիւնը կը քաղէ այն հաւատքէն զոր ունի Հայուն ապագային վրայ : Ինչո՞ւ չտրուեցաւ իրեն ապրիլ իր հաւատքին պսակումը :

Այս հինգ զոհերուն նախահրէն յետոյ , անշուշտ մենէ ո՛չ մէկը ուզեց օգտուիլ իրեն տրուած ազատութենէն , ուրիշ տեղ մը ճամբորդելու համար : Երեսունհրկու հոգի մնացած էինք : Մեր մէջ ունէինք տակաւին Տիրան Քէլէկեանը : Արտասահմանէն վերադարձէն ի վեր , Պոլսոյ մէջ լաւ բարեկամներ էինք իրարու : Մեր ծանօթութեան տասնեւօթը տարիներու ընթացքին , թէեւ այլապէս հայ գրականութեան համար տող մը չէ բերած , բայց իմ գրական բոլոր ձեռնարկներուս , սկսելով Կիսամսեայ «Մասիս»էն , լայնօրէն աշխատակցած է , հայ գրականութեան լաւագոյն էջեր արտադրելով :

Տիրան Քէլէկեան շատ ճկուն միտքով պատեհապաշտ մը եղած է : Ճանչցած եմ զինքը կորովի եւ ձեռներէց : Բան մը միայն զինքը վախցուցած է , կեանքի նիւթական դժուարութիւնները եղած են ատոնք ,

եւ իր տկարացումներն ալ ատոնց հանդէպ է միայն որ երեւան եկած են: Մեր՝ Չանդրըրը հասնելէն երկու շաբաթ վերջ, առաջին Պոլիս վերադարձողներուն առիթով թէեւ հաղորդուեցաւ իրեն թէ Պոլսէն գատ, ազատ է ուզած տեղը երթալ, բայց Քէլէկեան նախընտրեց մեզի հետ մնալ: Թէեւ իր սեւեռեալ մտածումն էր, ծովեզերեայ տեղ մը երթալով իր փախուստը հնարաւորել. բայց մտածումը երբեք գործի չփոխուեցաւ:

Չանդրըրի մէջ, մէկ բանի վրայ տարակարծիք էի իրեն հետ: Քէլէկեան, իբր ամէնէն աւելի թափանցողը իթթիհատական մտայնութեան եւ քաղաքականութեան, շատ ճիշդ կերպով կը բնորոշէր երբ կ'ըսէր թէ Իթթիհատականները գիտական ճշգրտութեամբ մը վարելու վրայ էին հայկական հալածանքները, եւ յետոյ կ'ընդունէր թէ իրենց երկրին ամէն մէկ թիզը թշնամիին պիտի յանձնէին, բուռն ոգորումներէ յետոյ: Այս վերջին կէտին մէջ տարակարծիք էի իրեն. Քէլէկեան մեծ պատիւ մը կ'ընէր իթթիհատական բախտախնդիրներուն: Իրենց երկիրը թիզ առ թիզ թշնամիին յառաջխաղացութեան սոցեւ պաշտպանելու համար ահագին զոհողութիւններ հարկ էր ընել: Անոնք, ո՛ր պիտակին տակ ալ որ ըլլան, անկարող են այդ բանին: Իսկ հայկական հալածանքը անշուշտ մինչեւ վերջը պիտի տարուէր, որովհետեւ իրենց ամէն քաղաքական բաժանումներու մտայնութիւնը այդ է, քրիստոնեաներու դէմ ընդհանրապէս, եւ վերջին կէս դարուն՝ Հայերուն դէմ մասնաւորաբար, երբ ինքզինքնին անպատասխանատու շրջանի մը մէջ կը զգան, ազատ ասպարէզ տալու համար, իրենց նախամարդկային առհաւական բնազդներու շղթայազերծումին:

Քէլէկեան Պոլսէն, ձեռքի տակէ, կնոջմէն յուր ունէր թէ գերման դեսպան Վանկէնհայմ թուրք կառավարութենէն երաշխաւորութիւն առած էր իր կեանքի մասին: Ուրեմն, մեր շուրջը եւ հեռուն, հակառակ տեղի ունեցող անլուր նախճիրներուն, Քէլէկեան լաւատես էր իր կեանքին համար: Մեծ հաւատք ունէր Վանկէնհայմի վրայ, եւ գիտէր թէ ան կարող է յարգել տալ, իրեն եղած խոստումը:

Հոկտեմբերի աշնանային առաւօտ մը, հեռագրական գործակալութիւնը կը հաղորդէր, պնդերակութեան հետեւանքով, գերման դեսպան Վանկէնհայմի մահը: Ժամանակ չէինք ունեցած տակաւին չափելու այդ լուրին քաղաքական կարեւորութիւնը, կամ մեզի համար ունենայիք հետեւանքները: Յաջորդ աւտուն Քէլէկեան ձերբակալուեցաւ արդէն, եւ Չորումի պատերազմական ստեանը դրկուելու պատրուակին տակ ճամբայ հանուեցաւ: Ընկճուած էր ինքը, վախճանը նախատեսած, եւ աքսորակից եկեղեցականի մը յանձնարարած որ կիրակի օրը իր հոգւոյն պատարագ ընէ: Կարծեմ չորեքշաբթի օր մը մեկնեցաւ:

Իսկ ես, երբ այսօր, իր յիշատակին այս տողերը կ'արձանագրեմ, միտքս կ'իյնայ իր մէկ խոստովանութիւնը բախտի գոյութեանը մասին իր հաւատքին:

Ղրկուելէն մէկ ամիսի չափ ատաջ էր, ղրկած էինք արդէն Վա-

րուժանն ու Սեւակը : Բարտիններու ծառուղիի մը վրայ կը պտտէինք միասին : Մեր խօսակցութեան նիւթն էր բախտը , չար կամ բարի : Քէլէկեան ըսաւ .

— Բախտը իմ կեանքս , եօթը տարիներով հանգրուաններու բաժնած է : Եօթը տարին անգամ մը , կեանքի մեծ ճգնաժամ մը կ'անցընեմ ես , յետոյ դժուարութիւնները կը յաղթահարուին ի նպաստինձի : Այս անգամ նորէն եօթը տարուան շրջանս լրացած է . . .

Մնացածը չըսաւ . թէեւ գիտէի թէ այս անգամ ալ լաւատես էր , դժուարութեանց ելքի մասին : Մարդիկ կան , որոնց դէմ չարաբախտութիւնը կը գործէ ճակատ ճակտի , իսկ մարդիկ ալ կան որոնց ետեւէն կը դաւաճանէ զսղտագողի :

Քէլէկեանի հեռացումէն երեք շաբաթի չափ վերջը , ես մեկնեցայ Չանդրըրէն ուրիշ եօթը ընկերներու հետ : Վերջը մեզի հետեւեցաւ մէկ հոգի եւս : Իսկ մեր ընկերներէն մնացած քսան հոգիները , Քասթէմունիի Հայութեան տեղահանութեան՝ միասին տարագրուեցան եւ իրենցմէ երեք հոգի միայն ողջ մնացած է , տասնեւեօթը հոգին զոհ երթալով դժուարագոյն պարազաններու եւ սոսկալի համաճարակներու :

ՄԻՔԱՅԷԼ ՇԱՄՏԱՆՃԵԱՆ

ՆԱՀԱՏԱԿ ՄՏԱԻՈՐԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐԸ

ԱՅ հոգեւորականը ժողովուրդին ծոցէն ծնած եւ ուռնացած՝ անբաժանելի եւ բաղկացուցիչ տարրը կազմած է անոր: Շահ տ խոնարհ ու ժողովրդական է անոր տիպարը: Հակառակ որ մեր քաղաքական կեանքին անկումէն յետոյ բարձրագոյն ղեկավարը Ազգ. Եկեղեցին եղաւ, հայ կրօնաւորութեան գերակշռութիւնը միշտ բարոյական քաղցրութիւններ ունեցաւ, եւ ծանր ու անըմբռնելի լուծի մը խորշումը չազդեց ժողովուրդին:

Հայ կղերը վճռական վայրկեաններուն պահած է իր բարձրութիւնն ու արժանաւորութիւնը: Հսկայ եւ լուսաշող դէմքերու պատկառելի շարք մը կը գեղազարդէ մեր պատմութիւնը Դ. դարէն ի վեր: Ան լիաձեռն բերած է իր մասնակցութիւնը ազգային քաղաքակրթութեան տաճարին կառուցին մէջ: Ազգին ճակատագիրը դարձնող բոլոր կարեւորագոյն շարժումներուն ու հզօր ճիգերուն մէջ տիրական դեր մը ունեցած է: Ուստի, շատ բնական էր թէ Յեղին մարտիրոսութեան սրբազան սեղանին վրայ իր զոհաբերութեան բաժինը մեծագոյնը պիտի ըլլար: Դժոխսային ոճրագործութեան ահաւոր սպանդին մէջ հայ կրօնաւորը — եպիսկոպոս, վարդապետ, քահանայ, — առ հասարակ նահատակութեան պսակով անմահացան: Պէտք է ըսել, ի պատիւ հայ հոգեւորականութեան, որ գրեթէ չենք կրնար արձանագրել կրօնափոխութեան դէպքեր, եւ վերապրող խլեակներուն մէջ հազիւ կը հանդիպինք քսանի մը հոգեւորականի, մնազապուրծ եղած:

Կարելի չէ ստոյգ վիճակագրութեամբ կազմել ցուցակը նահատակ եկեղեցականներու: Շահ մեծ է անոնց թիւը, քանի որ ամենէն փոքրիկ գիւղն անգամ ունէր իր ժամն ու *skrskr*ը: Սակայն հնար է զատորոշել ասոնցմէ ոմանք որ մտաւորականի շնորհն ու դէմքն ունէին, թէ՛ իրենց խնամեալ կրթութեամբ եւ թէ՛ գրչի արդիւնքով: Այս կարգէն են տասնեակ հոյլ մը Արմաշականներու, որոնք իբրեւ առաջնորդ մեռան պատուոյ դաշտին վրայ:

Տ. Սմբատ Եպս. Սասկբեան, Առաջնորդ Կարնոյ, ծանրախոհ եւ բարեհամբոյր եկեղեցական մը:

Տ. Խոսրով Եպս. Պեհրիկեան, Առաջն. Կեսարիոյ, ժողովրդանուէր եւ դրական ձիրքերով օժտուած տիպար մը :

Տ. Սահակ Ծ. Վ. Օսապուեան, Առաջն. Պրուսայի, ժրաջան եւ անվեհեր հովիւ մը :

Տ. Արսաւազ Ծ. Վ. Գալկնսկեան, Առաջն. Եդեսիոյ, զգայուն եւ զեղապաշտ դէմք մը :

Տ. Գեորգ Ծ. Վ. Թուրեան, Առաջն. Տրապիզոնի, բազմահմուտ եւ զուարթամիտ կրօնաւոր :

Տ. Պարզն Ծ. Վ. Դանիէլեան, Առաջն. Կուլտինայի, լուսէր, մեղուաջան գործող եւ խոնարհամիտ :

Տ. Շաւրշ Ծ. Վ. Սահակեան, Առաջն. Եւզոկիոյ, խանդոտ եւ քաջարթուն վարդապետ :

Տ. Պսակ Ծ. Վ. Տէր Խորհնեան, Առաջն. Խարբերդի, եռանդուն եւ տքնասէր գործիչ :

Տ. Կեղամ Վ. Թեփիկեան, Առաջն. Քղիի, ինքնատիպ գրիչ, յեղափոխական խառնուածքով :

Տ. Սուրեն Վ. Գալիմեան, Առաջն. Պիթլիսի, վառվռուն բնաւորութեամբ եւ յամառ աշխատող :

Նահատակներու այս շարքին պէտք է կցել.

Սասիան Ներսէս Եպս. Դանիէլեանը, Առաջն. Եօզկատի, բանաստեղծ հոգի եւ փափուկ սիրտ, որուն ոգելից գրուածքները միշտ պիտի պահեն իրենց թարմութիւնն ու հրապոյրը :

Մտաւորական այս խմբակին հետ՝ յաւէրժական փառքի եւ անմահութեան դափնիներուն արժանի են այն բազմաթիւ կրօնաւորները, ամէն աստիճանէ, որոնք իրենց սուրբ արիւնը խառնեցին քիւրաւոր ժողովրդեան մաքուր արեան հետ, եւ ստուարացուցին լուսապսակ երամը Ս. Ղեւոնդեաններուն :

11 Ապրիլ 1919

ՄԵՍՐՈՊ ԵՊՍ. ՆԱՐՈՅԵԱՆ

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Ջ Ո Հ Ե Ր

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Միաբանութիւնն ալ ունեցաւ իր զոհերը: Մխիթար Աբբան՝ հեռատես եւ մտացի՝ իր վանքը հիմնեց Եւրոպայի մէջ, գիտնալով մտայնութիւնն այն կառավարութեան, որուն երկաթ լուծին տակ կը ճմուէր դարերէ հետէ Հայութիւնը: Քանի՛ քանի՛ վանքեր հիմնուած՝ բայց քանդուած առեւապուռ, կապուտ կողոպուտ, բայց կործանած հիմն ի վեր: Չուզեց ան որ քանդուէր իր հիմնածը, եւ չքանդուեցաւ: Բայց իր աշակերտները Եւրոպան չէ՛ր որ պիտի լուսաւորէին, այլ իր ազգին զաւակները: Ուստի նոյն հեռատես խոհականութեամբ չորրորդ ուխտ մըն ալ դրաւ իր աշակերտներուն առջեւ. «մինչեւ ցհեղումն արեան», այսինքն երթալ ո՛ր որ ալ դրկէ զիրենք Հնազանդութիւնը, նոյն իսկ եթէ հարկ ըլլար արիւննին թափել: Եւ այդ դժնդակ հարկը հիմնարկութենէն 213 տարի վերջ (1701-1914) եկաւ ու սաւառնեցաւ իր սեւ թեւերով՝ ինչպէս ամբողջ զաւառի Հայութեան՝ նոյնպէս եւ հոն գտնուող Մխիթարեան Հայրերուն վրայ:

Մխիթարեանները դպրոցներ ունէին Մուշի, Տրապիզոնի, Իզմիտի եւ Պարտիզակի մէջ: Մերտին եւս նոր դպրոց մը հիմնելու նախօրեակին մէջ կը գտնուէին:

Իզմիտի Հայրերը երկամեայ տառապանքներէ վերջ՝ շնորհիւ ւազդեցիկ եւ պատուական Հայու մը միջամտութեան՝ վերադարձան իրենց աքսորանքէն: Պարտիզակի Հայրերը մինչեւ Իզմիտ աքսորուած՝ հրաշքով մը կարծես՝ հոն մնացին, ուրկէ յետոյ Պոլիս եկան ուրիշ միջնորդութեամբ: Բարեբախտաբար Մուշի մէջ Մխիթարեան Հայր չէր գտնուեր աքսորանքի կամ մանաւանդ ջարդի պահուն: Իսկ Տրապիզոն գտնուող երեք Հայրերը, ինչպէս նաեւ Մերտին գտնուող Հայրը, նահատակուեցան դժոխասիրտ դահիճներու եաթաղաններէն:

Այդ տարածամ շիջուցուած արեւ կեանքերուն զրական համառօտ գործունէութեան պատկերն է որ պիտի ջանամ գծել հոս քանի մը տողով: Առաջին զոհն է՝

Հ. ՄՏԵՓԱՆ Վ. ՍԱՐԵԱՆ. — Տեսուչ Տրապիզոնի Մխիթ. Վարժա-

րանին, տորդոր Աստուածաբանութեան եւ Փիլիսոփայութեան, պսակ-
ուած ի Հռովմ: Իբր գրական երկ՝ ունի ընդարձակ Աստուածաբանութիւն
մը ճեսական, հետեւողութեամբ Ս. Թովմաս Ագուլինացիին, գրաբար
լեզուով: Դպրոցական գիրք:

Էականերու ծագումը անունով հատոր մը, որ կը խօսի էականերու
ծագման մասին, եւ

Մագնիսական խուն անուն հատորիկ մը, որուն՝ ինչպէս եւ վերի-
նին մէջ՝ կը խօսի իր ուսած աստուածաբանական դպրոցին հայեացք-
ներուն համեմատ, քան թէ գիտնականի մը գիտական հմտութեամբն
ու ծանօթութիւններովը:

Բազմալիպի մէջ եւս ունի ինչ ինչ թարգմանութիւններ եւ յօդ-
ուածներ: Հմուտ էր լատիներէնի, իտալերէնի, ֆրանսերէնի, եւն:

Երկրորդ զոհն է՝

Հ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՏԷՐ-ՍԱՀԱԿԵԱՆ. Ուսումնապետ նոյն վարժարանին,
Մշոյ դաշտէն չքնաղ ծաղիկ մը, դեռաւիթիթ՝ թերաքամիկ կոկոննե-
րով: Բանասէր, լեզուագէտ եւ զգայուն բանաստեղծ: Բազմալիպի
մէջ ունի բանասիրական յօդուածներ, ինչպէս նաեւ բազմաթիւ ոտա-
նաւորներ, որոնց մէջ կայ «Իմ աստղը» վերնագրով գեղեցիկ ոտա-
նաւոր մը, ուր կը մարգարէանայ կարծես թէ իր կեանքը պիտի թա-
ռամի ծիղէն խզուած ծաղկի մը նման.

. . . Մայր չննաղ, Տարօն, ուր սեղ պատմութիւն՝
Բնութեան հեռ մրցի գեղոց Երազոց .
Ուր սեղ յԱստուրներդ կ'ելնեն իրիկուն .
Փառք եւ Անցեալ՝ լուսնով ոսկեզօծ . . .

Ձերդ մանուկ իր սօր՝ ծոցիդ մէջ նրնջեմ,
Երկիրն ուր մահն ալ, մահն ալ անուշ է .
Լուսընկայոյդ իջնայ, խոսք գիս ծածկէ,
Սրբինգր հրնչէ բլուրներու մէջէն:

Ու սիւզդ սնցնելով դամբանիս վրայէն,
Կեանքիս քառամած՝ ըլլայ ողբերգուն .
Հոն, հոն նրնջեմ ես յաւե՛ծ մեղմօրէն
Ճակասքս դեպ իմ աստղը դողդոջուն:

Դժբախտ բանաստեղծ . չկատարուեցաւ իղծդ . դամբան մը չու-
նեցար, որուն վրայէն Տարօնի սիւզն անցնելով ողբերգէր ա՛յդքան
տարապարտուց, տարածամ, յախերկան եւ առաւի՛ր թառամած ծա-
ղիկ կեանքդ . . . Թոց գիւղն էիր՝ երբ խուժաղուժ երկաթը խոհուն
ճակատդ ճեղքեց . չմնուար, կեանքի անուշ բնազդը ոյժ տուաւ քեզի
տոկալու . ու տեսան քեզ՝ ճակատդ պատանքով փաթաթուն՝ — պա-
տանք գերեզմանի երբ, Թոց գիւղէն՝ Տրապիզոն բերուած՝ սուի-
նաւոր եւ դժոխականեայ դժոխերես դահիճներէ շրջապատուած, կ'անց-

նէիր՝ միւս դժբախտ ընկերներուդ հետ՝ Տրապիզոնի մէջէն, ու կ'երթայիր «իբրեւ զոչխար ի սպանդ», եւ հոն մօտերը՝ նման մեծ Վարդապետին՝ որուն աշակերտած էիր, երբ դահիճներն իրենց կիսաւարտ ոճիրը կը գլխէին, «իբրեւ զորոջ առաջի կտրչի» այնպէս չբացիր, չբացի՞ք բերաննիդ, ու բոսորագեղ՝ վարչափթիթ ձեր արիւնով ներկեցիք Պոնտոսի հողն ու աւազը:

Չունեցա՞ր դամբան . . . բայց բու ասողդ անշուշտ եկաւ ու կեցաւ վերելը այն տեղին՝ ուր կը հանգչէին չարակոշկոճ ու չարակոտուտ սկոյրներդ . . .

Հանգի՛ստ անոնց . . .

Կը թողու «Հայ Կայսերք» անունով երկհատոր աշխատասիրութիւն մը, որուն մէջ կը խօսի Բիւզանդական գահուն վրայ նստող հայազգի կայսրերու մասին՝ հմտալից եւ աշխոյժ ոճով:

Այդ հատորները հրատարակելէ վերջ՝ Ֆրիպուրկի Համալսարանն յաճախելով, հետեւեցաւ գրականութեան, եւ իբր աւարտաճառ իր փայլուն ուսանողական ընթացքին՝ հրատարակեց «Chateaubriand en Orient» անուն ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը Ֆրանսերէն լեզուով: Այդ անձի մասին շատեր շատ բան ըսած էին. պէտք էր նոր բան մ'ըսել, եւ Հ. Տէր-Սահակեան ըսաւ. ապացուցուց որ Շաղոպրիան՝ գրած էր իր դէպ Արեւելը ուղեւորութիւնը, առանց այցելելու շատերն այն տեղերէն՝ զորս կը նկարագրէր. գտաւ աղբիւրներն որոնցմէ օգտուած էր, դէմ դիմաց համեմատեց, հակասութիւններ դրաւ իր ըսածներուն մէջ, եւ Բարիզեան մամուլին միահամուռ գովեստներուն արժանացաւ:

Առնայիս Մամիկոնեան կեղծ անունով երգած է Համիտի տապալումը, տպուած Կ. Պոլիս, 1910, «Հրատարակութիւն Մուրատ-Ռափայէլեան նախկին աշակերտաց Միութեան»: Կ'երգէ «Վագրի հրճուանք»ը, «Դէպ ի Երլորդ», «Պատերազմ», «Ապտիւլ-Համիտ գերի», «Ծեր ոճրագործին արտորդ», «Շիյեոնի դղեակին», 23 էջերու մէջ:

Քնարերգակ բանաստեղծի խառնուածքն ունէր Հ. Տէր-Սահակեան, բայց իր արուեստը հեռու էր դեռ կատարելութեան դրոշմն ունենալէ. կան ճաշակի թերութիւններ, անհաւասարութիւններ, բառամթերքը՝ ոչ այնքան ճոխ, որմէ ինքն եւս զոհ չէր, եւ սոյն տողերը գրողին կ'ըսէր, որ երբ անգամ մ'աւարտէր իր համալսարանական ընթացքը, պիտի աշխատէր այդ պակասը լրացնելու. հայերէն լեզուի վրայ աշխատած չէր այնքան՝ որքան պէտք մը, հա՛րկ մըն էր իր կարողութեանն ու գրական մտքին . . .

Անողորմ հրէշներն ի դերեւ հանեցին ամէն ինչ, մեզի թողլով միայն ողբ եւ աշխատանք խոստմնալից եւ առոյգ կեանքի մը այդքան անզթօրէն մահանալուն:

Երրորդ զոհն է Հ. ՍԱՀԱԿ ՕՏԱՊՍՇԵԱՆ, նոր ձեռնադրուած երիտասարդ հայր մը, աշխարհագրութեան հետամուտ. ունի անտիպ դասագիրք մը նոյն նիւթին վրայ:

Չորրորդ գոհն է Հ. ՊՕՂՈՍ Վ. ԴԱՄՊԱՐԵԱՆ, տորդոր Աստուածաբանութեան եւ իմաստասիրութեան, պակուած ի Հռովմ: Տահաւին գրական գործ չէր արտադրած:

*

Մխիթարեան գոհերու մասին երբ կը խօսուի, գուցէ աւելորդ չլայ յիշել հոս նաեւ անշունչ գոհ մը, որ շնչաւորներուն չափ եւ գուցէ աւելի զգալի է գրականութեան համար, քանի որ այլեւս անդարձ է անոր կորուստը: Այդ գոհն է՝ «Հայկական Նոր Մատենագիտութիւն եւ Հանրագիտարան Հայ կեանքի» անուն գործը, որուն առաջին հատորը Ա — Մ, լոյս տեսած եւ ծանօթ է հասարակութեան: Մնացեալ մասը որ պիտի ուրիշ նոյնաչափ երկու հատոր եւս կազմէր Լրագրագիտութեամբ եւ յաւելուածով, այսինքն շայ գրէն մինչեւ վերջ (Յ եւ Ն գրերը տպուած են), ամբողջ հանուած են իրենց թաքստոցէն, ուր պահուած էին խնամքով: Տողերս ստորագրողին այդ տաժանելի եւ տասնամեայ ճիգերուն անբախտ պտուղին հետ՝ կորսուած են Ողիսականի ծայրերն հասած թարգմանութիւնը, ֆրանսահայ առձևուն բառգիրք մը (համեմատութեամբ Բագրատունիին թարգմանութեանց), երկայն տարիներու գործ, եւ տրծակ մը լեզուական, եւն. անթիւ նօթերու . . .

Ողիսականը կարելի է կրկին թարգմանել. բառգիրքին ցաւն ալ յարաբերական ցաւ մըն է, աւելի լմ անձնականիս. նօթերն ալ կրնան զըրուիլ, բայց Մասենագիտութեան կորուստը անդարմանելի է. որովհետեւ հնար չէ դարձեալ միւսանգամ կտրել անցնիլ լողալով ովկիանոս մ'անծայր ու անդնդախոր: Իուցէ յանդգնութիւն ըլլայ ըսելը, բայց ըսել կուգայ, որ պիտի նախընտրէի ես ինքս զոհուած ըլլալ՝ քան այդ աշխատութիւնը, որուն համար երիտասարդ՝ առոյգ հասակիս լաւագոյն մասը մաշեցուցած եմ, եւ այլեւս անկարող վերաշինելու . . . մտածելն իսկ սոսկում կը բերէ վրաս:

Հ. ԱՐՄԷՆ Ղ. ՂԱԶԻԿԵԱՆ

ԱՐԻՔԱՅԻՆ ԵՐԵՎԱՆ

ԱՅՍՈՐ կը լրանայ չորրորդ տարին այն զարհուրելի գիշերէն ետք ուր հայ մտաւորականութեան ընտրելագոյն ներկայացուցիչները ձերբակալուեցան չքացուելու համար արքայի ճամբաներուն վրայ :

Ահաւոր Աղէտէն վերապրող խումբ մը մտաւորականներ այս առթիւ պարտականութիւն զգացին իրենց դժբախտ եղբայրներուն յիշատակին յարգանքի եւ սուգի արտայայտութիւն մը ընել :

Այս նպատակով կազմուելիք յանձնախումբին անդամակցելու հրաւերին պատասխանեցին հետեւեալները .

Տիկիներ. Եւփիմէ Աւետիսեան, Զարուհի Գալէմքեարեան, Պերեուհի Պարսամեան, Մարի Սթամպուլեան եւ Օր. Արիիար: Պարոններ. Տիգրան Զաւէն, Մերուժան Պարսամեան, Յ. Ճ. Սիրունի, Գէորգ Մեսրոպ, Շահան Պէրպէրեան, Յովհ. Պողոսեան, Թազոր Սուքիասեան եւ Տօթ. Բարսեղ Տիւանեան :

1919 Ապրիլ 12ի ուրբաթ օրը սարքելով հանդերձ եկեղեցական եւ աշխարհական փառաւոր սգահանդէս մը , Յանձնախումբս յաւերժացնելու համար իր յարգանքի եւ սուգի արտայայտութիւնը, ձեռնարկեց ներկայ «Յուշարձան»ին հրատարակութեան, Պոլսէն արքորուած եւ նահատակուած մտաւորականներէն ու գործիչներէն զատ՝ տեղ տալով նաեւ զաւատի այն մտաւորականներուն եւ հանրային գործիչներուն որոնք միեւնոյն ոճրապարտ նպատակին համար զոհուեցան:

Ներկայ պարագաները նկատի առնելով՝ արդար պիտի չըլլար Յանձնախումբիս վերագրել լիակատար եւ անթերի գործ մը մէջտեղ բերած ըլլալու յաւակնութիւնը :

Նախափորձ մըն է ասիկա, եթէ կարելի է ըսել , առաջիկային աւելի ճոխացած եւ լիակատար ձեւի մը տակ ներկայացնելու համար այս Յուշարձանը, որուն հասոյթը յատկացուած է Մտաւորականներու Ֆօնտը կազմելով մասնաւորապէս օգնելու Մեծ Զոհերու այրիներուն եւ որբերուն :

ԱՊՐԷԼ ՏԱՍԵՂՄԷԿԻ ՍԳԱՀԱՆԴԵՍԻ

12 Ապրիլ 1919

ՅԱՆՁՆԱՆՈՒՄԲ

ՈՒՋԵՑԻՆ ՈՐ ԿԱԻԱՏ ԱՆ ԸԼԼԱՄ...

ԹԵՂԵՆԻ

Ա.

Հուսկ ուրեմն հասայ — ի՞նչ կ'ըսեմ — ինկայ Պօզանթի: Ուղե-
տը մը չէի, հապա քուրջ մը, մնտռութի՛ւն մը գոր կը նետեն մէկ կողմ:

Իզնիմիթէն հող, քսանըչո՛րս օրուան մարտիրոսութիւն մը՝ իմինս:

Տա՛սն անգամ, անէ՛ծք, մահը փորձեց ողջունել զիս. տա՛սն
անգամ ալ, հրա՛շք, բարեը չառած՝ կոնակս դարձուցի Անոր:

Հանգրուանէ հանգրուան՝ բանտե՛րն էին կայքս, կտոր մը ցամաք
հացի հետ, գիշերը՝ քարէ անկողին, ցորեկին՝ տփոց, ոռնոց, թուք ու
հայնուչ, երբեմն հեփոտոն, երբեմն վակոնով, երկաթէ օղակը դաս-
տակներու մի՛շտ ագուցիկ, երկա՛ր այն ճանապարհին որ կը կոչուի
Էսկիշէնի-Գոնիա-Էրեւի-Ուլուքըշլա-Չիֆթէխան, այն սեւ անառ՛ր
ճանապարհին, կ'ըսեմ, ուրկէ նախօրօք անցեր ու կորեր էին անդարձ
գրչի ազգարիկներս, և անհուն կարաւանները բոլոր՝ պանծուլի Յեղիս:

Սարսափի հետ հաշտուած, բայց մահուան դէմ դեռ քէնտ,
մտայ վերջապէս այն որչէն ներս որ մտոր մըն էր անշուք, Պօզանթիի
բարձունքը, ժանտարմա Տալթսիին չարակից:

Դադար չկար: Պտը էր քալել, քալե՛լ շարունակ, արեւներուն
տակ, փոշիներուն մէջէն, շիթ մը ջուրի, պուտ մը գուրի միշտ կարօտ,
քովէս՝ ոստիկանին սուիկը երկինքն ի վեր սպառնացայտ:

«Թափառական Հրեայ». խենդիս խօսքը. ի՞նչ քաշեց ան՝ բաղ-
դատմամբ «Թափառական Հայուն»:

Բ.

Յաջորդ օրն իսկ, առտուն կանուխ, ճամբայ հանել ուզեցին զիս:
Ճամբա՛ս.- Մեծ պահարանին մէջ քնացող զարհուրելի էվրասքս

որ հետո ուղեւորած էր խելօքիկ՝ կ'արթննար յանկարծ, Տէ՛Ր ԶՕ՛Ւ պոռալու ականջս ի վար:

«Տէր Զօրութեանց» հեծկլտացի:

«Պապանձէ՛ մա՛րդ, — ոռնաց ձայն մը ներսէս, — ուրանա՛լ իր Աստուածը. հիմա ա՛յս է Հայուն պարտքը...»:

Ոսկի մը կաշառք. եւ ահա՛ արտօնուած էի քանի մը օր ես շնթրուկիլ ախոռիս մէջ, իբր հիւանդ եւ անկարող ուղեւորելու:

Հիւս՞նդ: Զգիտեմ, ճիշդ բա՞ռն էր արդեօք:

Օր մըն ալ, իրիկուան դէմ, կին մը մտցուցին քանտէս ներս:

Երբ մինակ մնացինք.- «Հա՛յ ես» ըսաւ ան, բէշէն վեր առնելով:

Յիմա՛ր հարցում: Սանդարամետի այդ օրերուն, ո՞ր ազգի գաւակ կ'արժանանար միթէ ասանկ ախոռային մեծարանքներու:

Ո՛ւհ, պիտի ուզէի կո՛չը ըլլալ նոյն պահուն՝ չտեսնելու համար իր դէմքը տրտմալի: Պիտի ուզէի մանաւանդ խո՛ւլ ըլլալ, չլսելու համար իր պատմութիւնը ցաւակոծ:

Թրքուհիի տարազով՝ Կիլիկեցի քուրիկ մըն էր դէմինս:

Ոստիկան մը եկաւ. ըսաւ որ դուրս ելնեն: Մեր քովի որջէն՝ ցոյց տուին ինձ անկողին մը: Եալկեցի, մտորս տարի: Ապսպրեցին որ բոհրոհցունեն, շտկոտեն գայն:

Ըրի ամենքը. պակաս բան չէի թողած: Յետոյ կից մը ուտելով յետոյքիս՝ դուրսը գտայ ինքզինքս:

...Մինչեւ այսօր խեղդըւտք մը կոկորդսս զը նեղէ, երբ միտք բերեն 29 Օգոստոս 1916-ի այդ երեկոն, ուր նահատակ Յեղիս տարաբախտ այդ խլեակը պառկեցաւ նոյն խշտեակին վրայ, հինգ անբաններու գազանավառ կիրքին լանձնատուր:

Իրենց համար անհաւատ էի ես: Բաւ չէր:

Ուզեցին որ կաւա՛տ ալ ըլլամ:

ՄԵԾ ՈՃԻՐԸ

(Հատուած համանուն անշխատասիրութենէն)

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

Շատ բան պակսեցաւ հայկական մարտիրոսագրութեան: Պակսեցաւ նախ զոհերուն ձայնը, որովհետեւ անոնք կոտորուեցան անանկ ճգնաժամային պահուն, ուր գրեթէ ամէն քաղաքակիրթ ժողովուրդ՝ Գերման ընչաքաղցութեան յարուցած զարհուրելի փոթորիկէն իր սեփական գլուխը ազատելու կը նայէր, եւ հեւ ի հեւ կոռուի ընթացքին որմէ կախուած էր իր գոյութիւնը, միջոց ու տրամադրութիւն չունէր ուրիշներով հետաքրքրուելու: Զոհերը ոչ իսկ իրենց ձայնը կրցան հասցնել քաղաքակիրթ մարդկութեան, որովհետեւ ինկան հեռաւոր անյայտ անկիւններու եւ անմարդի անապատներու մէջ, եւ իրենց հոգեվարքի հոնդիւններուն, իրենց անհնարին չարչարանքին հագիւ քանի մը մարմնուն արձագանգներն են զորս Լորտ Պրաչսի պաշտելի վեհանձնութիւնը յաջողեցաւ հրապարակել¹:

Բայց հայկական մարտիրոսագրութեան պակսեցաւ մանաւանդ խղճի ձայն մը, գութի՝ կարեկցութեան, ընդվզումի աղաղակ մը այն միլիոնաւոր ժողովուրդէն որուն վրայ կը ծանրանայ այս ահաւոր եղեռնին բովանդակ պատասխանատուութիւնը: Հինգ տարի՝,- այն հինգ զարհուրանքի տարիները,- եւ այդ հինգ տարուան ընթացքին ոչ մէկ թուրք երբեք բողոքի ձայն մը բարձրացուց այդ հրէշային ոճիրներուն դէմ որոնք ընդհանուր թուրք ժողովուրդին անունով կը գործուէին Օսմանեան կայսրութիւն կոչուած գեհեհին մէջ: Ընդհակառակը, տեսակ մը *sadique* հրճուանքի յանձնուած էին բոլորն ալ, երբ ամբողջ ժողովուրդ մը կը մորթուէր պատմութեան անձանօթ բարբարոսութեամբ մը:

Թերեւս բոլորն ալ համամիտ չէին այդ ոճիրներուն, բայց յաղթանակին վստահութիւնը զիրենք գինովցուցած էր Ռոսական մեծ պարտութենէն ետք, եւ այդ գինովութեան մէջ այլեւս հայկական սպանդը կ'արդարանար իրենց աչքին, դափնիի ոստ մը աւելի կը դառնար այն յաղթանակի պսակին վրայ զոր արդէն իսկ իրենց գլխուն շուրջը բոլորուած կ'ենթադրէին:

Այդպէս կ'ըլլար նաեւ Գերման ժողովուրդին մէջ՝ Պելճիգայի եւ Հիւսիսային Ֆրանսայի ատերումներուն համար: Գերմաններուն՝ ինչպէս թուրքերուն մօտ՝ յաղթանակին ապահովութիւնն էր որ գործուած ահաւոր բարբարոսութեանց հանդէպ խղճի ամէն ձայն խեղդեց,

(1) Le traitement des Armeniens dans l'empire ottoman (1915-16). Par le Vicomte Bryce. (Extrait du Livre Bleu du Gouvernement Britannique). Laval, Imp. Moderne, G. Kavanagh & Cie. (1916). in-8.

եւ այդ երկու ժողովուրդներուն գործել տուա միւս ոճիրը, լոռութեան ոճիրը, որ այլեւս համամտութիւն մըն էր, եւ կը նուիրագործուէր իրենց անունով գործուած բոլոր եղեռնագործութիւնները:

Ներկայ հրատարակութեամբ՝ այդ խղճի ձայնն է որ կը բերեմ հայկական մարտիրոսագրութեան: Իմ միջոցաւ՝ թուրք մըն է որ պիտի խօսի, թուրք մը որ հայ ժողովուրդին ընդհանուր կոտորածին համար մասնատրապէս հաստատուած պաշտօնատան մը մէջ կարելոր պաշտօն մը վարած է երկար ժամանակ, եւ որուն ձեռքէն անցած են սպանդի բոլոր պաշտօնական հրամանները եւ այդ հրամաններուն գործադրութեան տեղեկագիրները:

Այդ թուրքը՝ Հալէպի գաղթականներու Տեսչութեան նախորդ գլխաւոր-քարտուղար Նաիմ Պէյն է:

Զինքը տեսեր էի 1916-ի սկիզբները Եփրատի սահմանակից անապատներէն մէկուն՝ Մէսքէնէի մէջ, այն զարհուրելի օրերուն երբ Տէր Զօրի հսկայ ջարդին պատրաստութիւնները կ'ըլլային: Պաղտատի գիծին վրայ մնացած հայ գաղթականները կոտորելու որոշումը տրուած էր արդէն: Զէքի Պէյ, Տէր Զօրի կառավարիչը, անհամբեր հեռագիրներ կ'ուղղէր Հալէպ, պահանջելով թէ՛ այդ քաղաքին, թէ՛ շրջակայ ւաններուն ու գիւղերուն, եւ թէ՛ ճամբաներուն վրայ մնացած բոլոր Հայերը, որպէսզի ժամ առաջ գերագոյն հարուածը տայ:

Հալէպի գաղթականաց Տեսչութիւնը, որ տարագրութեան բոլոր զարհուրանքին գլխաւոր կազմակերպիչը եղաւ, տեսնելով որ հակառակ տրուած հրամաններուն Մէսքէնէի մէջ եւ ամբողջ Եփրատի գիծին վրայ տակաւին ահագին թուով հայ գաղթականներ կը մնան, իր գլխաւոր-քարտուղարը, Նաիմ Պէյը կը դրկէր որպէսզի շուտով պարպէ կայքը:

Բայց Նաիմ Պէյ այդ գործին մարդը չէր, որովհետեւ գէշ մարդ չէր: Հագի մէկ քանի ձեռակաւ առաքումներ (սելփիլաթ) ըրաւ դէպի Տէր Զօր, եւ շատ չանցած՝ իրմէ ալ յուսախաբ՝ զինք ետ կանչեցին: Պաշտօնակն եղաւ նաեւ Մէսքէնէի Միտիրը², Հիւսէին էֆէնտին, եւ միջոց մը գաղթականները բոլորովին անտէր մնացին այդ անապատին մէջ, մինչեւ որ Հալէպի գաղթականաց Տեսչութիւնը այն կողմերը դրկեց Հագգը Պէյ անունը կրող գազանը որ քիչ ատենուան մէջ Եփրատի բովանդակ գիծը մաքրեց մինչեւ Տէր Զօր:

Մարտին տարուելու համար Ատանայէն հսկողութեամբ հանուած ու փախած ըլլալով, ստիպուած էի ինքզինքս ծածկել այդ անապատին մէջ ուր ինկեր էի վերջապէս: Այս պատճառաւ, երբեք չէի ուզած Նաիմ Պէյի մօտենալ, հակառակ այն բոլոր բարի վկայութիւններուն զորս կու տային իր մասին: Երբ Մէսքէնէի Միտիրը պաշտօնակն եղաւ, տիրող շփոթութենէն օգտուելով փախայ Հալէպ, եւ ինձմէ

(2) Անապատին երկայնքը հաստատուած իւրաքանչիւր դաղթականի կայք իր մասնատր տեսուչը (Միտիր) ունէր, որուն հրամանին ենթակայ կ'իւն ժամտարմբրին եւ ուրիշ ստորագաս պաշտօնեաներ:

ետք փախան նաեւ տասը Գօնիացի եւ Ատանացի ընտանիքներ: Ասոնց փախուստի ճամբան Նաիմ Պէշ հարթած էր: Եւ երբ Հալէպի մէջ նորէն ձերբակալուեցանք կեղծ անուններով, կառավարութիւնը ի զօր ճգնեցաւ հաստատելու թէ իրօք Մէսքէնէն փախստականներ ենք: Մինակ Նաիմ Պէշի վկայութիւնը կրնար վճռական դեր մը խաղալ այդ առթիւ, բայց Նաիմ Պէշ ո՛չ միայն մեզ չմատնեց, այլ նոյն իսկ իր լռութեան փոխարէն բան մըն ալ չպահանջեց, մինչդէռ կրնար ուզածը առնել մասնաւորաբար այդ ընտանիքներէն որոնք հարուստ էին, եւ որոնք երկրորդ անգամ մը անապատ դրկուելով անխուսափելի մահուան մը դատապարտուած պիտի ըլլային:

Անկէ ասդին՝ անցնող երկուքուկէ տարիներու ընթացքին՝ հալածական ինչպէս որ մնացինք երբեմն Հալէպի, երբեմն Դամասկոսի ու Պէշրուօի, բայց մանաւանդ Լիբանանի մէջ, այլեւս բնաւ չտեսայ Նաիմ Պէշը, եւ իր անունն անգամ մոռցեր էի երբ Անգլիացիք Հալէպ մտան, իրենց հետ բերելով նաեւ ազատութիւնը: Օգտուելով ատկէ, կ'աշխատէի գոնէ պատմութիւնը փրկել, հարցափորձելով վերապրողներէն անոնք որոնք տակաւին կրնային յիշել այն հինգ տարիներուն անպատում զարհուրանքն ու սուկումները: Հազարաւոր կիներ, աղջիկներ, մարդիկ, այդպէս եկան մօտս, խօսեցան ու գրեցին: Բոլորն ալ իրենց պատմութիւնը ունէին, եւ ոչ մէկուն քաշած չարչարանքը ուրիշի մը կրածին կը նմանէր: Շատ անգամ կը խորհէի որ իրաքանչիւրին համար առանձին հատոր մը գրել պէտք պիտի ըլլար, այդ ահաւոր զարհուրանքը գոնէ ընդհանուր գիծերու մէջ ամփոփելու համար: Եւ աւելի քան հարիւր հազար էին անոնք որոնք հատոր մը բան ունէին պատմելիք: Եւ տակաւին այս հսկայ գործին պիտի պակսէր պատմութիւնը անոնց որոնք ինկեր էին՝ հետերնին տանելով աւելի քան մէկ միլիոն հատորներու կորուստ մը...

Ահա այդ օրերուն Ատանացի բարեկամներ յանկարծ Նաիմ Պէշի անունը միտքս ձգեցին, եւ խոստացան միջնորդելով զինքը իմ քովս բերել: Բոլորն ալ իրմէ բարիք տեսած էին, եւ կը յուսային որ թերեւս կարենայի զինքը խոստովանցնել:

Մեծ խանդավառութեամբ ընդունեցի այս առաջարկը: Նկատի առնելով այն երկար պաշտօնավարութիւնը զոր Նաիմ Պէշ ունեցած էր Հալէպի գաղթականաց Տեսչութեան մէջ, պէտք էր շատ բան, նոյնիսկ ամէն բան գիտնար: Կը կարծէի որ թերեւս դրամական ակնկալութիւն մը պիտի կրնայ զինքը խոստովանութեանց մղել, եւ այս մասին խօսեցայ Հալէպի Ազգ. Միութեան, որ զիս արտօնեց ամէն գնով ձեռք բերելու ինչ որ կրնար նոր լոյս մը սփռել հայկական ջարդերու մասին: Բայց նոյնիսկ առաջին տեսակցութիւնս Նաիմ Պէշի հետ, զիս համոզեց որ շատ սխալ ենթադրութիւն մըն եմ ըրեր: Նաիմ Պէշ դրամ չուզեց, հակառակ անոր որ նիւթապէս շատ փաշուն վիճակ մը չուներ:

— Թորքերուն մեկնումը Հալէպէն՝ ոճրագործներու փախուստին պէս բան մը եղաւ, ըսաւ ինձի: Ես, խղճով հանգիստ ըլլալուս, չուզեցի այդ ոճրագործներուն խառնուիլ ու մնացի:

Ուրախ էր որ Հայերը գոնէ զինքը թշնամի չէին նկատեր:

Իրամի ակնկալութիւնը չունենալուն, դժուար եղաւ զինքը համոզել: Թուրքը ողջ էր իր մէջ, եւ կը վախճար որ պարտութեան հետեւելիք բոլոր պատուհասներուն մէջ որոնցմով իր ցեղը պիտի քաւեր հերուան ոճիրներ, հարուած մըն ալ ինք տուած կ'ըլլայ իր խոստովանութիւններով: Ետ Երզ պետք եղաւ ինծի: Բայց ամէնէն աւելի իր վրայ ազդեցին պատմութիւնները այն կիներուն որոնք տասնեակներով կու գային սենեակս՝ իրենց քաշած ցաւերուն ու սոսկումներուն վերջիշումը արձանագրել տալու, եւ զորս իրեն կը հաղորդէի յաջորդաբար:

Եարթներ տեսց իր ամբողջական խոստովանութիւնը: Միշտ կտոր կտոր գրեց ու բերաւ, որովհետեւ միշտ գրաւուած մնաց այն սարսափէն թէ իր ցեղին ընդհանուր շահուն պիտի վնասեն այդ թուղթերը զորս ինծի կը յանձնէր գրեթէ մէկիկ մէկիկ, ամէն անգամուն երդում ընելով որ այլես վերջինն է տուածը, եւ ամէն անգամուն նոր ու միշտ աւելի տաժանագին ճիգերու դատապարտելով զիս: Տանջանք մը կը դառնար զինքը համոզելու այդ աշխատութիւնը, տանջանք մը զոր,- կը հասկցուի անշուշտ,- սիրով կը տանէի:

Ահա Նախմ Պէյի այդ յիշողութիւններն են զորս հրատարակութեան կը յանձնեն աչօր: Խորապէս համոզուած եմ որ Նախմ Պէյի այդ խղճի ձայնը երբեք չպիտի պոռթկար, եթէ Թուրքիա յաղթական ելած ըլլար պատերազմէն: Հակառակ անոր որ լաւ մարդ էր, ինք ալ տակաւ պիտի անբարոյանանար յաղթանակին տուած բարբարիկ գինովութեան մէջ, եւ թուրք ցեղին ընդհանուր ցնծութեան ինք ալ իր ձայնը պիտի տանէր, առանց երբեք մտքէն իսկ անցնելու թէ մէկ միլիոնէ աւելի այն տարաբախտ զոհերուն վրէժի արդար, գրեթէ աստուածային իրաւունքը կը մեռնի այդ յաղթութեան աղաղակներուն մէջ: Անշուշտ շատ բան ալ ծածկեց, չտուաւ ինչ որ կրնար տալ: Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, ազգովին միշտ երախտապարտ պիտի մնանք իրեն որ գոնէ այդքանը ըրաւ:

Անկախաբար այդ անձնական յիշողութիւններէն,- ինչ որ անհունապէս աւելի կարեւոր պիտի դառնայ պատմութեան համար,- Նախմ Պէյ մեզի յանձնեց շատ մը պաշտօնական տօքիմաններ,- նախարարական հեռագիրներ, կուսակալներու հրամանագրեր, Իթթիհատի Քօմիթէին կողմէ դրկուած պաշտօնագրեր,- որոնցմով աշխատեցան հուրի եւ արիւնի յորձանքի մը մէջ՝ ընդհանուր բնաջնջումով մը խեղդել, անհետացնել հայ ցեղին անունով գոյութիւն առած քաղաքական խնդիր մը որ նուիրակացնացած էր դարեր տետող անօրինակ մարտիրոսութեամբ մը:

Ժէօն-Թիւրք կառավարութիւնը հայկական ջարդերուն վերաբերող թուղթերը անհետացուցած ըլլալով, պաշտօնական փաստերը կը պակսէին մեզի: Այս պակասն էր զոր լրացուց Նախմ Պէյ, յանձնելով այդ տօքիմանները որոնք իր ձեռքէն անցեր էին Հալէպի Գաղթականաց Տեսչութեան մէջ պաշտօնավարած ատենը, եւ զորս մասամբ պահեր էր, թերես ապագայ պատասխանատուութենէ մը վախ-

նալով: Այդ տօքիմաններուն մէկ մասը իր յիշողութեանց ընթացքին արտագրած է, եւ անոնցմէ ամէնէն կարեւորներուն բնագիրները լուսանկարուած են ներկայ աշխատութեան մէջ:

Կարելի չէ առանց սարսռալու կարդալ գազանային շնականութեամբ մը գրուած այդ հրամանագիրները, որոնք պատմութեան մէջ իրենց նմանը չունին ու չպիտի ունենան, որովհետեւ թուրքերն իսկ դժուար թէ երկրորդ անգամ մըն ալ կարենան հասնիլ բարբարոսութեան այն աստիճանին որով կատարեցին այս անգամուան ջարդերը, եւ որոնք,- ասիկա պէտք է մաղթենք մարդկութեան պատուին ու խղճմտանքին համար,- երանի՛ թէ իրենց «կարասի երգ»-ը ըլլային:

Այդ բարբարոսութիւնը կրնայ զարհուրանքի ցնցումը տալ նոյն-իսկ իրենց նախահայրերուն, որոնք ապահովաբար պզտիկ բարբարոսներ չեն եղած, գրեթէ մարդկութիւն մը ջարդած են հինգ-վեց դարու ընթացքին:

Շապիկի գունավոր նկարը սիրով նվիրել է հրատարակչությանը լուսանկարիչ Պողոս Պողոսյանը:

Հանձնված է արտադրություն 23.01.90, թ.: Թղթի չափսը՝
70×108¹/₁₆: Տպագրություն՝ օֆսեթ: 10 տպ. մամուլ: Տպա-
քանակ 10 000: Պատվեր 75: Գինը՝ 5 ռ.:

ՀԿԿ Կենտկոմի հրատարակչության տպարան

